26.82
И-20
11 9728

Г. И. ИВАНОВ да А. С. ДОБРОВ

К... ...я
Б... ...яна
Кр... ...ий

СВЕТ ЮКӦНЪЯСЛӦН

ГЕОГРАФИЯ

СРЕДНЬӦЙ ШКОЛАСА
6-ӧд КЛАССЛЫ УЧЕБНИК

КОМИ ГОСУДАРСТВЕННӦЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
Сыктывкар 1951

119728

Г. И. ИВАНОВ да А. С. ДОБРОВ

И-20

88

Коми республиканская
библиотека им. В. И. Ленина
ИРАЕВЪ ВЕЛИКІЙ ДЕПОЗИТАРІЙ

СВЕТ ЮКӦНЪЯСЛӦН ДА ВАЖНЕЙШӦЙ ЗАРУБЕЖНӦЙ СТРАНАЯСЛӦН ГЕОГРАФИЯ

СРЕДНЬӦЙ ШКОЛАСА
6-ӧд КЛАССЛЫ УЧЕБНИК

ДАС КЫКӦД ИЗДАНИЕ
(КОМИ КЫВ ВЫЛЫН НЁЛЬӦД ИЗДАНИЕ)

Утвердитӧма РСФСР-са Просвещение кузя Министерствоӧн

Переводсӧ утвердитіс Коми АССР-са Просвещение кузя Министерство

119728

АБОНЕМЕНТ
Республиканской библиотеки
Коми АССР, г. Сыктывкар

КОМИ ГОСУДАРСТВЕННӦЙ ИЗДАТЕЛЬСТВО
СЫКТЫВКАР 1951

Свет юкӧнъяслысь физико-географическӧй обзоръяс да население йылысь главаяс составитӧма Г. И. Ивановӧн.

Государствояслы да торъя свет юкӧнъяслӧн политическӧй карталы обзоръяс, а сідзжӧ Антарктика йылысь глава составитӧма А. С. Добровӧн.

Г. И. ИВАНОВ и А. С. ДОБРОВ

ГЕОГРАФИЯ ЧАСТЕЙ СВЕТА И ВАЖНЕЙШИХ ЗАРУБЕЖНЫХ СТРАН

УЧЕБНИК ДЛЯ 6 КЛАССА СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

ИЗДАНИЕ ДВЕНАДЦАТОЕ
(НА КОМИ ЯЗЫКЕ ЧЕТВЕРТОЕ ИЗДАНИЕ)

Утверждён Министерством Просвещения РСФСР

Перевод утверждён Министерством Просвещения Коми АССР

Перевели И. В. Изъюров, З. А. Старцев, Т. Н. Дзюба

КОМИ ГОСУДАРСТВЕННОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО
СЫКТЫВКАР 1951

ЕВРОПА.

ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКӦЙ ОБЗОР.

*

Площадь 11,6 млн. кв. км. Население 531 млн. морт.

*

Ыджда, положение да очертаниеяс.

Мукӧд свет юкӧнъяскӧд сравнитӧм серти Европа абу ыджыд: площадь сертиыс сійӧ составляйтӧ сӧмын ӧтик дас витӧд юкӧн став сушалысь, но сэні олӧ человечестволӧн нёльӧд юкӧныс. Европа ӧтлаасьӧ Азиякӧд—условнӧй границаыс на костын муні Уральскӧй гӧраяс, Урал ю да Кавказскӧй хребет кузя.

Войвывсянь, рытыввывсянь да лунвывсянь Европа кытшалӧма мореясӧн, кодъяс кузя разнӧй направлениеясын муніны туйяс мукӧд свет юкӧнъясӧ. *Ла-Манш* пролив дорын ӧтлаасьӧны важнейшӧй морскӧй туйяс Севернӧй да Южнӧй Америкаысь, Африкаысь, Азияысь да Австралияысь.

Очертаниеясыс Европалӧн зэв извилистӧйӧсь. Некутшӧм мӧд свет юкӧн татшӧма абу изрежитӧма мореясӧн. Полуостровъяс да діяс Европаын занимайтӧны коймӧд юкӧнсӧ сылӧн став площадьлысь, Азияын жӧ — витӧд юкӧнсӧ, Африкаын — ветымынӧд юкӧнсӧ. Татшӧм изрезанность вӧснаыс мореяс кытшалӧны Европаӧс пӧшти быд боксянь да пыдӧ пырӧны сылӧн пытшкӧсса областьясӧ. Сэк жӧ найӧ образуйтӧны уна бухтаяс, кытчӧ оз инмыны морскӧй гыяс да кодъяс удобнӧйӧсь портъяс стрӧитӧм вылӧ.

Европалӧн берегъясыс изрежитӧмаӧсь сэтшӧма, мый мореснянь медся ыджыд ылыстчӧмыс Центральнӧй Европаын лоӧ 700 *км*, а Восточнӧйын—1 400 *км* (карта, 4 листбок).

Атлантическӧй океан Европа берегъяс доргі шоныд течениеяс влияние улын некор оз кынмыв.

Лунвывсянь Европа омывайтсьӧ джуджыд (4 тысяча метр саяс) *Средиземнӧй* мореӧн — Атлантическӧй океан юкӧнӧн.

Тайӧ мореыс ***Мраморнӧй, Чёрнӧй, Азовскӧй*** мореяскӧд тшӧтш зэв пыдӧ пырӧ сушаӧ. Чёрнӧй да Азовскӧй мореяс костын, кодъяс йитчӧны ***Керченскӧй*** проливӧн, петӧма ***Крымскӧй*** полуостров.

Средиземнӧй мореӧс юкӧма Европаса полуостровъясӧн да діясӧн Тирренскӧй, ***Адриатическӧй***, Ионическӧй да ***Эгейскӧй*** мореяс вылӧ. Сійӧ йитчӧма Атлантическӧй океанкӧд рытыввылын ***Гибралтарскӧй*** проливӧн да асыввылын ***Дарданеллы*** да ***Босфор*** пыр Чёрнӧй морекӧд. Лунвылын Средиземнӧй море Суэцкӧй каналӧн йитчӧ Краснӧй морекӧд.

Средиземнӧй море являйтчӧ Европалы важнӧй морскӧй туйӧн. Сійӧ ворсіс ыджыд роль мореплавание развивайтчӧмын: Европаса олысьяс сы кузя первойысь велӧдчылісны плавайтны паруснӧй судноясвылын. Не сӧмын древньӧй кадӧ, но и средньӧй векъясӧ Средиземнӧй море пыр мунлісны Европаса странаяслӧн главнӧй сношениеясыс.

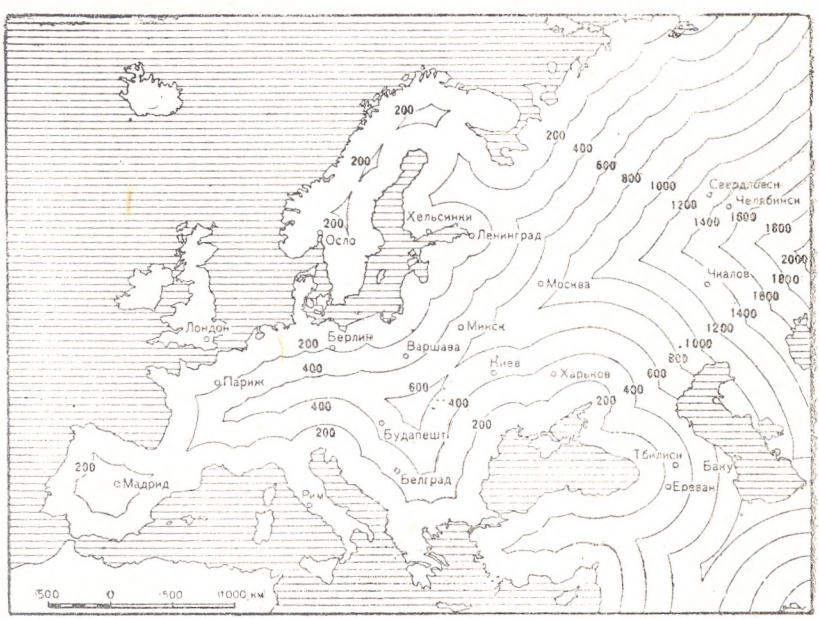

Европаса материк вылын различнӧй местаяслӧн моресянь расстояние.

Цифраясыс тайӧ карта-схема вылас петкӧдлӧны моресянь расстояниесӧ километръясын. Моресянь ӧткодя ылыстчӧм местаяс йитӧма линияясӧн. Корсьӧй Западнӧй да Восточнӧй Европаысь моресянь медся ёна ылыстчӧм местаяс. Ыджыд-ӧ расстояние торйӧдӧ найӧс моресянь?

Средиземнӧй море торйӧдӧ Южнӧй Европаӧс куим ыджыд полуостров вылӧ: ***Пиренейскӧй, Апеннинскӧй*** да ***Балканскӧй***. Южнӧй Европа дінӧ относитчӧны діяс: ***Корсика, Сардиния, Сицилия, Крит*** да уна мукӧд; Эгейскӧй мореын уна посни діяс образуйтӧны *Греческӧй архипелаг*.

Рытыввылын Европа сідзжӧ ёна изрежитӧма Атлантическӧй океанлӧн мореясӧн да заливъясӧн. Татысь ми аддзам ***Бискайскӧй*** залив да ***Севернӧй*** море, кодӧс океанысь торйӧдӧма кык ыджыд діӧн: ***Великобританияӧн*** да ***Ирландияӧн***. Войвылын сійӧ веськыда йитчӧ океанкӧд, а лунвылын — ***Па-де-Кале*** да ***Ла-Манш*** проливъясӧн. Севернӧй море да сылӧн проливъяс оз кынмывны, сы вӧсна мый сэтчӧ пырӧ шоныд *Северо-Атлантическӧй течение*, коді пырджык шусьӧ *Гольфстримӧн*. Великобританиясянь войвылын куйлӧ ыджыд ді ***Исландия***. Западнӧй Европалӧн войвыв да рытыввыв берегъяс дорын овлӧны гырысь приливъяс да отливъяс, кодъяс кокньӧдӧны судоходство. Приливъяс дырйи ляпкыд ваа гаваньяс да Западнӧй Европаса юяслӧн низовьеяс лоӧны доступнӧйӧсь джуджыда пукалысь морскӧй суднояслы. Средиземнӧй мореын жӧ приливъясыс пӧшти абуӧсь.

Севернӧй морелӧн асыввылань продолжениеӧн лоӧ ***Балтийскӧй***, но сылань туй вылын куйлӧ полуостров ***Ютлан-***

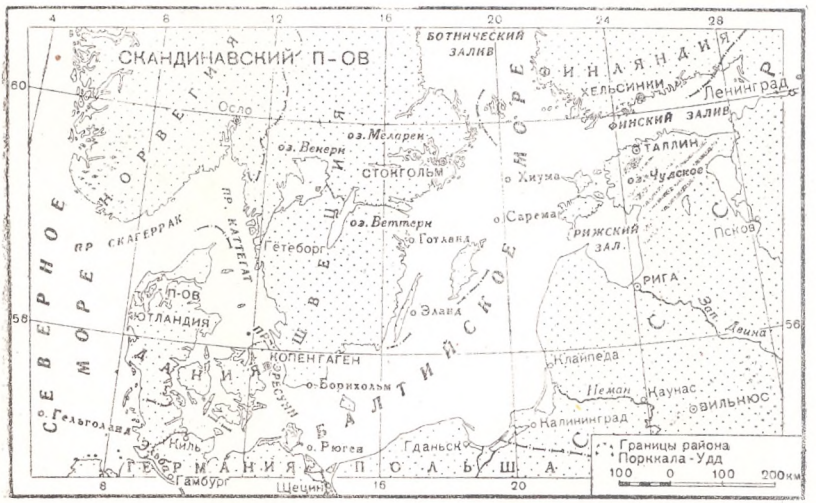

Балтийскӧй морелӧн Севернӧйкӧд йитчӧм.

Корсьӧй проливъяс, кодъяс йитӧны Балтийскӧй мореӧс Севернӧйкӧд, да Кильскӧй канал, коді чинтӧ туйсӧ кыкнан море костсьыс.

дия, коді омывайтсьӧ некымын проливӧн. На пиысь кык паськыд — *Скагеррак* да *Каттегат* — унджыкысьсӧ оз кынмывлыны Гольфстрим влияние вӧсна. Лунвылынджык насянь расположитчӧмаӧсь векньыдик проливъяс тані куйлысь діяс костын; главнӧйыс тайӧ проливъяс писыс ***Эресунн*** унаысь вевттьысьлывлӧ йиӧн. Балтийскӧй море абу джуджыд, содержитӧ дубалӧм ва (1% гӧгӧр солӧн) да берегъяс дорас кынмывлӧ. Тайӧ мореыслӧн заливъяс — ***Ботническӧй, Финскӧй*** да ***Рижскӧй*** — пырӧны ылӧ войвылӧ да асыввылӧ. Балтийскӧй моресянь Севернӧйӧ Ютландия гӧгӧр туйыс чинтыссьӧ ***Кильскӧй каналӧн***, кодӧс кодйӧма Ютландскӧй полуостровлӧн лунвыв юкӧн пыр.

Скандинавскӧй полуостров — Европаын медся ыджыд. Рытыввывладорсянь сійӧ изрежитӧма ф ь о р д ъ я с ӧ н — джуджыд крут берегъяса кузь да джуджыд заливъясӧн (карта, 6 листбок вылын да приложение, 1 рис.)

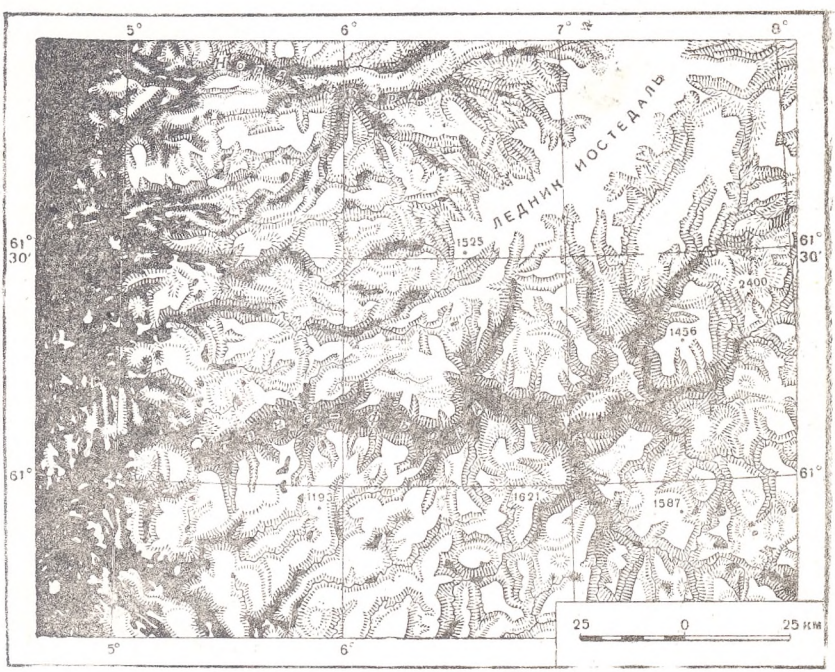

Скандинавскӧй полуостров рытыввыв побережьелӧн юкӧн. Гырысь фьордъяс (Согне-фьорд да Норд-фьорд).

Сьӧд цветӧн пасйӧма воднӧй поверхность, еджыдӧн—плоскӧй вылыса массивъяс. Цифраясӧн пасйӧма налӧн джуджда (метръясын). Мерайтӧй Согне-фьордлысь пасьтасӧ (сылӧн медся пасьыкд местаас) да кузьтасӧ. Аддзӧй фьорд дорсьыс цифраясӧн пасйӧм высотаяссӧ; на вывсянь исковтлісны ледникъяс йиэьылан кадӧ. Пасйӧй фьордлысь боковӧй вожалӧмъяссӧ

Гольфстрим омывайтӧ Ирландияӧс, мунӧ Исландия да Скандинавскӧй полуостров костӧд да пырӧ ***Баренцово*** мореӧ. Сылӧн ӧти вож воӧ ***Кольскӧй*** полуостровӧдз. Сы вылӧ видзӧдтӧг, мый сійӧ медся войвыв море Европаын, Мурманскӧй берег дорын тӧвнас йияс некор оз овлыны. ***Белӧй*** море жӧ аслас ыджыдджык юкӧннас квайт тӧлысь кежлӧ тупкысьлывлӧ йиӧн. Северӧй Ледовитӧй океан вылын расположитчӧмаӧсь діяс: ***Шпицберген*** (Свальбард), ***Земля Франца-Иосифа***, ***Новая Земля*** да мукӧд. Пӧшти став діясыс Европалӧн материкӧвӧй происхождениеаӧсь.

Карта кузя упражнениеяс. Висьталӧй Европалысь полуостров, кодӧ медся ёна петӧ войвылӧ, да кык полуостров, кодъяс медся ёна петӧны лунвылӧ. Мерайтӧй масштаб серти либӧ градусъяс серти Европалысь кузьтасӧ медся войвыв точкасянь (Нордкапсянь) Пелопоннес полуостров лунвыв помӧдз. Кутшӧм меридианӧдз Европа воӧ асыввылын да кутшӧмӧдз рытыввылын?

Вӧчӧй воображайтан морскӧй путешествие Европа гӧгӧр Одессасянь Ленинградӧдз—индӧй карта серти да гижалӧй тетрадьясӧ, кутшӧм мореяс, проливъяс да заливъяс пыр, кутшӧм полуостровъяс дінті ті мӧданныд мунны.

Поверхность.

Европаын абуӧсь паськыд плоскогорьеяс да тӧдчана места босьтӧны низменностьяс. Главнӧйясыс на пиысь: ***Восточно-Европейскӧй***, коді ӧтнас босьтӧ став Европа площадьлысь джынсӧ, сэсся ***Польскӧй***, ***Северо-Германскӧй*** да ***Северо-Французскӧй***. Ичӧтджыкӧсь ***Ломбардскӧй*** — По ю течение кузя, ***Средне-Дунайскӧй***, либӧ Венгерскӧй, да ***Нижне-Дунайскӧй***. Восточнӧй Европа ставнас равнинӧй характера, Западнӧй Европаын жӧ уна места босьтӧны гӧраяс.

Том складчатӧй гӧраяслӧн область. Главнӧй гӧраяс Западнӧй Европалӧн — сійӧ ***Альпы***. Найӧ мегырӧн нюжӧдчӧмаӧсь Средиземнӧй море берег дорсянь Венгерскӧй низменностьӧдз. Вершинаяс налӧн: ***Монблан*** — Францияын, Монте-Роза — Италияын, Маттергорн — Швейцарияын, кодъяс кыпӧдчӧны 4,5 *км* вылӧ, да уна мукӧдъяс — вевттысьӧмаӧсь сывлытӧм лымйӧн; гӧра пӧкатъясысь долинаяс кузя увлань лэччӧны ледникъяс. Ӧтик на пиысь, Алечскӧй, медся ыджыд Альпыын, кузьтанас 24 *км*; тайӧ лоӧ ледникъяс пиысь ӧтиӧн, коді сетӧ ва Рона юлы. Сывлытӧм лымъясысь улынджык вежӧдӧны высокогорнӧй альпийскӧй видзьяс, а ещӧ улынджык быдмӧны вӧръяс.

Пöшти кузялаыс Альпы состоитöны кузь параллельнöй складкаясысь, кодъясöс юклöма кузьмöснога долинаясöн. Гребеньясыс налöн зубчатöйöсь, вершинаясыс ёсь йылаöсь, пöкатъяссö вомöныс орйöдлöмаöсь джуджыд долинаяс. Татшöм унасикас формаыслы лоны отсалісны унасикас горнöй породаяс, кодъясысь состоитöны складкаясыс; на пиын панысьлöны и рыхлöй породаяс, кыдзи сёй да мергель, и чорыдджыкъяс, кыдзи песчаникъяс да известнякъяс, и, медбöрын, зэв чорыдъяс, кыдзи гранит да гнейс. Рыхлöй породаяс кокниа буждöны, а чорыдъяс кольöны гребеньясöн да торъя вершинаясöн

Альпылы продолжениеöн лунвылын служитöны ***Апеннины,*** Сицилияса гöраяс да войвыв Африкаса Атласскöй гöраяс. Гибралтар вомöн Атласлöн горнöй складкаясыс вуджöны Пиренейскöй полуостров лунвылö. Рытыввылын Альпы дінö примыкайтöны ***Пиренеи.*** Асыв-лунвылын Альпы вуджöны ***Динарскöй гöраясö.***

Динарскöй гöраяс состоитöны руд, виж либö гöрд известнякъясысь, кодъяс ас пырныс кокниа лэдзöны ва. На пытшкын эмöсь уна пещераяс, кодъяс кузя визувтöны мупытшса шоръяс да юяс. Кор пароход вылын муна Адриатическöй море кузя, то Динарскöй гöраяс обрывъясысь аддзан зэв уна выходъяс пещераяслысь.

Асыввылын Альпысянь нюжöдчöны ***Карпаты, Балканы,*** сэсся ***Крымскöй*** да ***Кавказскöй*** гöраяс. Кавказскöй Главнöй хребетлöн вершинаясыс ***Эльбрус*** (5630 *м*) да ***Казбек*** (5043 *м*). Став тайö гöраясыс складчатöйöсь, и образуйтчöмаöсь найö öти кадö Альпыкöд.

Древньöй гöраяс да мылькъя равнинаяс. Войвылын да рытыввылын Альпысянь куйлöны древньöй горнöй массивъяс: ***Средне-Германскöйяс*** да ***Центральнöй Французскöй.*** Найö вöліны нин водзджык Альпыысь да коркö вöвліны джуджыд складчатöй гöраясöн, но бöрынджык разрушитчöмаöсь: зэръяс да визувтан ваяс буждöдісны найöс подулöдзыс да шыльöдісны.

Найö местаын вöліны нин равнинаяс, кор заводитісны кыпöдчыны выль складчатöй гöраяс—Альпы да мукöд. Альпийскöй складкаясладорсянь топöдöм вöсна гöраяслöн древньöй подувъясыс вöлі жугласьöмаöсь глыбаяс выло; öтик глыбаяс чуктісны му дінсьыс да кыпалісны вывлань, пасьыд горнöй хребетъяс образуйтömöн, а мукöдъяс лэччисны увлань трещинаяс костöд, и сэнъясын артмалісны сбросовöй долинаяс да котловинаяс.

Европа поверхностьлӧн строение.

Петкӧдлӧй том складчатӧй гӧраяслысь областьяс да важ гӧраяслысь областьяс.

Кыдзи германскӧй, сідзи и французскӧй массивъяс вывті ӧткымын местаясын кыпӧдчӧны к у с ӧ м в у л к а н ъ я с, кодъяс ӧнӧдз сохранитісны вассьыныс конусъяснысӧ да кратеръяснысӧ. Найӧ коркӧ артмылӧмаӧсь трещинаяс вылын да дыр действуйтӧмаӧсь, пӧим да лавалысь потокъяс шыбралӧмӧн; ӧні на улысь петӧны шоныд минеральнӧй источникъяс.

Древньӧй гӧраяс имеитӧны шылялӧм пӧкатъяс да гӧгрӧсмӧм либӧ плоскӧй вершинаяс. Древньӧй гӧраяс лыдӧ относитчӧны: ***Донецкӧй кряж*** да ***Урал*** — СССР-ын, ***Судеты, Руднӧй гӧраяс*** да ***Шумава*** (***Богемскӧй Лес***) — Чехословакияын, а сідзжӧ Пеннинскӧй да Шотландскӧй гӧраяс — Великобритания ді вылын.

Северо-Германскӧй да ***Северо-Французскӧй*** низменностьяс имеитӧны мылькъя равнинаяслысь вид.

Восточно-Европейскӧй равнина да Фенно-Скандинавскӧй массив. Дзик мӧд вид имеитӧ Восточнӧй Европа, кӧні пась-

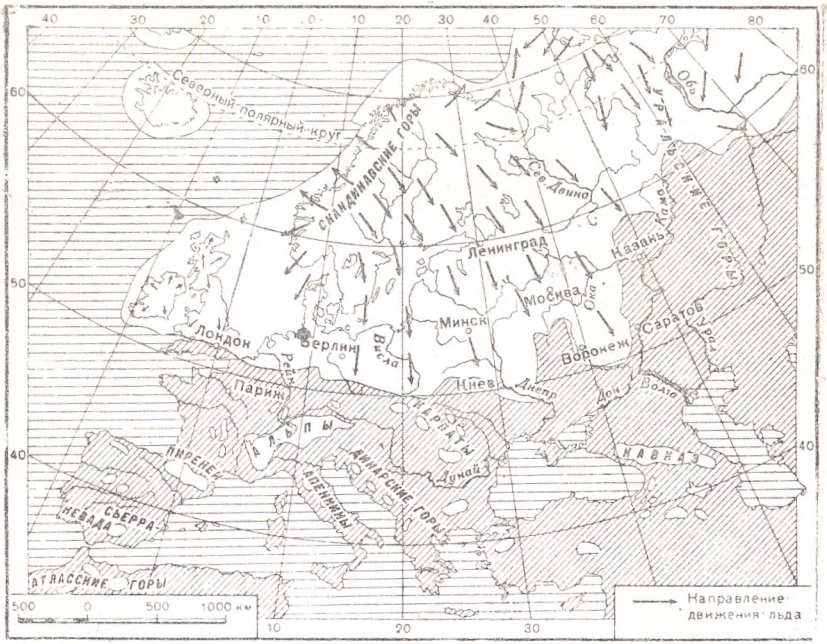

Европалӧн древньӧй йизьылӧм.

Корсьӧй местаяс, кысянь исковтліс йиыс. Петкӧдлӧй, Европалӧн кутшӧм юкӧн вӧлі тупкысьӧма великӧй ледникӧн. Кутшӧм гӧраяс вӧліны йи улын? Кысянь исковтіс йи Восточно-Европейскӧй равнина вылӧ? Кысянь — Польскӧй да Северо-Германскӧй низменностьяс вылӧ?

кыд пространство вылын куйлӧ местаясӧд мылькъя ***Восточно-Европейскӧй*** (либӧ Русскӧй) равнина. Сійӧ представляйтӧ аснас паськыд низменность, кодӧс асыввылын ограничивайтӧ Уральскӧй хребет; низменностьыс сӧмын ӧткымын местаясын кыпӧдчӧ 200 метрысь вылӧджык да образуйтӧ ***Средне-Русскӧй, Приволжскӧй, Волыно-Подольскӧй*** да мукӧд возвышенностьяс. Каспийскӧй море дорын Восточно-Европейскӧй равнина лэччӧ улӧдзджык океан уровеньысь (***Прикаспийскӧй впадина***). Кор мунан пароход вылын Волга, Ока, Волхов юяс кузя, то берегдорса обрывъясын аддзан рӧвнӧй, пӧшти горизонтальнӧй пластъяс различнӧй горнӧй породаяслысь. Тайӧ пластъяссӧ тэчӧма мореясӧн, кодъяс войдӧр тан вӧліны. Тайӧ осадочнӧй породаяс вевдорас унаысь куйлӧны ледниковӧй наносъяс, доннӧй да конечнӧй м о р е н а я с кодьӧсь, кодъяс состоитӧны кыдзюрӧ ӧтсорасьӧм сёйысь, лыаысь да валун-изъясысь.

Севернӧй Европаын куйлӧ ***Фенно-Скандинавскӧй*** горнӧй массив, либӧ щ и т. Тайӧ ёна древньӧй массивыс состоитӧ гранитъясысь (рудъясысь да гӧрдъясысь), гнейсъясысь да кристаллическӧй сланецъясысь. Сійӧ поверхность вылын рыхлӧй муыс этша. Сылысь унджык юкӧнсӧ вӧлі чышкӧма йиӧн да нуӧма ылӧ асыв-лунвылӧ да лунвылӧ. Быдлаын сэн тыдалӧны гранитнӧй мылькъяс, кодъясӧс шыльӧдӧма йиӧн да унаысь весиг отполируйтӧма (меж плешъяс). Быдлаын туплясьӧны гырысь изъяс-валунъяс. Рытыв-войвыв помыс тайӧ массивыслӧн кыпӧдчыштӧма; сэні находитчӧны плоскӧй вершинаяса ***Скандинавскӧй*** гӧраяс — ф ь е л ь д ъ я с, $1^1/_2$—$2^1/_2$ тысяча метр джуждаӧн; медся джуджыд фьельдъяс вылас куйлӧны сывлытӧм лымъяс да ледникъяс. Тайӧ гӧраясыс ледниковӧй периодӧ вӧлі тупкысьӧмаӧсь зэв ыджыд ледникӧн (кызтанас 1 *км*-ысь кызджык), и тасянь йиясыс двигайтчисны асыв-лунвылӧ СССР пределъясӧ да лунвылӧ — Германия да Польша пределъясӧ.

Рытыввылын ледникъяс исковтлісны Атлантическӧй океанӧ да отразитчисны Скандинавскӧй гӧраяслӧн рытыввыв пӧкат рельеф вылын. Найӧ джуждӧдісны горнӧй долинаяссӧ да петкӧдісны сэтысь став небыд породаяссӧ, долинаяссӧ пӧртісны джуджыд ущельеясӧ. Кор ледникъяс сылісны море пырис ущельеясӧ да пӧртіс найӧс морскӧй кузь заливъясӧ — ф ь о р д ъ я с ӧ, джуджыд обрывистӧй берегъясӧн. Фьордъяс овлӧны кузьтанас 150 да унджык километрӧдз (видзӧд Согне-фьорд; карта, 6 листбок).

Полезнӧй ископаемӧйяс. Европалӧн полезнӧй ископаемӧйясыс сосредоточитчӧмаӧсь медся ёнасӧ древньӧй массивъяс недраясын. Сідз, Рейнскӧй Сланцевӧй гӧраяс войвыв подножьеясын, кӧні визувтӧ Рейнлӧн приток Рур ю, куйлӧны и з ш о м л ӧ н мощнӧй пластъяс. Тайӧ областьыс шусьӧ ***Рурскӧй бассейнӧн***. Зэв озыр и з ш о м ӧ н, а сідзжӧ цинкӧн ***Силезскӧй бассейн***. Уна ишшом сідзжӧ Великобритания ді вылын. Древньӧй складчатӧй гӧраяс Испанияын, Францияын (Лотарингияын) да Скандинавскӧй полуостров вылын озырӧсь кӧртӧн.

Донецкӧй кряж да ***Урал*** — ёна разрушитчӧм древньӧй складчатӧй гӧраяс. Донецкӧй кряж озыр и з ш о м ӧ н. Урал зэв озыр к ӧ р т р у д а я с ӧ н, различнӧй цветнӧй металлъясӧн, совъясӧн.

К ӧ р т р у д а л ӧ н озыр месторождениеяс эмӧсь сідзжӧ ***Кривӧй Рогын.*** К у р с к ӧ й м а г н и т н ӧ й а н о м а л и я полосаын кӧрт рудакӧд сорласьӧмӧн куйлӧны зэв уна кварцитъяс.

Том складчатӧй гӧраяс пиысь полезнӧй ископаемӧйясӧн выделяйтчӧны Карпаты да Кавказ, кодъяслӧн предгорьеясыс озырӧсь нефтьӧн.

Вулканическӧй областьяс. Европа дінӧ относитчӧ ***Исландия*** ді, коді лоӧ Европаӧс Гренландияӧд коркӧ йитлысь сушалӧн колясӧн. Аслас строение сертиыс Исландия ӧткодь Скандинавияӧд да Великобританиялӧн войвыв юкӧнкӧд, но сылӧн эм сэтшӧм торъялӧм, мый сы вылын эмӧсь действуйтысь вулканъяс, уна пӧсь ключьяс да гейзеръяс, и ёнджыка джуджыд вулканъяс, например ***Гекла***, тупкысьӧмаӧсь сывлытӧм лымйӧн да ледникъясӧн.

Ледникъяс Исландияын босьтӧны некымынпӧв ыджыдджык места Альпыын дорысь. Лава извержениеяс дырйи на вылысь лым да йи сылӧ, и пӧимӧн сорласьӧм пӧсь валӧн бурнӧй потокъяс мунӧны сэки долинаяс кузя, аскӧдыс изъяс да йи кусӧкъяс босьтӧмӧн.

Исландияын кындзи, действуйтысь вулканъяс Европаын эмӧсь Средиземнӧй море берегъяс дорын — ***Везувий*** Апеннинскӧй полуостров вылын, ***Этна*** Сицилия ді вылын, Санторин — Балканскӧй полуостровсянь лунвылын діяслӧн группаын. Сэнъясын мулӧн кораыс подвергайтчӧ ён да разрушительнӧй землетрясениеяслы, кодъяс дырйи образуйтчӧны джуджыд трещинаяс. Тайӧ артмӧ Эгейскӧй да Тирренскӧй мореяслӧн пыдӧс лэччӧм вӧсна.

Мулӧн лэччӧмъяс Европаын мунӧны и мукӧд местаясын, но резкӧй толчокъястӧг да землетрясениястӧг. Сідз, надзӧник лэччӧны Севернӧй морелӧн лунвыв берегъясыс. Нидерландыын берегыс лэччӧ матӧ 3 *м* быд сё воӧ, да унджык юкӧныс тайӧ странаыслӧн куйлӧ море уровеньысь улынджык. Та вӧсна Нидерландыын да рытыв-вой Германияын стрӧитӧмаӧсь гырысь плотинаяс увтас берегъяс мореӧн ойдӧдӧмысь видзӧм могысь. Мӧдарӧ, войвыв Скандинавиялӧн да Финляндиялӧн берегъяс Ботническӧй залив дорын кыпӧдчӧны матӧ 1 *м* вылӧ быд сё воӧ.

Карта кузя упражнениеяс. Корсьӧй Европаысь 0 *м*-сянь 200 *м*-ӧдз да 0 *м*-сянь улынджык низменностьяс, негырысь гӧраяс да платояс 200 *м*-сянь 1500 *м*-ӧдз да джуджыд гӧраяс — 1500 метрысь джуджыдджыкъясӧс. Велӧдчӧй петкӧдлыны Альпы, Пиренеи, Апеннины, Балканы, Карпаты; корсьӧй налысь вершинаяс да пасйӧй налысь джуджда.

Климат.

Европа — дзик ӧтик свет юкӧн, коді пӧшти ставнас куйлӧ умеренной поясын.

Европалӧн климат торъялӧ ыджыд разнообразиеӧн: тӧдчана торъялӧмъяс тані эмӧсь не сӧмын войвыв да лунвыв костын, но и рытыввыв да асыввыв костын.

Гольфстрим. Европаса климатлы ыджыд тӧдчанлун имеитӧ Гольфстрим, му шар вылын медся мощнӧй шоныд течение. Гольфстрим нуӧ Северной да Западной Европаса берегъяс доръ тропическӧй шонді лучьясысь шоналӧм уна шоныд ва.

Гольфстрим вӧсна *Северӧй* море некор оз кынмывлы. *Балтийскӧй* море аслас шӧр юкӧныс сіджжӧ овлӧ прӧст йиясысь; *Финскӧй* да *Ботническӧй* заливъяс кынмывлӧны некымын тӧлысь кежлӧ, сэк кор сійӧ жӧ широта вылын Америкаын Гудзонов заливын весиг гожӧмнас овлӧны плавайтысь йияс.

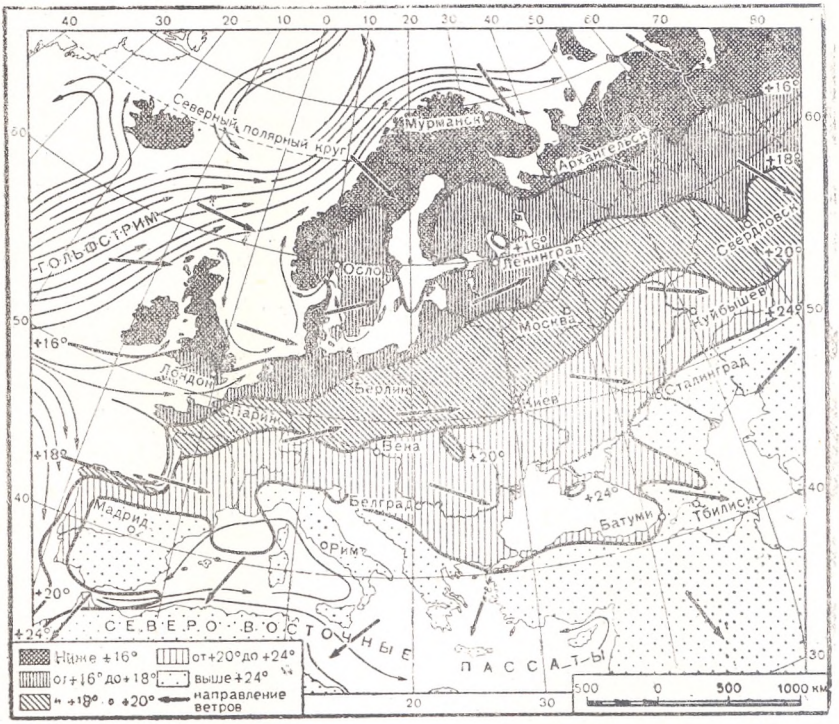

Европаын воздухлӧн июль тӧлысся шӧркодь температура да тӧвъяс.

Мыйӧн объяснитны, мый изотерма 20° Европаса медся асыввывті мунӧ 54-ӧд параллель дорті, а медся рытыввывті — 43-ӧд параллель дорті? Тӧдмалӧй июль тӧлысся 18° да 16° изотермаяслысь направлениесӧ.

Атлантическӧй океан Скандинавия берегъяс дорті оз кынмывлы некор, а Гренландиялӧн сылы воча берегъяс дорын сійӧ тупкӧса йиясӧн пӧшти во гӧгӧр чӧж. Гольфстрим водзӧ муно и *Севернӧй Ледовитӧй* океанын. Сэні сійӧ Европаса берегъяс дорысь оттесняйтӧ плавайтысь полярнӧй йияс.

Гольфстрим вӧсна Европаын климат шоныдджык Америкаын да Азияын сійӧ жӧ параллельяс вылын дорысь. Гренландия тупкысьӧма материкӧвӧй йиӧн, а Скандинавскӧй полуостров вылын сійӧ жӧ широтаын быдмӧны бур лыска вӧръяс. Лабрадор побережьеясын кӧдзыд течение вӧсна паськӧдчӧмаӧсь тундраяс, да став тайӧ полуостров вылас оз позь нуӧдны видзму уджалӧм; сэки жӧ Европаын сійӧ жӧ широтаясын (50°-сянь 60°-ӧдз) быдлаын бура быдмӧны няньяс да фруктӧвӧй пуяс.

Азияын 50-ӧд параллельыс вомӧналӧ Сахалин; сэні воГӧГӧрся шӧркодь температураыс 0° гӧгӧр; сэк жӧ Европаын тайӧ широта вылас быдлаын

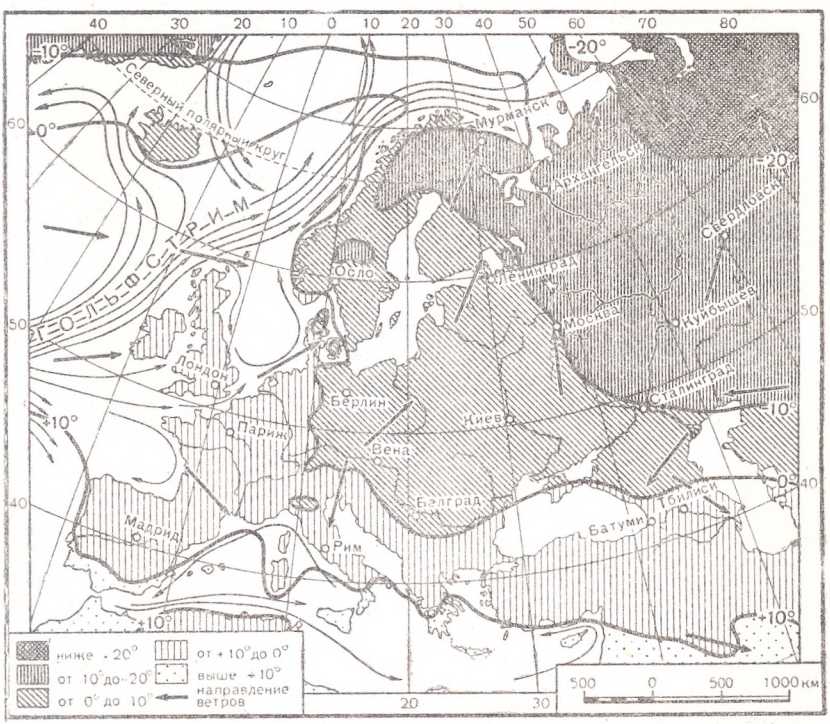

Европаын воздухлӧн январь тӧлысся шӧркодь температура да тӧвъяс. Пасйӧй, кызи муно изотерма 0°. Мыйла сійӧ крута лэччӧ войвывсянь лунвылӧ? Мыйла январса изотерма — 10° муно чукыль-мукыльӧн Кольскӧй полуостровсянь Скандинавскӧйӧ, а сэсся резкӧя лэччӧ лунвылӧ, Каспийскӧй море дінӧдз?

кӧдзӧны шобді, а ӧткымын местаясын вӧдитӧны весиг виноград; воГӧГӧрся шӧркодь температураыс тані 10° гӧгӧр шоныд.

Рытыввыв тӧвъяс. Но ставыс тайӧ объясняйтсьӧ не куш Гольфстримӧн. Европа куйлӧ умеренной пояслӧн сійӧ полосаын, кӧні господствуйтӧны рытыввыв тӧвъяс, кодъяс пӧльтӧны Атлантическӧй океансянь.

Рытыввыв тӧвъяс Европаын пӧльтӧны кӧть и оз дугдывтӧг, но век жӧ мукӧдсикас тӧвъяс дорысь унджыкысь и ёнджыка. Гольфстримӧн шонтӧм да сійӧ испарениеясӧн тыӧм тӧвъяс разӧдӧны влагасӧ паръясӧн да кымӧръясӧн став материк пасьта: тӧлын найӧ небзьӧдӧны морозъяссӧ, а гожӧмын чинтӧны жарсӧ.

Европаса изотермаяс. Нуӧдны кӧ карта вылын визьяс, кодъяс йитасны воГӧГӧрся ӧткодь температураа местаяс (воГӧГӧрся изотермаяс), то тыдовтчас, мый найӧ мунӧны оз параллельясӧд: Европалӧн рытыввыв юкӧнын найӧ мунасны

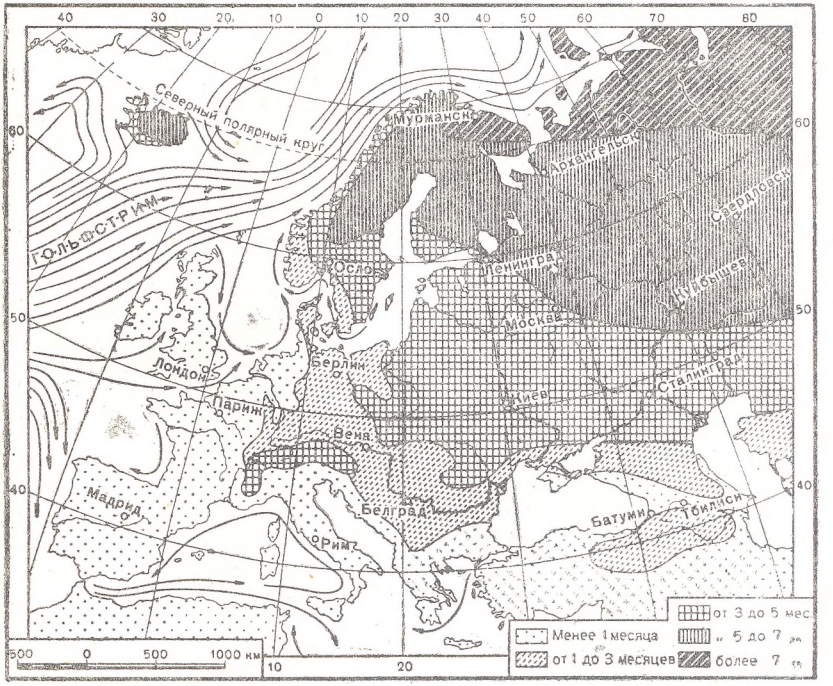

Европаын морозъяслӧн кузьта.

Индӧй полоса, кӧні морозъясыс кыссьӧны 3-сянь 5 тӧлысьӧдз. Кӧні морозъяслӧн кузьтаыс дырджык 5 тӧлысьысь да кӧні дженьыдджык 1 тӧлысьысь? Висьталӧй, мый вӧсна тайӧ лоӧ.

войвывтіджык, а асыввылын — лунвывтіджык, сы вӧсна мый Европалӧн рытыввылыс Атлантическӧй океан влияние улын шоныдджык асыввыв дорысь (карта, 17 листбок).

Нуӧдны кӧ тӧвся (январса) изотермаяс (видзӧд карта 14 листбокысь), то рытыввыв да асыввыв костын торъялӧмыс петкӧдчас ещӧ резкӧйджыка, сы вӧсна мый тӧлыс асыввылын ёна кӧдзыдджык рытыввылын серти. Мӧдарӧ, гожӧмын (июльын) Восточнӧй Европаын изотермаяс пӧйдитасны войвывтіджык Западнӧйын серти (карта, 13 листбок), сы вӧсна мый гожӧмыс материк пытшкын шоныдджык матын океан дінын серти.

Западнӧй да Восточнӧй Европалӧн климат. Западнӧй Европаын гожӧмыс оз овлы жар, сы вӧсна мый тӧвъяс океансянь вайӧны ыркыд воздух да уна кымӧръяс, кодъясысь частӧ киссьӧны зэръяс.

Кор рытыввыв тӧвъяс мунӧны Европа весьтті асыввывлань, то найӧ вочасӧн воштӧны ассьыныс влагасӧ, торъя нин сэні, кӧні найӧ асланыс туй вылын паныдалӧны гӧраяс.

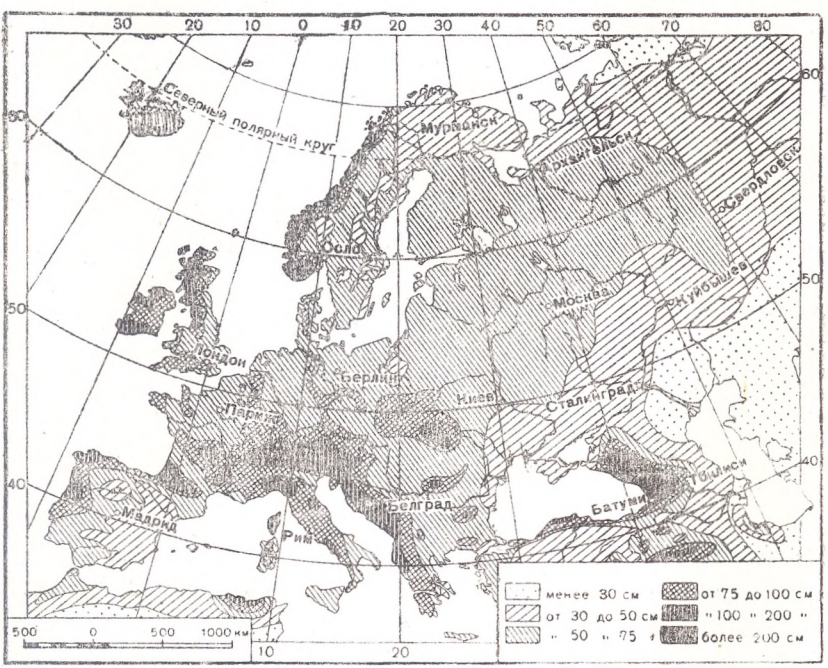

Европаын вогӧгӧрся осадокъяс шӧркодь количестволӧн распределяйтчӧм. Петкӧдлӧй, кӧні осадокъяс вонас усьлӧны 100 *см*-ысь унджык, да висьталӧй, мыйла. Кӧні осадокъяс усьлӧны этшаджык 50 *см*-ысь?

Восточнӧй Европаын гожӧмыс овлӧ кос да жар, торъя нин 50-ӧд параллельсянь лунвылын, кӧні гожӧмын господствуйтӧны асыв-войвыв кос тӧвъяс.

Сӧмын засухаясыс Восточнӧй Европаын унджыкысьсӧ нюжавлӧны оз сэтшӧм дыр да вежсьӧны зэра поводдяӧн. Западнӧй Европаын тӧв овлӧ шоныд да зэра, лым сэні кӧть и усьлӧ, но дыр куйлӧ сӧмын гӧраяс вылын. Побережьеяс да діяс, шуам Великобритания, Ирландия, тупкысьлывлӧны сук туманъясӧн.

Кор рытыввыв тӧвъяс тӧлын мунӧны асыввылӧ, то асланыс туй вылын найӧ паныдалӧны местаяс, кодъяс пыр ёнджыка да ёнджыка кӧдзыдӧсь, мый вӧсна асьныс тӧвъясыс кӧдзалӧны, а влагаыс наысь усьӧ лымйӧн; та вӧсна асыввылын да торъя нин Европалӧн асыв-войвылын тӧлын куйлӧны джуджыд лымъяс (1 *м*-ӧдз). Рытыввыв тӧвъяс тӧвся кадӧ вайӧны метельяс да лымъя буряяс. Мукӧд дырйи овлывлӧ, мый найӧ вайӧны ульдылӧм. Но Восточнӧй Европаын тӧлын пырджык сулалӧны

119728

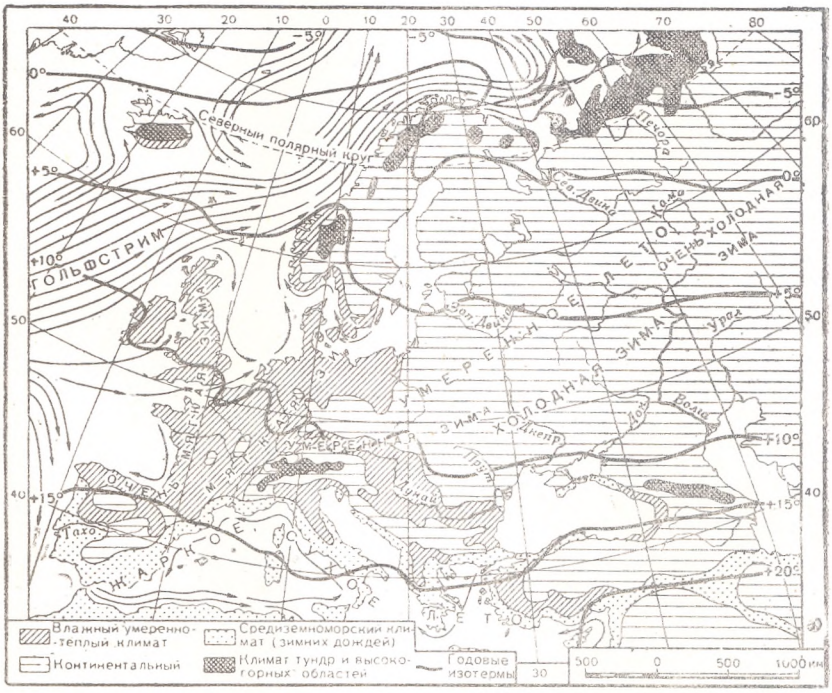

Европалӧн климатическӧй областьяс.

Кӧні Европаын зэв небыд тӧв да мыйла? Кӧні тӧлыс зэв кӧдзыд да мыйла? Кӧні кос гожӧм да зэра тӧв?

АБОНЕМЕНТ

ыджыд морозъяс ясыд небеса дырйи да лöнь поводдя дырйи. Луннас шонді югъялö, но омöля шонтö, войнас лымлöн поверхностьыс ёна кöдзалö воздухсö тшöтш кöдзöдömöн. Морозъяс овлöны — 20,— 30 да весиг — 40°. Муköд дырйи морозъясыс сулалöны зэв дыр.

Öтик кывйöн кö, Западнöй Европаын климатыс (картаяс, 13 — 17 листбокъяс), торъя нин Атлантическöй океан побережьеяс дорын, рöвнöй, морскöй: унджыкысьсö овлö пасмурнöй поводдя; гожömнас оз овлыны ыджыд жаръяс, а тöлын гырысь морозъяс. Осадокъяс уна, торъя нин гöраясын.

Восточнöй Европаын климатыс континентальнöй. Ясыд небеса дырйи гожömын ёна шонтö шонді да сулалö жар поводдя, а тöлын овлöны гырысь морозъяс. Осадокъясыс умереннöйöсь, а асыв-лунвылын — скуднöйöсь.

Севернöй Европалöн да полярнöй діяслöн **климатыс** суровöй: тöв сэні нюжалö 7 — 10 тöлысьöдз (карта, 15 листбок), а гожöм овлö дженьыд да кöдзыд.

Южнöй Европалöн климатыс субтропическöй: гожömыс жар да зэв кос. Торъя нин жар лоö сэки, кор лунвывсянь пöльтö сирокко — Сахараысь локтысь сотысь тöв. Зэръяс гожömын пöшти оз овлыны. Тöлыс жö Южнöй Европаын небыд, морозъястöм да зэра. Южнöй Европалöн климатыс шусьö средиземноморскöйöн.

Юяс да тыяс.

Европа озыр юясöн; та боксянь сійö уступайтö сömын Южнöй Америкалы. Торъя нин уна юяс Западнöй да Севернöй Европаын; Западнöйын сы вöсна, мый сэні усьлöны уна осадокъяс, а Севернöйын сы вöсна, мый сэні температураыс улын, и му вылö усьысь ва омöля испаряйтчö. Но юяслöн кузьта серти Европа ёна кольччö муköд свет юкönъяс серти (1 приложение).

Медся кузь ю Западнöй Европаын — ***Дунай***.

Дунай заводитчö Шварцвальд гöраясын (Германиялöн рытыв-лунвылын) да визувтö асыввылö, ассыс туй Венскöй воротаяс пыр писькöдömön, Альпы да Карпаты костöд, да Железнöй воротаяс пыр, Карпаты да Балканы костöд. Веськыдладор притокъяссö Дунай босьтö Альпысянь, сывлытöм лымъяс улысь, а шуйгаладоръяссö — Карпатысянь. Муköд юяс Западнöй Евро-

паын ёна дженьыдджыкӧсь, но век жӧ найӧ уна вааӧсь, торъя нин найӧ, кодъяс заводитчӧны Альпыын. Татшӧмӧсь ***Рейн, Рона*** да ***По***. Западнӧй Европаса пӧшти став юяс нуӧны уна ва кыдзи тӧлын, сідзи и гожӧмын. Тулысъясын найӧ омӧля ойдлывлӧны, зато кольӧны уна вааӧсь и гожӧмын пыр мунан зэръяс вӧсна да сы вӧсна, мый уна ва найӧ босьтӧны гӧраясысь — горнӧй источникъясысь, лымъясысь да ледникъясысь. Найӧ зэв ӧдйӧ визувтӧны, торъя нин гӧраясын, кӧні найӧ образуйтӧны водопадъяс. Шӧр течениеясас найӧ визувтӧны кӧть и ӧдйӧ, но спокойнӧя, Скандинавияын кындзи, кӧні юясыс поро жистӧйӧсь, сы вӧсна мый унаысь прегражайтчӧны зэв чорыд кристаллическӧй породаяс грядаясӧн.

Юяс, кодъяс усьӧны восьса мореӧ, например, Севернӧйӧ, имеитӧны паськыд да джуджыд ю вомъяс, кодъяс илсьыс весавсьӧны приливъяс да отливъяс действиеӧн. Татшӧмӧсь ***Эльба*** (Лаба), ***Темза, Сена***.

Налӧн ю вомъясыс джуджыдӧсь ещӧ и сы вӧсна, мый Севернӧй морелӧн берегъясыс да пыдӧсыс надзӧник лэччӧны увлань, сыкӧд тшӧтш юяслӧн долинаясыс лэччӧны пыр улӧджык да ойдӧны морскӧй ваӧн.

Пӧдса мореӧ усьысь ӧткымын юяс, например Рона, По, Дунай, образуйтӧны дельтаяс, сы вӧсна мый найӧ ю вомъясын чукӧрмӧ уна ил.

Тӧлын Западнӧй Европаса юяс шоча тупкысьлӧны йиӧн. Центральнӧй Европаса юяс — ***Одер*** (Одра) да ***Висла***, а сідзжӧ Скандинавскӧй полуостровса юяс тӧлын унджыкысьсӧ кынмывлӧны.

Восточнӧй Европаын юяс кузьджыкӧсь Западнӧйын серти. Медся гырысьясыс на пиысь — ***Волга Окакӧд*** да ***Камакӧд, Днепр, Днестр, Дон, Урал, Западнӧй Двина, Севернӧй Двина, Печора***. Тайӧ юясыс уна вааӧсь сы вӧсна, мый васӧ чукӧртӧны паськыд бассейнъясысь. Тулыснас, кор сылӧ лым, найӧ паськыда ойдлывлӧны, гожӧмын жӧ найӧ руслоясын образуйтчӧны мельяс да перекатъяс. Течениеыс налӧн спокойнӧй йывсяньыс ю вомӧдз, ӧткымын исключениеяс кындзи. Тӧлын Восточнӧй Европаса юяс дыр кежлӧ тупкысьлӧны йиӧн, например, Западнӧй Двина, Нева, Волхов, Свирь, Волга, шӧркодя вит тӧлысь кежлӧ.

Европалӧн лунвывса куим полуостров вылын юяс дженьыдӧсь да уна ва нуӧны сӧмын тӧлын, гожӧмын найӧ ёна кось-

мӧны, например, итальянскӧй ю Тибр да испанскӧй юяс Тахо да Дуэро.

Тыяс Европаын зэв уна да происхождениеыс налӧн унасикас. Торъя уна тыяс Фенно-Скандинавскӧй массивын: сэні найӧ мыйкӧ мында образуйтчисны горнӧй долинаясын, а мыйкӧ мында древньӧй ледникӧн кодйӧм углублениеясын. Уна найӧ сідзжӧ Прибалтийскӧй полосаын; тані тыясыс образуйтчисны конечнӧй ледниковӧй моренаяскостса котловинаясын. Медся гырысь тыяс Фенно-Скандинавскӧй массив лунвыв юкӧнын. Тайӧ ***Ладожскӧй, Онежскӧй*** тыяс.

Альпийскӧй тыяс куйлӧны ледникъясӧн джудждӧдӧм да паськӧдӧм долинаясын. Медся гырысь альпийскӧй тыяс — ***Женевскӧй***, код пыр визувтӧ Рона ю, да *Боденскӧй*, код пыр визувтӧ Рейн ю.

Сола ваа бессточнӧй тыяс эмӧсь сӧмын Европа асыв-лунвылын, кӧні испарениеыс зэв ыджыд, а осадокъяс усьӧны этша. Сэні куйлӧ му вылын зэв ыджыд ты — ***Каспийскӧй***, кодӧс векджык шуӧны морӧн. Войдӧр сійӧ вӧлі ӧтлаасьӧма океанкӧд, но сэсся торъяліс сы гӧгӧр суша кыпалӧм вӧсна. Каспийскӧй морелӧн уровеньыс 28 *м* вылӧ улынджык океан уровеньысь.

Европаса юяслӧн да тыяслӧн тӧдчанлуныс зэв ыджыд. Найӧ служитӧны удобнӧй да донтӧм туйясӧн, кодъяс Европаын зэв уна. Уна местаясын Европаса юяс матӧ воӧны ӧта-мӧд дінас, мый вӧчӧ удобнӧйӧн найӧс каналъясӧн ӧтлаавлӧм вылӧ. Та вӧсна тайӧ каналъяс кузяыс позьӧ вуджны ӧтик бассейнысь мӧдӧ, например, Балтийскӧй море бассейнса юясысь Чёрнӧй море бассейнса юясӧ. Каналъяс йитӧны Рейн Дунайкӧд, Западнӧй Двина Днепркӧд, Нева Волгакӧд (Мариинскӧй система). Медся гырысь каналъяс Европаын находитчӧны СССР-ын. Тайӧ *Москва нима* канал да *Сталин нима Беломорско-Балтийскӧй* канал.

Уна юяс, торъя нин миян СССР-ын, содержитӧны энергиялысь ыджыд запас. Западнӧй Европаса юяслӧн порожистӧй юкӧнъяс сідзжӧ удобнӧйӧсь электростанцияяс стрӧитӧм вылӧ, торъя нин Альпыын да Скандинавскӧй гӧраясын.

Карта кузя упражнениеяс. Корсьӧй Европаысь сэтшӧм возвышенностьяс да сэтшӧм гӧраяс, кысянь петӧны уна юяс. Петкӧдлӧй водораздельнӧй линияяс юяс костын, кодъяс принадлежитӧны Северӧй Ледовитӧй океан да Каспийскӧй, Чёрнӧй, Балтийскӧй, Северӧй да Средиземнӧй мореяас бассейнъяс дінӧ.

Почваяс.

Европаса почваяс образуйтчисны тысяча вояс чӧжӧн медся ёнасӧ климат да растительность воздействие улын.

Сэні, кӧні господствуйтӧны влажнӧй рытыввыв тӧвъяс да кӧні быдмӧны (либӧ быдмылісны) вӧръяс, артмисны подзолистӧй почваяс (карта, 21 листбок). Наын этша перегной. Помкаыс талӧн сійӧ, мый вӧрын почва пыр кутӧ влажность, код дырйи органическӧй колясъяс (коръяс, вужъяс) сісьмӧны; та дырйи налӧн мыйкӧ мында юкӧн пӧрӧ газъясӧ, мӧд юкӧн растворитчӧ ваын да мунӧ сыкӧд, и сӧмын неыджыд юкӧн кольӧ перегной (гумус) видын, коді составляйтӧ сӧмын 2% подзолистӧй почвалысь. Перегной чукӧрмӧ почвалӧн сӧмын медся вылыс слӧяс дас кымын сантиметр кызтаӧн, а пыдынджыкас пырджык овлӧ югыд слӧй, кӧні абу перегной, а мунӧ пӧимлань, мыйла вӧрса почваяс и шусьӧны подзолистӧйясӧн.

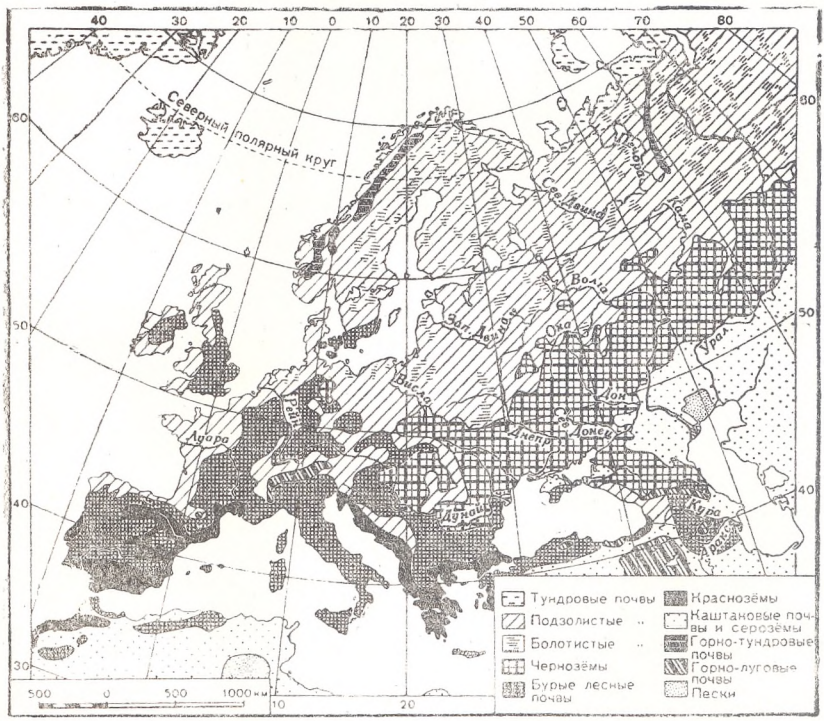

Европалӧн почваяс.

Кутшӧм куимсикас почва медсясӧ паськалӧма Европаын? Петкӧдлӧй черноземлысь полоса. Кӧні паськалӧмаӧсь вӧрса бурӧй почваяс? Кӧні — подзолистӧй почваяс?

Став подзолистӧй почваясӧс колӧ удобряйтны куйӧдӧн, сы вӧсна мый найӧ зэв гӧльӧсь азотӧн. Но найӧ бура принимайтӧны сідзжӧ и „зелёной удобрение“: бобовӧй быдмӧгъяс кӧдзӧм, например, люпин, найӧс почваас гӧрӧмӧн. Люпин вужъяс вылын эмӧсь бактерияяс, кодъяс усваивайтӧны воздухысь азот, та вӧсна муӧ веж люпинсӧ гӧрӧмыс озырмӧдӧ подзолъяссӧ азотӧн. Татшӧм жӧ действие вӧчӧ клевер, коді чукӧртӧ уна азот аслас кыз да сочнӧй вужъясын.

Песчано-подзолистӧй почваяс омӧля плодороднӧйӧсь: найӧ требуйтӧны унасикас удобрениеяс. Глинисто-подзолистӧй да вӧрса бурӧй почваяс ёнджыка плодороднӧйӧсь. Ещӧ плодороднӧйджыкӧсь омӧля подзолистӧй почваяс, кодъяс образуйтчисны лёсс вылын.

Подзолистӧй почваяскӧд орччӧн вӧрса областьясын, васӧд местаясын панысьлӧны болотистӧй почваяс; налӧн рӧмыс тёмнобурӧй либӧ весиг сьӧд, но тайӧ рӧмъясыс оз зависитны перегнойысь, а торфысь, мӧдногӧн кӧ быдмӧгъяслӧн ваын разложитчӧм, но помӧдз сісьмытӧм массаысь; быдмӧгъяс унаысь весиг сохраняйтӧны ассьыныс форманысӧ; сісьмӧмыс татшӧм нюръясас задерживайтсьӧ лишнӧй ваӧн да воздух тырмытӧмӧн. Болотистӧй почваяс бесплоднӧйӧсь, но кор морт косьтӧ да удобряйтӧ найӧс, найӧ лоӧны плодороднӧйясӧн.

Европа асыв-лунвылын, кӧні гожӧмыс жарджык да кӧні нэмъяс чӧжӧн вӧліны вӧрзьӧдлытӧм степьяс, артмисны чернозёмъяс. Найӧ ас пиас кутӧны уна перегной (10% гӧгӧр). Перегнойыс тан оз пожъяссьы почваысь, кыдзи тайӧ овлӧ вӧр полосаын. Зэръясыс чернозём полосаын усьлӧны этшаджык, та вӧсна тані и чукӧрмӧма сэтшӧм уна перегнойыс. Чернозёмлӧн слӧй пырджык овлӧ кызтанас метрлӧн $^{3}/_{4}$ юкӧн мында, а то и унджык. Чернозёмнӧй почваяс зэв плодороднӧйӧсь. Европаса чернозёмъяслӧн унджык юкӧныс СССР-ын.

Южнӧй да Центральнӧй Европалӧн тӧдчана юкӧныс займитӧма бурӧй, известьӧн озыр коръя вӧръясса почваясӧн. Лунвывса полуостровъяс вылын да Кавказын найӧ кӧнсюрӧ вежсьӧны краснозёмӧн. Перегнойыс краснозёмын абу уна: сійӧс мыськӧны зэръяс, но зато краснозём озыр минеральнӧй веществоясӧн да удобритӧм бӧрын сетӧ озыр урожайяс. Лунвыв Европаса краснозёмлӧн гӧрд рӧмыс лоӧ железистӧй веществоясысь, кодъяс содержитчӧны и известнякъясын, и почваын, коді на вылын образуйтчис.

Растительность.

Европалöн умеренноöй да влажноöй климатыс сетö позянлун бура быдмыны вöръяслы. Вöръяслöн область босьтö Европалысь джын дорсыс унджыксö: асыввывсянь рытыввылö сійö кыссьö Уральскöй гöрааяссянь Пиренейясöдз, войвылын сійö граничитö тундраяскöд, асыв-лунвылын — степьяскöд да лунвылын — век веж пуяс да кустарникъяс областькöд.

Важъя кадъясö став тайö областьыс вöлі тупкысьöма дремучöй, мунны позьтöм вöръясöн, но кузь кадöн тайö вöръяссö ёна керапісны; паськыд пространствояс вылын найö сетісны места муяслы, торъя нин Западноöй Европаын. Быдлаын вöра областьясас муясыс, кодъясöс мыйлакö кольöма обработайттöг, во 15 — 20 мысти выльысь асьныс тыröны вöрöн.

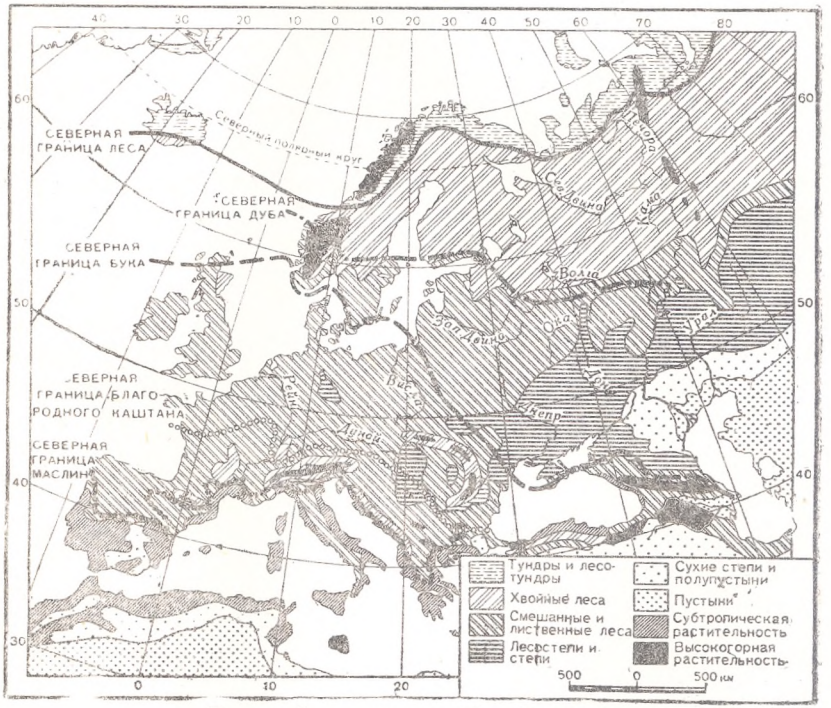

Европалöн растительноöй областьяс.

Определитöй карта серти, кутшöм растительноöй область занимайтö Европаын медся ыджыд площадь. Кутшöм кык растительноöй область куйлöны сыысь войвылынджык да кутшöм кык лунвылынджык? Кыдзи вежсьö растительностьыс Бискайскöй залив берегъяс дорсянь Каспийскöй море берегъяс дорöдз? Корсьöй войвыв границаяс маслиналысь, буклысь да дублысь.

Вӧра область войвылын, Уральскӧй гӧраяссянь Скандинавскӧйясӧдз, кыссьӧ паськыд полоса лыска вӧръяслӧн. Главнӧй пуясыс сэні коз да пожӧм. Козъя вӧръяс, тшӧкыдӧсь да пемыдӧсь, быдмӧны медсясӧ васӧд, сёя почваяс вылын, а пожӧмаяс, шочджыкӧсь да югыдджыкӧсь, быдмӧны ёнджыка лыаа, кос местаясын. Но векджык лыска вӧръясын быдмӧны и козъяс, и пожӧмъяс, а накӧд öттшӧтш кыдз да ловпу. Став тайӧ пуясыс асланыс быдмӧм вылӧ оз корны уна шоныд да оз повны кӧдзыдъясысь.

Кералӧм вӧр да вӧрса пӧжаръяс местаясын тайӧ полосаас важысянь нин кӧдзсьӧны няньяс, на пиысь медся войвывса нянь — ид, кодлы войвылын колӧ сӧмын кык тӧлысь воӧм вылас; талы отсалӧ шонділӧн сияние, коді нюжалӧ гожся кузь лунъясӧ 18—20 час да унджык.

Лыска вӧръяс полосаысь лунвылын, кӧні гожӧмыс кузьджык дай тӧлыс небыдджык, быдмӧны смешаннӧй вӧръяс, кӧні орччӧн лыскаяскӧд быдмӧны не сӧмын кыдз да ловпу, но и паськыд коръя пуяс: дуб, бук, клён, ясень да мукӧдъяс, и кымын водзӧ лунвылӧ да рытыввылӧ, сымын унджык коръя пуяс да этшаджык лыскаяс. Европа асыввысянь рытыввывлань мунігӧн первой бырӧ коз, сэсся пожӧм; Северо-Французскӧй низменность вылын лыска пуяс абуӧсь.

Характернӧй пуяс Западнӧй Европаын — дуб да бук. Дуб радейтӧ шоныд да свет, сійӧ требовательнӧй почва дінӧ да оз быдмы ни лыаяс вылын, ни известнякъяс вылын. Бук полӧ морозъясысь ещӧ ёнджыка дуб дорысь да радейтӧ влага.

Смешаннӧй вӧръяс полосаын öнія кадӧ быдлаын паськӧдчӧмаӧсь муяс да видзьяс; вӧръяс жӧ кольӧмаӧсь сӧмын мылькъяс вылын, гӧра пӧкатъяс вылын да ещӧ лыаа почваяс вылын. Муяс вылын тайӧ полосаас главнӧй культураясыс — öзимӧй рудзӧг да шобді, а сідзжӧ сахарнӧй свеклӧ. Паськыд пространствояс смешаннӧй вӧръяс полосаын займитӧма кормӧвӧй турунъясӧн, торъя нин клеверӧн, да кормӧвӧй корнеплодъясӧн — öтиясыс и мӧдъясыс öдйӧ быдмӧны умереннӧ шоныд да влажнӧй климат вӧсна. Яблоня, груша, слива, вишня паськыда быдмӧны садъясын; рытыввыв юкӧнас тайӧ полосаас бура разводитчӧ виноград.

Европаса джуджыд гӧраяс вылын уліас быдмӧны смешаннӧй вӧръяс, вылынджык — лыскаяс, ещӧ вылын паськӧд-

чӧны высокогорнӧй альпийскӧй видзьяс да кустарникъяс, кодъяс пӧртмасьӧны альпийскӧй розаяслӧн (рододендрон) яркӧй цветъясӧн; сывлытӧм лымъяс дінын матын скалаяс вевттысьӧмаӧсь сӧмын нитшъясӧн да лишайникъясӧн — сэтшӧмъясӧн жӧ, кыдзи и ылі войвылын.

Войвылын, Ледовитӧй океан побережье вылын, паськӧдчӧны тундраяс, но найӧ Европаын занимайтӧны негырысь пространствояс.

Южнӧй Европаын — субтропическӧй растительность: сэні быдмӧны век веж коръя пуяс, шуам, маслина, лавр, рожкӧвӧй пу, да век веж кустарникъяс — миртаяс, олеандраяс да мукӧд. Тулыснас найӧ дзоридзалӧны да благоухайтӧны. Асланыс кузь вужъясӧн найӧ босьтӧны влага почвалӧн пыді слӧйясысь. Коръяс налӧн чорыдӧсь, топыд кышаӧсь; гожӧмнас найӧ видзӧны быдмӧгсӧ ыджыд испарениеысь, а тӧлын вермӧны переноситны кокньыдик морозъяс.

Главнӧй нянь Южнӧй Европаын — өзимӧй шобді; сійӧс кӧдзӧны сэн октябрын — ноябрын, тӧвся зэръяс улӧ, а вундӧны майын — июньын. Садъясын быдтӧны лунвывса фруктъяс: апельсинъяс, лимонъяс.

Европа асыв-лунвылын, кӧні осадокъяс усьлӧны этшаджык, а испарениеыс ёна ыджыдджык войвылын дорысь, паськӧдчӧмаӧсь туруна равнинаяс — степьяс. Степьясын гожӧм овлӧ жар, корсюрӧ овлан дженьыдик зэръясӧн да засухаясӧн, кодъяс нюжавлӧны тӧлысьӧдз да дырджык. Овлӧны вояс, кор гожӧмнас степьясын ньӧти оз усьлы осадокыс, и тайӧ вайӧдӧ кӧдзяяс кулӧмӧ. Тӧв степьясын кӧдзыд, но этша лымъя, степь кузя свободнӧя гуляйтысь тӧвъяс нӧбӧдӧны лымсӧ вывтас местаясысь да чукӧртӧны найӧс увтасаджыкинъясӧ, торъя нин сёнъясӧ да балкаясӧ.

Тулыснас лымъясыс сылӧны ӧдйӧ, и сёнъяс кузя визувтӧны гудыр виж потокъяс. Степь ӧдйӧ вежӧдӧ, и турунъяс заводитӧны ӧдйӧ быдмыны.

Целинӧй степьяс вылын, мӧдногӧн кӧ сэтшӧм степьяс вылын, кодъяс некор эз гӧрсьывлыны либӧ гӧрсьывлісны важӧн — во 15—20 сайын, тулыснас петӧны уна цветъяс: тюльпанъяс, горицветъяс, степнӧй ирисъяс — гӧрдъяс, вижъяс, лилӧвӧйяс. Гожӧм кежлас быдмӧ медся распространённӧй турун чернозёмнӧй степьясын — ковыль, злак, кодлӧн щӧтя векньыдик коръяс (испарениелӧн ичӧт площадя) да коді вайӧ кузь бордъя кӧйдыс. Кор воас ковыль, сылӧн эзысь рӧма перӧясыс вевттьӧны став степсӧ. Ковыльлӧн да мукӧд дикӧй степнӧй злакъяслӧн вужъясыс водӧны почваын дзик му эж

дорас, кӧні найӧ дженьыдик зэр бӧрын горша кыскӧны ва. Бобовӧй быдмӧгъяс, кыдзи люцерна, пырӧны пыдӧджык, сэні вужъяс вылас быдмӧны неыджыд клубеньяс азотобактериясӧн: тайӧ бактерияясыс усваивайтӧны воздухысь азот да озырмӧдӧны сійӧн почвасӧ.

Степнӧй турунъяслӧн вужъяс да дерновинаяс сісьмигӧн степын сё вояс чӧжӧн образуйтчис ёна плодороднӧй чернозёмнӧй почва.

Лунвывлань да торъя нин асыв-лунвывлань, Каспийскӧй морелань матыстчӧм серти, степьяс лоӧны косджыкӧсь, и почваыс сэні лоӧ первойсӧ каштановӧйӧн, а сэсся, полупустыняясын,— бурӧйӧн да солонцеватӧйӧн. Татшӧм степьясас быдмӧ руд полынь ӧтсор овсяницакӧд да ковылькӧд; солонецъяс вылын жӧ — сьӧд полынь.

Гожӧм шӧр кежлӧ степь вижӧдӧ да буссыс лоӧ рудӧн. Доналӧм воздух кыпӧдчӧ небесалань джуджыд вихрьяс артмӧдӧмӧн; тӧвъяс вӧтлӧны восьса степьяс кузя „перекати-поле" быдмӧглысь чеччалысь шаръяс, кодъяс чегъяссьӧны вужъяссьыс да тӧвзьӧны тӧв ньылыд, ассьыныс кӧйдыссӧ разӧдіг.

Мортӧн природасӧ преобразуйтӧм вермас заключайтчыны степнӧй районъясын вӧр садитӧмын. Но капиталистическӧй общество оз вермы пӧртны олӧмӧ тайӧ могсӧ. Европа асывлунвылын, Поволжьеса, Севернӧй Кавказса да Украинаса степьясын, Великӧй Октябрьскӧй социалистическӧй революцияӧдз искусственнӧй леснӧй насаждениеяс занимайтлісны ставсӧ 10 тысяча *га*. Сӧветскӧй власть воясӧ вӧр искусственнӧя садитӧм ёна паськаліс. Искусственнӧй лесонасаждениеяса площадь содіс сёпӧв — 1 млн. *га*-ӧдз. 1949 воын заводитӧма пӧртны олӧмӧ лесонасаждениеяслысь грандиознӧй сталинскӧй план, кодӧс арталӧма 15 во вылӧ. Тайӧ план сертиыс колӧлӧсьӧдны гырысь лесонасаждениеяс СССР Европейскӧй юкӧнса степнӧй полосаын муяс кос тӧвъясысь (суховейясысь) видзӧм могысь и лым да влага бурджыка кутӧм могысь. Гырысь защитнӧй вӧр полосаяс кутасны мунны Урал ю кузя, Волга юкыкнанладор бокӧд да Дон кузя. Полезащитнӧй лесонасаждениеяс кутасны кытшавны колхознӧй муяс. Площадьыс вӧр посадкаяс улас лоӧ 6,1 млн. *га*.

Главнӧй нянь степьяс лунвылын да асыв-лунвылын — шобдi, а лунвылын ещӧ и кукуруза. Оз этша места тан босьтны сідзжӧ подсолнечник, сахарнӧй свеклӧ, фруктӧвӧй пуяса садъяс да арбузъяслӧн да дыняслӧн бахчаяс.

Миян социалистическӧй странаын нуӧдсьӧ планомернӧй уджа природнӧй озырлунъясӧн овладейтӧм кузя; тані культурнӧй растительность испытывайтӧ тӧдчана вежсьӧмъяс. Хлопок, коді войдӧр культивируйтсьыліс сӧмын Средньӧй Азияын да Закавказьеын, ӧні воис Украинаса, Севернӧй Кавказса, Поволжьеса муяс вылӧ. Союзлӧн войвывса нечернозёмнӧй полосалӧн природнӧй условиеясыс войдӧр эз лыддьысьлыны шогманаӧн шобділы; ӧні тайӧ ценнӧй культураыс ӧдйӧ осваивайтсьӧ нечернозёмнӧй полосаса колхозъясӧн да совхозъясӧн да пырӧ весиг ылі войвывса районъясӧ. Сӧветскӧй кадӧ Кольскӧй полуостров вылын, войвыв полярнӧй круг сайын, Хибины дорын чужис бытьӧ „ді“ вӧръяс да тундра пӧвстын, кӧні совхозъясӧн вӧдитан почва вайӧ бур урожайяс не сӧмын идлысь да зӧрлысь, но мукӧд дырйи и шобділысь.

Животнӧй мир.

Сійӧ кадӧ, кор Европаын паськыд пространствояс вылын вӧліны дремучӧй первобытнӧй вӧръяс да гӧрлывтӧм степьяс вылын гыаліс ковыль, быдлаын олісны уна гырысь дикӧй животнӧйяс. Но ӧні Европа гӧльмис наӧн.

Средиземнӧй море побережьеяс вылын гырысь дикӧй животнӧйясыс пӧшти оз паныдасьлыны — найӧс бырӧдӧма ещӧ древньӧй векъясӧ на.

Сӧмын кӧнсюрӧ Корсикаса да Сардинияса гӧраясын сибӧдчыны позьтӧм скалаяс пӧвстын колисны гӧравывса межъяс.

Тулысын да арын тайӧ странаяс пырыс лэбӧны перелётнӧй лэбачьяслӧн гырысь чукӧръяс. Мудзӧм бӧрын найӧ пуксьӧны берегъяс дорӧ шойччыны, да сэні унаӧн на пиысь лоӧны охотникъяслӧн жертваӧн.

Домашньӧй животнӧйяс Южнӧй Европаын сідзжӧ абу уна, сы вӧсна мый пӧскӧтинаяс сэн гӧлиникӧсь, а видзьяс зэв этша. Крестьяна сэні вӧдитӧны посни скӧт — ыжъяс да кӧзаяс, кодъясӧс видзӧны гӧлиник горнӧй пӧскӧтинаяс вылын; вӧдитӧны осёлъясӧс да мулъясӧс — вӧвлӧн осёлкӧд помесь,— коді сӧмын неуна вынтӧмджык вӧлысь. Сёян дінӧ осёлъяс абу сэтшӧм требовательнӧйӧсь: сёйӧны колючкаяса чорыд турун, и сӧмын шочиника налы сетлӧны юмов рожокъяс (рожкӧвӧй пулӧн плодъяс).

Европаса смешаннӧй вӧръясын гырысь дикӧй животнӧйяс пӧшти сідзжӧ ставыс бырӧдӧма, сӧмын кӧнсюрӧ гӧ-

раясвывса вöръясын колисны кöинъяс да ошъяс (Карпатыын). Германияса горнöй вöръясын кöнсюрö эмöсь ещö кöръяс да козуляяс, но найö пöшти ставныс лыд вылынöсь.

Зато домашньöй животнöйясöс Европаса öткымын государствоясын видзöны сэтшöм уна, мый найöс вердöм вылö оз тырмыны меставывса турун да нянь; уна зöр, кукуруза да жмыкъяс вайсьöны сэтчö мукöд странаясысь. Главнöй скöтыс тані — унасикаса пöрöдаа гырысь сюра, ёнджыкасö йöла скöт. Вöдитöны сідзжö уна порсь да вöв. Йöла скöт вöдитöны и низменностьясын, кыдзи Нидерландыын, кöні сійö пöшти во гöгöр чöж йирсьö веж видзьяс вылын да гöраясын.

Горнöй странаясын, Швейцарияын, Норвегияын, мöсъясöс йирсьöдöны высокогорнöй пöскöтина вылын: кыдзи сöмын сылö лым, мöсъяслöн стадаяс кайöны пыр вылö да вылö да гожöм пом кежлас воöны сывлытöм лымъяс визь дінö. Свежöй йöвсö быд лун лэччöдöны долинаясö либö сыысь пуöны сыр. Горнöй пöскöтинаяс вылын разводитöны сідзжö уна тонкоруннöй ыжъясöс; вуруныс налöн мунö ткацкöй фабрикаяс вылö, а яйыс сёянö.

Европа асыв-лунвывса степьясын дикöй животнöйясысь медся уна колисны грызунъяс: сусликъяс, хомякъяс, тушканчикъяс, либö мупытшса кочьяс; грызунъяс пöткöдчöны нянь кöдзаясöн; найö вайöны зэв ыджыд вред, и морт зільö быröдны найöс. Делöыс тайö сöмын абу кокни, сы вöсна мый найö олöны пыдын нораясын да Европа кузя паськалісны дзик Рейн дорöдз. Степнöй лэбачьяс — дрофаяс да стрепетъяс — колисны зэв этша.

Домашньöй животнöйяс миян степьясын сэтшöмöсь жö, кутшöм и смешаннöй вöръяс полосаын.

Лыска вöръяс да тундраяс полосаын дикöй животнöйяслöн мирыс кöть и шочмис воддза нэмъяс серти, но век жö колис ассыс главнöй чертаяссö. Вöръясын олöны уна уръяс, кочьяс, ручьяс, кöинъяс; оз шоча паныдасьлыны бурöй ошъяс да йöраяс — лыска вöръясын медся гырысь олысьяс. Татчö тöв кежлö кольччöны унасикас лэбачьяс — таръяс, сьöлаяс, дозмöръяс, байдöгъяс. Вöрса зверьясöс кыйöм составляйтö зэв тöдчана промысел.

Тундраясын, торъя нин Новая Земля вылын да Шпицберген вылын, öнöдз на панысасьлöны негырысь стадояс войвывса дикöй кöръяслöн. Тундраын уна байдöг да еджыд полярнöй ручьяс — кыньяс. Гожся кадö жö тундраын поздысьöны перелётнöй лэбачьяс: дикöй юсьяс, дзодзöгъяс, уткаяс да с. в.

Лыска вöръяс полосаын домашньöй животнöйясыс — йöла пöрöдаа сюра гырысь скöт, ыжъяс да вöвъяс. Тундраын главнöй домашньöй животнöйыс — войвыв кöр да ездöвöй пон.

Ледовитöй океан берегъяс вылын поздысьöны миллионъясöн чайкаяс да мукöд морскöй лэбачьяс. Самöй океанас, помтöм уна плавайтысь водоросльяс да посни животнöйяс эмлун вöсна, олö зэв уна чери, коді служитö сёянöн лэбачьяслы, а сідзжö тюленьяслы да тані шочиника панидасьлысь моржъяслы да китъяслы. Животнöй мирлöн став тайö озырлуныс öнöдз сохраняйтчö, торъя нин сэтшöм местаясын, кöні населениеыс этша.

Европалысь войвыв, рытыввыв да лунвыв берегъяс кытшалысь м о р е я с ы н олöны зэв унасикас чериясс; медся гырысьясыс на пиысь: тунец — лунвылын да треска — войвылын. Но и посни чериыс имеитö ыджыд хозяйственнöй тöдчанлун, сы вöсна мый найöс кыйöны ыджыд массаясöн (сельдь — войвылын, сардинаяс да анчоусъяс — лунвылын).

НАСЕЛЕНИЕ.

Европаын олö 531 млн. морт — став человечествоöн пöшти нёльöд юкöныс. Европаса населениелöн шöр плотностьыс 46 морт гöгöр 1 *кв. км* вылын.

Тайö населениеыс Европаын распределитöма абу öткодя. Медся уна сійö Великобритания ді вылын, Рейн ю вом дорын да германскöй массивъяс подножьеяс дорын. Тайö местаясыс матынöсь важнöй морскöй туйяссянь да ишлом залежьяссянь. Тан быдмисны уна каръяс — промышленнöйяс да торговöйяс. Населениелöн тайö местаясас шöр плотностьыс унджык 100 мортысь 1 *кв. км* вылын.

Уна йöз олö сідзжö Европалöн шöр полосаын Бискайскöй заливсянь рытыввылын да Чёрнöй море берегъяс дорöдз асыввылын — тані олöны 25-сянь 100 мортöдз 1 *кв. км* вылын, панидасьлöны промышленнöй районъяс 150 мортöдз да унджык 1 *кв. км* вылын плотностьöн.

Европалöн население состоитö уна народъясысь, кодъяс сёрнитöны различнöй кывъяс вылын. Европаын торъялöны народъяслöн уна лыда куим группа: славянскöй, романскöй да германскöй; тайö народъясыс матынöсь öта-мöднысльі кыв сертиныс.

Зарубежнӧй Европаын населениелӧн плотность.

Сравнитӧй тайӧ картасӧ Европалӧн политическӧй картакӧд (вкладкаын) да тӧдмалӧй, зарубежнӧй Европаса кутшӧм странаясын эмӧсь районъяс населениелӧн медся ыджыд плотностьӧн (100 мортысь унджык 1 *кв. км* вылын). Кӧні населениелӧн плотностьыс этшаджык 50 мортысь 1 *кв. км* вылын?

Славянскӧй группаӧ пырӧны: русскӧйяс, украинецъяс да белорусъяс, кодъяс образуйтӧны восточнославянскӧй подгруппа; полякъяс, чехъяс да словакъяс, кодъяс образуйтӧны западнославянскӧй подгруппа; болгаръяс, сербъяс, хорватъяс да словенъяс, кодъяс образуйтӧны южнославянскӧй подгруппа.

Романскӧй группаӧ (кодлӧн сёрнитан кывйыс петіс древньӧй Рим кывйысь) пырӧны: итальянецъяс, французъяс, испанецъяс, португалецъяс да румынъяс.

Германскӧй группаӧ пырӧны: немецъяс, голландецъяс, шведъяс, датчана, норвежецъяс да англичана.

Индӧм куим группа кындзи Европаын олӧны вель уна народъяс, кодъяс пырӧны мукӧд языкӧвӧй группаясӧ: латышъяс, литовецъяс, ирландецъяс, грекъяс, венгръяс, финнъяс, эстонецъяс, карелъяс, турокъяс, татара да мукӧд.

Европаын, медсясӧ Восточнӧйын да Центральнӧйын (СССР-ын, Польшаын, Румынияын), олӧны сідзжӧ еврейяс.

ЕВРОПАЛӦН ПОЛИТИЧЕСКӦЙ КАРТА.

Европалӧн политическӧй картаыс ёна вежлассьыліс. История чӧжӧн унапӧв вешйывлісны государствояслӧн границаясыс. Общественнӧй строй да овмӧс вежсьӧм серти вежсьывліс и государствояслӧн типыс ачыс. Сідз, XVIII-ӧд нэм помӧдз унджык европейскӧй государствоясас господствуйтлісны помещикъяс, найӧ эксплоатируйтлісны крепостнӧй крестьянаӧс, кодъяс составляйтісны населениелысь ыджыдджык юкӧнсӧ. Аслас государственнӧй устройство серти сійӧ кадся европейскӧй государствояс вӧліны самодержавнӧй монархияясӧн корольлӧн зэв ыджыд властьӧн. XVIII нэмын Англияын промышленнӧй переворот бӧрын да 1789 вося французскӧй революция бӧрын Европаын возникайтӧ буржуазнӧй государство, кӧні господствуйтӧны капиталистъяс да помещикъяс. Наким фабрикаяс, заводъяс, мулӧн ыджыдджык юкӧныс, шахтаяс, магазинъяс, керкаяс. Крепостнӧй право буржуазнӧй государствоын отменитӧма, но уджалысь йӧзӧс эксплоатируйтӧны капиталистъяс. Государственнӧй устройство серти Европаса буржуазнӧй странаяс являйтчӧны либӧ управлениелӧн выборнӧй органъяса республикаясӧн, либӧ конституционнӧй монархияясӧн, кӧні корольлӧн властьыс абу ыджыд да руководящӧй рольыс принадлежитӧ буржуазиялы.

1917-öд вося Великöй Октябрьскöй социалистическöй революция результатын Россияын рабочöй класс завоюйтіс государственнöй власть да создайтіс мирын первойя Сöветскöй социалистическöй государство. СССР-ын абуöсь эксплоататорскöй классъяс да властьыс принадлежитö уджалысь йöзлы.

1939 — 1945 вв. мöд мировöй война бöрын Центральнöй да асыв-лунвыв Европаса уна странаясын, кодъяс освободитчисны фашистскöй гнётысь Сöветскöй Армиялöн победаясöн, образуйтчисны выль типа государствояс — народнöй демократическöй республикаяс. (Найöс сідзжö шуöны народнöй демократия странаясöн.) Тайö государствоясас установитöма карса да сиктса уджалысь йöзлöн власть рабочöй класс руководство улын. Но найöясын эмöсь на капитализмлöн тöдчана колясъяс (колисны кулакъяс, купечьяс, негырысь заводъясöн владейтысьяс). Народнöй республикаяс, Сöветскöй Союзлöн поддержка да братскöй отсöг вылö опирайтчöмöн, развивайтчöны социализмö мунан туй кузя.

Татшöм ногöн, современнöй Европаса политическöй карта вылын резкöя торъялöны öта-мöднысльі паныд сулалысь странаяслöн кык группа: 1) демократическöй лагерса государствояс да 2) капиталистическöй государствояс.

Демократическöй лагерса странаяс куйлöны Восточнöй, Центральнöй да Юго-Восточнöй Европаын.

Восточнöй Европа займитöма ***Сöветскöй Социалистическöй Республикаяс Союзлöн*** Европейскöй юкöнöн.

Рытыввысянь СССР дінö примыкайтöны нёль народнöй республика: ***Польша*** (столица Варшава), ***Чехословакия*** (столица Прага), ***Венгрия*** (столица Будапешт) да ***Румыния*** (столица Бухарест).

Лунвылынджык, Балканскöй полуостров вылын, расположитчöмаöсь народнöй республикаяс: ***Болгария*** (столица София) да ***Албания*** (столица Тирана).

Центральнöй Европаын находитчö ***Германскöй демократическöй республика*** (столица Берлин).

Капиталистическöй странаяс занимайтöны Европа территориялысь коймöд юкöнсö кымын. На пиысь важнейшöйясöн лоöны ***Англия***, коді куйлö Британскöй діяс вылын (столица Лондон), ***Франция*** — Европа рытыввылын (столица Париж) да ***Италия*** — Европа лунвылын (столица Рим).

Франция да Германия костын, Северной море побережье дорын, расположитчӧмаӧсь кык неыджыд, но промышленнӧя развитӧй да тшӧкыда заселитӧм государствояс — ***Бельгия*** (столица Брюссель) да ***Нидерланды***, либӧ Голландия (столица Гаага).

Англиясянь рытыввылын, Ирландия ді вылын, находитчӧ ***Ирландскӧй республика***, либӧ ***Эйре*** (столица Дублин), а водзын, рытыв-войвылын, Исландия ді вылын,— республика ***Исландия*** (столица Рейкьявик).

Европа войвылын, Скандинавскӧй полуостров вылын, находитчӧны ***Норвегия*** (столица Осло) да ***Швеция*** (столица Стокгольм), а асыввылын насянь ***Финляндия*** (столица Хельсинки).

Ютландскӧй полуостров вылын да Датскӧй діяс вылын, Северной да Балтийскӧй морея костын, расположитчӧма ***Дания*** (столица Копенгаген).

Европа шӧр юкӧнын, Альпийскӧй гӧраяс дорын, находитчӧны ***Швейцария*** (столица Берн) да ***Австрия*** (столица Вена).

Европа рытыв-лунвылын, Пиренейскӧй полуостров вылын, расположитчӧмаӧсь ***Испания*** (столица Мадрид) да ***Португалия*** (столица Лиссабон).

Балканскӧй полуостров вылын расположитчӧмаӧсь ***Югославия*** (столица Белград) да ***Греция*** (столица Афины). Балканскӧй полуостровлӧн неыджыд юкӧн, коді примыкайтӧ Мраморной море да Босфор да Дарданеллы проливъяс дінӧ, принадлежитӧ Турциялы; основной территорияыс Турциялӧн находитчӧ Азияын.

Капиталистическӧй странаяс костын торъялӧ империалистическӧй государствояслӧн группа, кодъяс угнетайтӧны мукӧд, слабджык странаясӧс. Европаса государствоясысь Англия да Франция владейтӧны гырысь территорияясӧн (колонияясӧн) мукӧд свет юкӧнъясын, торъя нин Африкаын да Азияын. Найӧ эксплоатируйтӧны тайӧ колонияяссӧ, а сідзжӧ ӧткымын самостоятельнӧй, но слаб странаясӧс. Эмӧсь Европаын и посньыдик империалистическӧй государствояс, например, Бельгия да Нидерланды, кодъяс владейтӧны гырысь колонияясӧн.

НАРОДНӧЙ ДЕМОКРАТИЯ СТРАНАЯС ДА ГЕРМАНСКӧЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКӧЙ РЕСПУБЛИКА.

Мӧд мирӧвӧй война результатын мирӧвӧй капиталистическӧй система получитіс ыджыд урон.

Центральнӧй да асыв-лунвыв Европаса странаясын капиталистическӧй мирысь петісны уна государство: *Польша, Чехословакия, Венгрия, Румыния, Болгария* да *Албания*. Сӧветскӧй Союз освободитіс тайӧ странаса народъяссӧ немецко-фашистскӧй захватчикъясысь. Тайӧ странаясыс получитісны позянлун свергнитны помещикъяслысь да капиталистъяслысь властьсӧ да установитны народно-демократическӧй строй.

ПОЛЬША.

*

Площадь 312 тыс. кв. км. Население 24 млн. морт.

*

Польша расположитчӧма Центральнӧй Европаын Сӧветскӧй Союз да Германия костын. Лунвылын сійӧ граничитӧ Чехословакиякӧд, а войвылын омывайтсьӧ Балтийскӧй мореӧн.

Нэмъяс чӧж Польша вылӧ усьласисны сылӧн соседъяс — германецъяс, кодъяс захватывайтлісны ӧти бӧрся мӧд польскӧй областьяс да стремитчисны онемечитны найӧс. Сійӧ жӧ кадас ачыс Польшаыс захватитіс уна областьяс Литвалысь да Россиялысь. XVIII нэм помын вӧлі куимпӧрйӧ юкӧма Польшаӧс Пруссия, Австрия да Россия костын. 1795 восянь Польша дугдіс существуйтны кыдзи государство. Сӧмын Россияын Великӧй Октябрьскӧй революция сетіс Польшалы позянлун восстановитны самостоятельность. Та дырйи вель уна исконнӧй польскӧй му, кодъясӧс важӧн захватитлісны немецъяс, коли Германия улын.

1939 воӧ фашистскӧй Германиялӧн войска вторгнитчисны Польшаӧ да захватитісны сійӧс. Сійӧ бара дугдіс существуйтны кыдзи самостоятельнӧй государство.

Мӧд мирӧвӧй война помасигӧн, 1944 воын, Сӧветскӧй Армия мездіс Польшалысь территориясӧ фашистско-германскӧй захватчикъяс сьӧкыд игоысь, да Польшаын установитчис народно-демократическӧй власть.

Куим страна-победительница — СССР, США да Англия — правительствояслӧн главаяс костын 1945 вося соглашение серти

Польша получитіс Германиясянь исконнӧй польскӧй муяс, кодъясӧс войдӧр захватитлісны немецъяс да кодъяс кольлісны Германия составын.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Морскӧй берег. Польша имеитӧ ёна кузь береговӧй линия, код дінын куйлӧ Балтийскӧй море. Польшалӧн берегыс ныывкӧс, лыаа; ӧткымынлаын эмӧсь джуджыд д ю н а я с, кодъясӧс закрепитӧма садитӧм пожӧм вӧрӧн. Мореыс берегсянь ёна ылӧдз ляпкыд. Гырысь заливъяс, кодъяс пыроны сушаӧ, Польша берегъяс дорын абу. Тӧдчанаджык заливъяс Гданьскӧй да Поморскӧй.

Поверхность да юяс. Польшалӧн поверхностьыс кызвын юкӧннас равниннӧй. Сылысь войвыв юкӧнсӧ босьтӧ мылькъя ***Польскӧй низменность***, коді йитӧ Восточно-Европейскӧй равнинаӧс Северо-Германскӧй низменностькӧд. Польскӧй низменностьын ӧнӧдз эмӧсь древньӧй йизьылӧмъяслӧн следъяс — моренаяс, валунъяс, тыяс. Особенно торъялӧ асыв-войвылын Мазурскӧй тыяслӧн ыджыд группа.

Лунвылас низменностьсӧ вежӧ *Малопольскӧй возвышенность*, кодлӧн джудждаыс волӧ 600 *м*-ӧдз море уровеньсянь.

Ещӧ лунвылынджык море уровеньсянь 2,5 *км*-ӧдз кыпӧдчӧны ***Карпатскӧй гораяслӧн*** хребетъяс, кытӧн быдмӧ вӧр. Тайӧ гораясыс юкӧны Польшаӧс Чехословакияысь. Найӧ мунӧны водзӧ Румынияӧ и Сӧветскӧй Украинаӧ. Польшалӧн рытыв-лунвылын, Силезияын, пройдитӧны ляпкыдик гораяс — Судеты (1 *км*-ӧдз), кодъяс сідзжӧ являйтчӧны Польша да Чехословакия костын рубежӧн.

Польшалӧн главнӧй юяс — ***Висла*** да ***Одра*** (немецъяслӧн — Одер). Найӧ визувтӧны лунвывсянь войвылӧ, Балтийскӧй мореӧ. Висла заводитчӧ Карпатыын да вомӧналӧ Малопольскӧй возвышенность, а сэсся визувтӧ Польскӧй низменностьӧд, кӧні сылӧн берегъяс вылын сулалӧ Польшалӧн столица Варшава. Вислалӧн мореӧ усянінсянь матын сулалӧны портъяс Гданьск да Гдыня. Одра заводитчӧ Судетыын, Чехословакияын. Польша территория вывті сійӧ визувтӧ Польскӧй низменностьӧд. Сылӧн берегъяс вылын сулалӧ Нижньӧй Силезиялӧн центр — Вроцлав. Одра ю вомын сулалӧ порт ***Щецин***.

Климат да растительность. Польшалӧн климатыс умеренно-континентальнӧй. Тӧлыс тані кӧдзыд, но ёна шоныджык Восточнӧй Европаын дорысь. Сідз, например, Варшаваын январын шӧркодь температура сӧмын — 3,5°. Осадокъяс овлӧны сы мында жӧ, мыйта СССР-са Европейскӧй юкӧнлӧн рытыввыв да центральнӧй областьясын (50—60 *см* воын). Муяс вылын лымйыс куйлӧ куим тӧлысь гӧгӧр. Юяс тӧвнас векджык кынмылӧны.

Польша куйлӧ вӧр зонаын. Торъя уна вӧрыс Карпаты пӧкатъяс вылын (море уровеньсянь 1,5 *км*-ӧдз) да Судеты пӧкатъяс вылын, а сідзжӧ войвылын моредорса районъясын. Пу породаяслӧн состав серти польскӧй вӧръяс медсясӧ смешаннӧйӧсь.

Ископаемӧяс. Польшалӧн ископаемӧй ресурсъясысь важнейшӧй видӧн являйтчӧ изшом. Польшалӧн изшом бассейн, коді расположитчӧма страналӧн рытыв-лунвыв юкӧнас, Верхньӧй Силезияын, запасъяс сертиыс относитчӧ Европаын медся ыджыдъяс лыдӧ. Эм изшом и Нижньӧй Силезияын.

Польшалӧн эм полиметаллическӧй (свинцово-цинкӧвӧй) рудаяслӧн тӧдчана залежьяс Верхньӧй Силезияын да кӧрт рудалӧн месторождениеяс Польшалӧн шӧр юкӧнын. Лунвылын, Краковсянь неылын, эмӧсь изсовлӧн зэв гырысь залежьяс.

Население да каръяс.

Польшаын олӧ 24 млн. морт, сы мында, мыйта Румынияын, Болгарияын, Албанияын ӧтлаын босьтӧмӧн. Населениелӧн основнӧй юкӧныс национальность сертиыс *полякъяс*. Польскӧй кыв принадлежитӧ славянскӧй кывъяслӧн группаӧ, сылӧн рытыввыв ветвь дінӧ. Польскӧй народ имеитӧ ёна развитӧй культура — литература, наука да искусство.

Польшалӧн рытыввыв областьясын, кодъяс уна нэмъяс чӧж вӧліны Германиялӧн гнёт улын, олісны уна немецъяс, кодъяс дзескӧдлісны полякъясӧс. Ӧні Польшакӧд ӧтлаалӧм важ польскӧй муяс вылысь немецкӧй населениеӧс выселитӧма Германияӧ.

Польшаса населениелӧн ыджыдджык юкӧныс олӧ сельскӧй местностьясын. Каръясын олӧны став олысьяслӧн джынсьыс этшаджык.

Мӧд мирӧвӧй война воясӧ Польшаса уна олысьӧс, вӧлі виӧма военнӧй действиеяс дырйи, а ещӧ унджык вӧлі казнитӧма да замучитӧма немецко-

фашистскӧй изуверъясӧн тюрьмаясын да концентрационнӧй лагерьясын. Польшалӧн населениеыс ӧнія границаясын чиніс пӧшти 7 млн. морт вылӧ. Ёна пострадайтісны война кадӧ уна каръяс: сэтысь разрушитӧма керкаяс, электростанцияяс, трамвайнӧй туйяс, водопровод. Польшаса разрушитӧм каръяссӧ частичнӧ восстановитӧма нин да водзӧ восстанавливайтсьӧны польскӧй правительстволӧн энергичнӧй мероприятиеяс да Сӧветскӧй Союзлӧн отсӧг результатын. Пустуйтысь каръясӧ переселяйтчӧны йӧзыс мукӧд местаясысь.

Польшаса уна лыда каръясысь 200 тысячаысь унджык олысьӧн быдын: Варшава (миллионджын гӧгӧр, войнаӧдз 1 млн. дорысь уна), Лодзь, Краков, Познань да Вроцлав.

Варшава, коді сулалӧ Вислалӧн шӧр течениеас шуйгаладор берегын, аслас содӧмкӧд паськаліс и веськыдладор берегас, сэні кыптысь пригородъясӧс ас дінас ӧтлаалӧмӧн. Варшавалӧн буржуазнӧй кварталъяс торъявлісны мичлунӧн да благоустройствоӧн. Война пӧртіс Варшаваӧс развалинаясӧ. Но нёль воӧн (1946—1949) вӧчӧма зэв гырысь уджъяс Варшава восстановитӧм кузя.

Тайӧ уджас население активнӧя участвуйтӧ да ассьыс столица восстановитӧм лыддьӧ всенародной делӧӧн. Тайӧ делӧын польскӧй народ получитіс братскӧй отсӧг ССР Союзсянь. Восстановитӧма нин Висла вомӧн Понятовскийлысь великолепнӧй пос, восстановитӧма Варшавалӧн медся мича улица. ясысь ӧти — Иерусалимскӧй аллея. Возрождённӧй Варшавалӧн основнӧй магистральӧн являйтчӧ стрӧитчысь выль улича Запад — Восток веж бульваръясӧн, посъясӧн, туннельясӧн. Мӧд магистральӧн лоӧ восстанавливайтан Маршалковскӧй улича. Выльысь стрӧитчысь Варшава лоӧ ещӧ мичаджык карӧн водза серти. Восстанавливайтсьӧны сідзжӧ столицаса окрестностьясын уна лыда фабрикаяс да заводъяс.

Польшаса гырысь каръяс пиысь мӧд — ***Лодзь*** — сулалӧ Варшавасянь рытыввылын. Тайӧ — текстильнӧй промышленностьлӧн центр, кӧні олӧ уна лыда рабочӧй население.

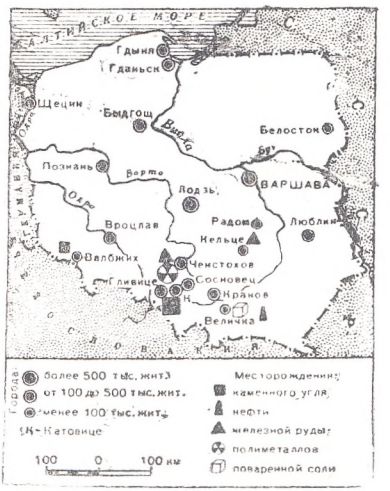

Польша. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Корсьӧй карта вылысь Польшалысь кык ыджыд кар. Индӧй карта вылысь, Польшалӧн кутшӧм юкӧнын медся уна каръяс. Корсьӧй Польшалысь куим морскӧй порт. Польшалӧн кутшӧм юкӧнын эм изшом? Кутшӧмын — кӧрт руда да полиметаллическӧй (свинцово-цинковӧй) руда?

Население лыд серти коймöд кар —*Познань* — сулалö страна войвыв юкöныи. Тайö — пищевöй промышленностьлöн (мукомольнöйлöн, пивовареннойлöн) да сельскохозяйственнöй машиностроениелöн центр.

Мукöд каръясысь ыджыдджык тöдчанлун имеитöны: *Катовице* Верхньöй Силезияын, угольнöй бассейнлöн центр гырысь металлургическöй заводъясöн; *Вроцлав* (вöвлöм Бреславль) Нижньöй Силезияын, Одра ю вылын, промышленнöй центр; *Краков* Висла ю вылын, сылöн верхньöй течениеас; *Гданьск* — Балтийскöй море берег вылын порт.

Овмöслöн главнöй чертаяс да политическöй строй.

Польшалöн правительство, кодöн веськöдлö польскöй рабочöй партия, нуöдіс гырысь преобразованиеяс общественнöй стройын да овмöсын. Öти-кö, мырддьöма буржуазиялысь да сетöма народнöй власть киясö рудникъяс да шахтаяс, крупнöй да средньöй заводъяс да фабрикаяс, транспорт, банкъяс, оптöвöй торговля. Мöд-кö, мырддьöма мусö (выкуптöг) крупнöй владелецъяслысь, кодъяслöн вöлі 50 *га*-ысь унджык, а сідзжö ставыслысь, кодъяс сотрудничайтісны немецъяскöд, найö владениеяслöн размеръяс вылö видзöдтöг. Помещикъяслысь да предательяслысь тайö мырддьöм мусö вöлі сетöма крестьяналы собственностьö дон вылö, кодöс найö вноситöны государстволы.

Тайö мероприятиеяссö нуöдöм результатын буржуазия да помещикъяс воштісны ассьыныс воддза тöдчанлунсö страна овмöсын. Создайтöма государственнöй овмöс, кытчö пыröны национализированнöй рудникъяс, крупнöй да средньöй заводъяс да фабрикаяс, транспорт, банкъяс, крупнöй торговля. Тайö государственнöй овмöсыс являйтчö создавайтчысь социалистическöй овмöслöн ядроöн. Сы вöсна мый национализированнöй предприятиеяслöн доходъясыс поступайтöны государстволы, правительстволöн эм позянлун расходуйтны тайö доходъяссö страналы колана выль государственнöй предприятиеяс строитöм вылö. Овмöслöн развитие муно народнöй правительствоöн разработайтöм план серти. Первойя татшöм планыс вöлі разработайтöма куим вося срок кежлö -- 1947 — 1949 вояс кежлö. Мöдыс — водзö квайт во кежлö.

Польша овмöсын войдöр главнöй роль ворсіс видзму овмöс-

Öні, куим вося план олӧмӧ пӧртӧм бӧрын, ведущӧй роль вуджис промышленностьлы. Польскӧй промышленностьлӧн кызвын юкӧныс — пӧшти $^{9}/_{10}$ — принадлежитӧ государстволы. Польскӧй промышленностьлӧн важнейшӧй отрасльяс — каменноугольнӧй, текстильнӧй да пищевӧй. Изшом Польшаын перйӧны зэв уна. Польскӧй изшом потребляйтсьӧ оз сӧмын Польшаын, но и петкӧдсьӧ Румынияӧ, Венгрияӧ да мукӧд народнӧй республикаясӧ, а сiдзжӧ Швецияӧ, Финляндияӧ. Паськалӧ Польшаын металлургия да разнообразнӧй машиностроение. Угледобычалӧн да металлургиялӧн главнӧй район — ***Верхньӧй Силезия*** Катовице центрӧн. Главнӧй текстильнӧй центр Лодзь (2 рис.). Промышленностьлӧн центръясысь важнейшӧйяс — Варшава, Вроцлав, Гданьск.

Польшаса видзму овмӧсын водзтi господствуйтлiсны помещикъяс, öні муыс принадлежитӧ крестьяналы. Но трудӧвӧй — мелкӧй да средньӧй — крестьянствокӧд орччӧн Польшаын öнӧдз на эмӧсь кулацкӧй овмӧсъяс. Кулакъяс враждебнӧйӧсь страна социалистическӧй развитиелы, и народнӧй власть нуӧдӧ накӧд тыш. Трудӧвӧй крестьянскӧй овмӧсъясысь öткымынъяс öтвылысь му обрабатывайтӧм могысь öтувтчисны кооперативъясӧ. Водзӧ намечайтсьӧ ёна паськӧдны татшӧм кооперациясӧ. Тайӧ — социалистическӧй видзму овмӧс создайтӧмлы туй. Трудӧвӧй крестьянскӧй овмӧсъяслы да торъя нин кооперативъяслы государство сетӧ ыджыд отсӧг, снабжайтӧ найӧс инвентарӧн, искусственнӧй удобрениеясӧн, кӧйдысъясӧн да с. в. Котырталӧма машинно-тракторнӧй станцияяс.

Польшаын быдтӧны медсясӧ рудзӧг да картупель, сэсся шобдi да сахарнӧй свеклӧ. Быдтӧны гырысь сюра скӧт да порсьясӧс.

Политическӧй строй.

Польскӧй народнӧй республикаын властьыс уджалысь йӧз киын рабочӧй класс юрнуӧдӧм улын. Государственнӧй властьлӧн высшӧй органӧн являйтчӧ сейм, кодӧс бӧрйӧ став население. Сейм лэдзӧ республикалысь законъяс да бӧрйӧ государстволысь главаӧс — республикаса президентӧс. Правительство, либӧ Министръяслӧн сӧвет, назначайтсьӧ президентӧн, сэк жӧ правительстволӧн состав да сiйӧ деятельностьлӧн программа должен лоны одобритӧма сеймӧн. Правительство отчитывайтчӧ сейм водзын. Местаяс вылын — каръясын, сиктъясын, областьясын — народ бӧрйӧ властьлысь местнӧй органъяс — рады на-

родóвы (мöдногöн кö народнöй сöветъяс). Руководящöй роль ворсö Польскöй объединённöй рабочöй партия. Сöветскöй Союзлысь опыт используйтöмöн сійö нуöдö польскöй народöс социализмö.

ЧЕХОСЛОВАКИЯ.

*

Площадь 128 тыс. кв. км. Население 12 млн. морт.

*

Народнöй демократиялöн странаяс пöвстын овмöслöн развитие серти Чехословакия сулалö первойя местаын да обладайтö тöдчана да разнообразнöй промышленностьöн.

Чехословакиялöн территория куйлö Центральнöй Европаын. Сійö нюжалö асыввывсянь рытыввылö 670 *км* кузя. Мореö веськыда петанін Чехословакия оз имеит. Сылöн соседъясöн являйтчöны Сöветскöй Союз, Польша, Венгрия, Германскöй демократическöй республика да Австрия.

1938—1939 воясö Чехословакияöс захватитіс фашистскöй Германия. 1945 воын Германияöс войнаöн разгромитöм тырыйö мездіс Чехословакияöс. Та дырйи чехословацкöй территориялöн ыджыдджык юкöныс, вöлі мездöма не-

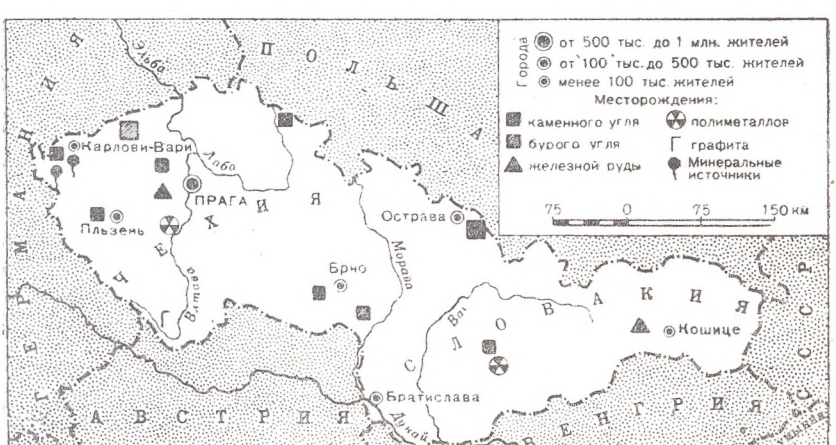

Чехословакия. Важнейшöй каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Корсьöй карта вылысь Чехияысь да Словакияысь каръяс. Видзöдлöй, кутшöм юяс вылын сулалöны Прага да Братислава. Индöй изшомлысь да бурöй изшомлысь месторождениеяс.

посредственнö сöветскöй войскаясöн. Фашистскöй игоысь мездысьöм бöрын чехословацкöй народ котыртіс народно-демократическöй правительство да босьтчис страна общественнöй строй да овмöс кореннöя преобразуйтömö социализм туй кузя мунömön.

Чехословакия состоитö кык юкöныс. Рытыввыв юкöныс— ***Чехия*** — населитöма чехъясöн. Асыввыв юкöныс—***Словакия***— населитöма словакъясöн. Тайö юкöнъясыс торъялöны ас костас природнöй условиеяс да овмöс серти.

Чехословакия составö войдöр пырліс неыджыд область, коді вöлі заселитöма украинецъясöн да граничитіс Украинскöй ССР-кöд,—*Закарпатскöй Украина.* 1945 воö тайö областьса населениелöн желание серти да Чехословакияса да ССР Союзса правительствояс костын соглашение серти Закарпатскöй Украина воссоединитчис Сöветскöй Украинакöд.

Природалöн главнöй чертаяс.

Чехословакиялöн рытыввыв юкöныс представляйтö аснас возвышеннöй равнина — ***Чешско-Моравскöй плоскогорье***. Сійöс пересекайтöны речнöй долинаяс. Гырысьджыкъясыс на пöвстысь — ***Лабалöн*** долина (Лаба водзö визувтö Германияöд да сэні шусьö Эльбаöн) да ***Моравалöч*** долина — Дунайлöн приток. Чешско-Моравскöй плоскогорьелöн климат характеризуйтчö жар гожömön да кöдзыд тöлöн. Но тöлыс тані шонырджык Восточнöй Европаса соответствующöй широтаын дорысь: Чешскöй равнинаын январь тöлысся шöркодь температура—1—3°. Странаса тайö юкöнлысь климатсö позьö шуны умеренно-континентальнöйöн. Тöвся кöдзыдъяс умеренностьлы помкаöн являйтчö сійö, мый Чехия, Восточнöй Европа серти, ёна матын Атлантическöй океансянь. Чешско-Моравскöй плоскогорье — страналöн медся заселённöй да хозяйственно-развитöй юкöн. Тані уна фабрикаяс да заводъяс, ёна развитчöма му вöдитöм да скöтвидзöм. Плоскогорье шöрын, Влтава, Лабалöн приток, берег вылын сулалö Чехословакиялöн столица— Прага. Сыысь рытыввылын куйлö изшом да бурöй изшом, кодöс используйтöм вылын развитчисны вель уна промышленнöй каръяс.

Чешско-Моравскöй плоскогорьесянь асыв-войвылын куйлö Чехословакиялöн главнöй каменноугольнöй бассейн да Острава кар окрестностьясын гырысь металлургическöй заводъяс.

Чешско-Моравскӧй плоскогорьеӧс кытшалӧны ляпкыдик гӧраяс, кодъяс вылын быдмӧ вӧр: рытыввылын кыпалӧ массив *Шумава* (Богемскӧй Лес), войвылын—*Крушне* (Руднӧй гӧраяс). Тайӧ кыкнан хребетыс служитӧны Чехословакия да Германия костын естественнӧй границаӧн. Асыввывса гӧраяс — *Судеты* — торйӧдӧны Чехословакияӧс Польшаысь. Чехиялӧн ляпкыдик гӧраяс, налӧн долинаясыс да предгорьеясыс заселитӧмаӧсь тӧдчымӧн сукджыка да имеитӧны тӧдчана промышленность (медсясӧ текстильнӧй да деревообрабатывающӧй).

Крушне гӧраясын эмӧсь лечебнӧй минеральнӧй источникъяс, кодъяс основа вылын развитчис курортъяслӧн группа. Тӧдчанаджыкыс на пӧвстысь—Карлови Вари (вӧвлӧм Карлсбад).

Чехословакиялӧн асыввыв юкӧнын гырысь равнинаяс абуӧсь. Сійӧс пӧшти дзоньнас вевттьӧны Карпатылӧн горнӧй хребетъяс, кодъяс джужданас (2,6 *км*-ӧдз) кыкпӧв вевтыртӧны Чехиялысь гӧраяссӧ. Карпаты вылын быдмӧны мощнӧй леснӧй массивъяс, а вылысджык юкӧнас—видзьяс. Климатыс тані рытыввылын серти континентальнӧйджык.

Гӧраяссьыс аддзӧма изшомлысь да мукӧд полезнӧй ископаемӧйяслысь месторождениеяс да заводитӧма найӧс разрабатывайтӧм.

Словакиялӧн крайньӧй лунвылын пӧйдитӧ Средне-Дунайскӧй низменностьлӧн неыджыд полоса. Сэті визувтӧ ***Дунай***, сійӧ торйӧдӧ Чехословакияӧс Венгрияысь.

Население да каръяс.

Чехословакиялӧн население состоитӧ кык западнославянскӧй народъясысь, кодъяс ёна матынӧсь ӧта-мӧд дінас кыв да культура сертиыс,—*чехъясысь* да *словакъясысь*. Чехъяс да словакъяс пользуйтчӧны равнӧй правоясӧн.

Чехословацкӧй культура сулалӧ вылын уровеньын. Имеитчӧ озыр чешскӧй литература. Став мирлы тӧдсаӧсь чехословацкӧй писательяс, музыкантъяс, учёнӧйяс. Народнӧй образование Чехияын сулалӧ вылын.

Национальнӧй меньшинствоясысь Чехословакияын эмӧсь *немецъяс*, *полякъяс* да *венгръяс*. Германиякӧд пограничнӧй горнӧй районъясын войдӧр олісны уна немецъяс (3 млн. морт). Унаӧн на пӧвстысь активнӧя отсасисны фашистскӧй захватчикъяслы; ӧні найӧс выселитісны Германияӧ. Чехословакияӧ

колисны немецъяс пӧвстысь сӧмын найӧс, кодъяс вӧліны враждебнӧйӧсь фашизмлы.

Чешско-Моравскӧй плоскогорье да Чехиялӧн ляпкыдик гӧраяс заселитӧмаӧсь тӧдчымӧн сука (видзӧд карта, 40 листбок), сэк кор Словакияын джуджыд Карпатскӧй гӧраясын населениеыс шоч. Йӧзыс олӧны долинаясын да улыс пӧкатъясын.

Чехословакияса населениелӧн пӧшти джынйыс олӧ каръясын. Вит карын лыддьыссьӧ 100 тысяча олысьысь унджык бӧрын: ***Прага*** (1 млн. гӧгӧр олысь; 3 рис.); ***Готвальдов*** — обувнӧй промышленностьлӧн крупнейшӧй центр; ***Братислава*** — Дунай вылын Словакиялӧн центр; *Острава* — Чехиялӧн асыввойвылын, каменноугольнӧй бассейнлӧн да металлургиялӧн центр; *Брно* Моравияын.

Чехословакиялӧн столица Прага, коді сулалӧ Чехия шӧрын Влтава ювылын, являйтчӧ Европаын медся мича каръясысь ӧтиӧн. Прага—не сӧмын странаса политическӧй олӧмлӧн центр, но и сылӧн культурнӧй центр: сэні эм Академия наук, Академия художеств, вель уна высшӧй учебнӧй заведение. Прагаын сосредоточитчӧма разнообразнӧй промышленность.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс да политическӧй строй.

Народнӧй власть установиттӧдз на Чехословакияын вӧлі ёна развитӧй овмӧс. Народнӧй правительство вӧчис овмӧсын гырысь преобразованиеяс.

Став рудникъяс да шахтаяс, крупнӧй да средньӧй заводъяс да фабрикаяс, кӧрттуйяс да пароходствояс, банкъяс, гырысь торговӧй предприятиеяс национализируйтӧма, мӧдногӧн кӧ вуджисны государстволы собственностьӧ. Помещикъяслысь да сідзжӧ кулакъяслӧн мыйкӧ мында юкӧнлысь муяссӧ мырддьӧма да сетӧма мутӧм да этша муа крестьяналы. Буржуазия да помещикъяс лишитчисны воддза богатствоысь да политическӧй влияниеысь.

Национализация нуӧдӧм результатын создайтӧма государственнӧй овмӧс, коді являйтчӧ страна са строитчысь социалистическӧй овмӧслы основаӧн.

Овмӧс нуӧдсьӧ планъяс серти, кодъясӧс вырабатывайтӧны правительственнӧй органъяс. Успешнӧя пӧртсьӧ олӧмӧ 1949—1953 вояс кежлӧ пятилетньӧй план, код серти промышленнӧй производство содас ӧти да джынпӧв дорысь унджык.

Но, сы вылӧ видзӧдтӧг, мый буржуазия лишитчис аслас воддза господствующӧй положениеысь, сійӧ имеитӧ на мыйтакӧ тӧд-

чанлун мелкӧй промышленностьын, торговляын да видзму овмӧсын (кулацкӧй овмӧсъяс) да зільӧ торкавны страналысь социалистическӧй туй кузя мунӧм. Сідзкӧ, классӧвӧй тыш Чехословакияын абу на завершитӧма.

Чехословакияса овмӧсын главнӧй роль ворсӧ промышленность.

Гырысь фабрикаяс да заводъяс, шахтаяс да рудникъяс принадлежитӧны государстволы. Государственнӧй промышленность вӧчӧ странаса став промышленнӧй продукциялысь $^{9}/_{10}$ юкӧнсӧ кымын.

Чехословакияын зэв развитӧйӧсь тяжёлӧй промышленностьлӧн отрасльяс (чугун, сталь сывдӧм, разнообразнӧй машиностроение, сельскохозяйственнӧй машинаяс, паровозъяс, электрическӧй оборудование, автомобильяс, тракторъяс, самолётъяс вӧчӧм да с. в.). Но абу омӧльджыка развитчӧма и лёгкӧй промышленность: текстильнӧй, обувнӧй, бумажнӧй, сахарнӧй, стекольнӧй.

Промышленностьыс сосредоточитчӧма медсясӧ страна рытыввылын, Чехияын, но ӧні народнӧй властьлӧн планъяс серти ёна паськалӧ промышленность и Словакияын. Промышленностьлӧн главнӧй центръяс — Прага, Пльзень, Брно, Острава, Братислава.

Чехословакияса видзму овмӧсын войдӧр господствуйтлісны помещикъяс да кулакъяс. Национальность сертиыс унджык помещикъясыс вӧліны немецъяс да венгръяс, кодъяс активнӧя отсасисны фашистскӧй захватчикъяслы. Помещикъяслӧн юкӧныс да кулакъяс пӧвстысь унаӧн, кӧть национальность сертиыс и вӧліны чехъяс да словакъяс, Чехословакияӧс немецъясӧн захватитігӧн окажитчисны ассьыныс рӧдинасӧ предайтысьясӧн да отсасисны захватчикъяслы. Земельнӧй владениеяссӧ татшӧм йӧзыслысь 1945—1946 воясӧ вӧлі конфискуйтӧма народнӧй властьӧн да юклӧма крестьяна костын.

Крестьяна котыртӧны сельскохозяйственнӧй кооперация—ӧтувъйӧн му обрабатывайтӧм могысь товариществояс.

Трудӧвӧй крестьянскӧй овмӧсъяслы да сельскохозяйственнӧй кооперациялы отсӧг сетӧм могысь да земледелиелысь уровень кыпӧдӧм могысь правительствоӧн котыртӧма машинно-тракторнӧй станцияяс.

Главнӧй сельскохозяйственнӧй культураяс Чехословакияын — шобді, рудзӧг, ид, сахарнӧй свеклӧ, картупель.

Ыджыд тӧдчанлун имеитӧ скӧтвидзӧм — гырысь сюрас-кӧтӧс, порсьясӧс да ыжъясӧс быдтӧм.

Чехословакияса горнӧй районъясын развитчӧма вӧр овмӧс.

Политическӧй строй.

Чехословацкӧй народнӧй республикалӧн высшӧй государственнӧй органӧн являйтчӧ Национальнӧй собрание. Сійӧ бӧрйыссьӧ став народӧн да бӧрйӧ государстволысь глава — республикаса президентӧс. Президент назначайтӧ правительство — Министръяслысь сӧвет, кодӧс должен одобритны Национальнӧй собрание. Национальнӧй собрание лэдзӧ законъяс да контролируйтӧ правительстволысь уджсӧ. Чехословакияын народнӧй властьлӧн местнӧй органъясӧн каръясын, сиктъясын да областьясын являйтчӧны национальнӧй комитетъяс, кодъясӧс бӧрйӧ население. Странаса политическӧй олӧмын руководящӧй роль принадлежитӧ Чехословакияса коммунистическӧй партиялы.

ВЕНГРИЯ.

*

Площадь 93 тыс. кв. км. Население 9 млн. морт.

*

Народнӧй республика Венгрия расположитчӧма Центральнӧй Европаын, Дунай бассейнын. Мореӧ веськыда петанін сылӧн абу. Венгрия граничитӧ вит государствокӧд: войвылын — Чехословакиякӧд, асыввылын — Румыниякӧд, лунвылын — Югославиякӧд, рытыввылын — Австриякӧд, асыв-войвылын, неыджыд участок вылын — Сӧветскӧй Союзкӧд.

1918 воӧдз Венгрия пырліс Австро-Венгерскӧй монархия составӧ, а сійӧ распадитчӧм бӧрын лои самостоятельнӧй государствоӧн.

Мӧд мирӧвӧй войнаын Венгрия участвуйтіс фашистскӧй Германияладорын.

Сӧветскӧй Армиялӧн победаяс итогын венгерскӧй народӧс вӧлі мездӧма германскӧй да венгерскӧй фашистъяс господствоысь. Пытшкӧсса врагъяскӧд дыр кыссян тыш бӧрын венгерскӧй народ рабочӧй класс юрнуӧдӧм улын добитчис Венгрияын народно-демократическӧй республика установитӧм.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Венгриялӧн ыджыдджык юкӧныс расположитчӧма ***Средне-Дунайскӧй***, либӧ ***Венгерскӧй, низменность*** вылын. Тані медсясӧ чернозёмнӧй плодороднӧй почваяс. Ӧткымынлаын панысьлӧны неплодороднӧй — солончаковӧй — почваяс. Уна ваа ***Дунай*** вомӧналӧ Венгрияӧс войвывсянь лунвылӧ, мукӧд странаяскӧд сійӧс йитӧмӧн. Венгерскӧй низменностьӧс вомӧналӧны сідзжӧ Дунайлӧн притокъяс, кодъяс пӧвстысь ыджыдджыкыс— ***Тисса***.

Венгриялӧн рытыввыв юкӧнас, коді шусьӧ *Трансданубияӧн* (Задунайскӧйӧн), эм ыджыд сола ты *Балатон*.

Ляпкыдик гӧраяс, кодъясӧс шуӧны *Северо-Венгерскӧйясӧн*, пӧйдитӧны страна асыв-войвылӧд Чехословацкӧй Карпаты дінӧ примыкайтӧмӧн.

Венгриялӧн климатыс умеренно-континентальнӧй, тырмымӧн осадокъясӧн. Сійӧ благоприятнӧй шобді, кукуруза да уна мукӧд культураяс быдтӧм вылӧ.

Коркӧ став венгерскӧй низменность вӧлі целиннӧй степӧн, кодӧс шулісны тані пуштаӧн (4 рис.). Ӧні степьяслысь ыджыдджык юкӧнсӧ гӧрӧма да важӧн пӧртӧма муясӧ. Но ӧткымынлаын, медсясӧ асыввылын, ӧнӧдз на эмӧсь гӧртӧм пуштаяс. Вӧръяс эмӧсь сӧмын гӧра пӧкатъясын.

Ископаемӧйясысь Венгрияын торъялӧны бокситъяс, запасъясыс кодъяслӧн аслас размеръяс серти имеитӧны мирӧвӧй тӧдчанлун. Эмӧсь нефтьлӧн, бурӧй изшомлӧн да кӧртлӧн залежьяс.

Население да каръяс.

Населениелӧн средньӧй плотностьыс Венгрияын сравнительнӧ вылын: 100 морт 1 *кв. км* вылын.

Национальность сертиыс Венгрияса олысьяс унджыкыс *венгръяс*, либӧ мадьяръяс. Венгръяс овмӧдчисны придунайскӧй степьясын ещӧ X нэмын на.

Венгрияса населениелӧн кык коймӧд юкӧнысь унджыкыс олӧ сельскӧй местностьясын.

Будапештын — Венгриялӧн столицаын — пригородъяснас лыддьыссьӧ 1,5 млн. олысь. Сійӧ сулалӧ страна шӧрас, Дунайлӧн кыкнан берег вылас (5 рис.) Коркӧ Дунайлӧн мылькъя веськыдладор берегас сулаліс Буда кар, а ляпкыд шуйгаладор

берегас Пешт кар. Тайӧ кык карсӧ торйӧдліс 400 *м* пасьта ю. XIX нэмся 70 воясын Буда да Пешт ӧтувтчисны ӧти карӧ. Дунай вомӧн некымын пос йитісны столицалысь тайӧ кык юкӧнсӧ. Будапешт — Венгриялӧн политическӧй да культурнӧй центр да ыджыд промышленнӧй кар.

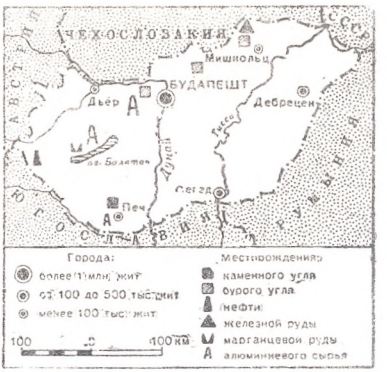

Венгрия. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Индӧй бокситъяслысь (алюминиевӧй сырьёлысь), ишомлысь да нефтьлысь месторождениеяс. Кутшӧм ю вылын сулалӧ Будапешт? Кутшӧм кык ю вомӧналӧны Венгрияӧс да кутшӧм направлениеын?

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс да политическӧй строй.

Венгрия вуж выйӧныс преобразуйтӧ ассьыс овмӧссӧ. Национализируйтӧма да принадлежитӧ государстволы крупнӧй да средньӧй промышленность, транспорт, банкъяс, крупнӧй торговля. Национализированнӧй предприятиеясысь доходъяс используйтсьӧны выль государственнӧй предприятиеяс стрӧитӧм вылӧ.

Му, коді войдӧр принадлежитліс помещикъяслы, передайтӧма крестьяналы собственностьӧ. Воддза Венгрияын помещикъяс ворсісны вывті ыджыд роль овмӧсын да государствоӧн управляйтӧмын. Ӧні найӧ лишитчисны тайӧ рольсьыс. Но Венгрияын ӧнӧдз на эм уна кулацкӧй овмӧсъяс, кодъяс зільӧны падмӧдны сылысь социалистическӧй развитие. Венгерскӧй сиктын, кыдз и карын, паськалӧ классӧвӧй тыш. Развивайтчӧны ӧтувйӧн му обрабатывайтӧм кузя кооперативъяс.

Народнӧй правительство босьтчис овмӧс планируйтӧмӧ. Успешнӧя пӧртсьӧ олӧмӧ 1947—1950 вояс вылӧ трёхлетньӧй план. Венгрия овмӧсын промышленность босьтіс первой места. Пищевӧй (мукомольнӧй, сахарнӧй, мяснӧй) промышленность кындзи эм машиностроение, химическӧй промышленность да мукӧд отрасльяс, кыдзи бокситъяс, нефть да ишлом добывайтӧм, алюминий да сталь сывдӧм. Главнӧй промышленнӧй центр — Будапешт.

Венгрияын быдтӧны медсясӧ шобді, кукуруза да картупель, а сідзжӧ сахарнӧй свеклӧ. Северо-Венгерскӧй гӧраяс-

лӧн пӧкатъяс вылын паськалӧма виноградарство да виноделие. Ёна паськалӧма Венгрияын сӧтвидзӧм.

Политическӧй строй.

Венгрияын высшӧй законодательнӧй органӧн являйтчӧ народӧн бӧрйӧм Государственнӧй собрание. А сійӧ образуйтӧ Министръяслысь сӧвет.

Странаын важнейшӧй политическӧй партияӧн являйтчӧ уджалысь йӧзлӧн венгерскӧй партия, коді нуӧдӧ венгерскӧй народӧс социализмӧ.

РУМЫНИЯ.

*

Площадь 238 тыс. кв. км. Население 16 млн. морт.

*

Румыния расположитчӧма Юго-Восточнӧй Европаын, Дунайлӧн нижньӧй течениеын да Карпатскӧй гӧраяс областьын. Сійӧ граничитӧ СССР-кӧд, Венгриякӧд, Югославиякӧд да Болгариякӧд, а асыввылын сійӧс омывайтӧ Чёрнӧй море.

Мӧд миръвӧй войнаын Румыния вӧлі фашистскӧй Германиялӧн союзникӧн. Война помасигӧн победоснӧй Сӧветскӧй Армия пырис румынскӧй территория вылӧ, Румынияын вӧлі свергнитӧма фашистскӧй диктатура да Румыния присоединитчис СССР да сылӧн союзникъяс дінӧ Германиялы паныд войнаын. 1947 во помын Румынияса уджалысь йӧз рабочӧй класс юрнуӧдӧм улын добитчисны королевство Румынияӧс народно-демократическӧй республикаӧ преобразуйтӧм.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Румыниялӧн лунвыв юкӧныс — ***Валахия*** — занимайтӧ плодороднӧй ***Нижне-Дунайскӧй низменность***. Асыввылын, Дунайлӧн нижньӧй течение да Чёрнӧй море костын, куйлӧ ***Добруджа*** возвышенность, асыв-войвылын — мылькъя равнина *Молдавия*. Лунвывса да асыввывса Румыниялӧн равнинаяс пырӧны чернозёмнӧй степьяслӧн зонаӧ; сэтчӧ жӧ относитчӧны Сӧветскӧй Молдавиялӧн да лунвыв Украиналӧн соседньӧй районъяс.

Румынияӧс паськыд мегырӧн вомӧналӧны ***Карпатскӧй гӧраяс***, кодъяслӧн джуджджаыс 2,6 *км*-ӧдз. Найӧ кытшалӧны Молдавиялысь равнинасӧ рытыввывсянь, а Валахиялысь — вой-

вывсянь. Карпатылӧн лунвыв юкӧныс шусьӧ ***Трансильванскӧй Альпыӧн.*** Карпатысянь рытыввылын да войвылын куйлӧ ю долинаясӧн изрезанноӧй ***Трансильванскӧй плоскогорье.*** Гӧраясыс да плоскогорьелӧн тӧдчана юкӧныс вевттьысьӧмаӧсь вӧрӧн, медсясӧ коръя вӧрӧн (дуб, граб, бук, нин пу), а вылыс пӧкатъясыс лыскаӧн.

Румыниялӧн климатыс континентальноӧй. Тӧлыс вообщесӧ абу кӧдзыд, но овлӧны и 20 градуса морозъяс.

Румыниялӧн главноӧй ю — ***Дунай.*** Сійӧ служитӧ Румыния да Болгария, а мыйкӧ мында и Югославия костын естественноӧй границаӧн, а асыввылас вомӧналӧ Румыниялысь территориясӧ, Валахиялысь низменноӧй равнинасӧ Добруджа возвышенностьысь торйӧдӧмӧн. Румынияын Дунайлӧн кузьтаыс 1 тысяча *км*-ысь унджык. Дунай Румынияын уна ваа, джуджыд да судоходноӧй. Румынско-югославскӧй граница пӧлӧн сійӧ визувтӧ гӧраяс костӧд, кодъяс, сійӧ руслолань матыстчӧмӧн, векньӧдӧны сійӧс. Татшӧм векниинъясысь ӧти, кӧні войвывладорсянь Дунайлань матыстчӧны Карпаты, а лунвывладорсянь Балканы, шусьӧ *„Железноӧй ворота“*-ӧн (6 рис.). Пасьтаыс Дунайлӧн 400 *м*-сянь тані чинӧ 150 *м*-ӧдз, а сэсся бара паськалӧ да воӧ водзӧ 700 *м*-ӧдз. Аслас низовьеясын Дунай образуйтӧ дельта куим рукавысь, либӧ гирлоысь. Войвыв рукавыс, либӧ *Килийскӧй гирло,* служитӧ Румыния да СССР костын границаӧн. Сы вӧсна мый тайӧ рукавсӧ тыртӧ лыаӧн, судоходство муно шӧр рукав кузяыс.

Нижньӧй течениеас тӧвнас Дунай кынмывлӧ пӧшти тӧлысьӧн-джынйӧн кежлӧ. Румынияын Дунай имеитӧ уна приток, кодъяс визувтӧны Карпатысянь. Добруджа центрын дельтасьыс лунвылынджык строитсьӧ Дунай — Чёрноӧй море канал.

Ископаемӧйясысь Румынияын торъялӧ нефть, кодлӧн запасъясыс зэв уна. Найӧ расположитчӧмаӧсь Валахияын Карпаты подув дорын. Эмӧсь горючӧй газлӧн месторождениеяс, изшомлӧн, кӧрт рудалӧн неыджыд залежьяс.

Население да каръяс.

Олысьяс лыдыс Румынияын 16 млн. морт. Населениелӧн средньӧй плотность серти Румыния ёна уступайтӧ Чехословакиялы да Венгриялы. 1 *кв. км* вылӧ тані воӧ 67 олысь.

Румынияса населениелӧн национальноӧй составыс абу одно-

роднӧй. Населениелӧн кык коймӧд юкӧнсьыс унджыкыс — *румынъяс*. Румынскӧй кыв относитчӧ латинскӧй (либӧ романскӧй) ветвь дінӧ (видзӧд 31 листбок), кӧть и содержитӧ уна кыв, кодъясӧс заимствуйтӧма славянскӧй кывъясысь (языкъясысь). Остальнӧй населениесӧ составляйтӧны *венгръяс* (рытыввыв районъясын), *еврейяс, болгараяс*.

Румынияса населениелӧн нёль витӧд юкӧныс олӧ сиктъясын да сӧмын ӧти витӧд юкӧныс каръясын. Каръясыс сравнительнӧ этша. На пиысь медыджыдыс — ***Бухарест*** 700 тысяча олысьӧн, столица да страналӧн важнейшӧй культурнӧй да промышленнӧй центр. Сійӧ сулалӧ Дымбовица ю вылын, Дунай приток вылын. Бухарестлӧн центральнӧй юкӧныс имеитӧ ыджыд карлысь вид (7 рис.). Но центрсьыс ылынджык куйлысь карса кварталъяс имеитӧны ичӧтик керкаяса векньыдик уличаяс.

Бухарестлӧн окраинаясас вӧчӧма выль кварталъяс паськыд уличаясӧн да мича керкаясӧн. Тайӧ уличаяс пӧвстысь торъялӧ Сталин проспект; проспект кыкнанладорбокас садитӧма розаяслысь кустъяс.

Румыниялӧн мукӧд каръяс пиысь тӧдчанаджыкӧсь — ***Плоеш-***

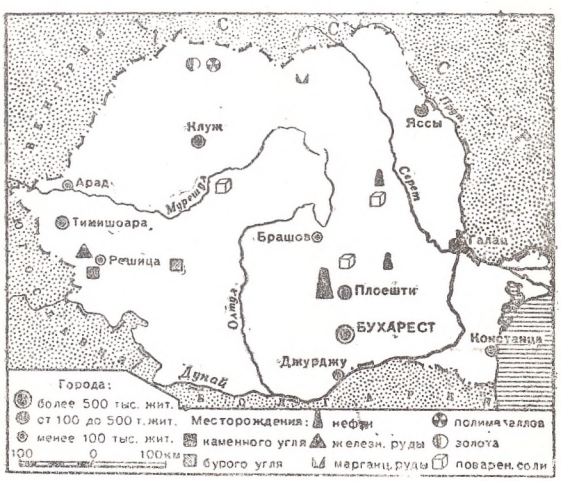

Румыния. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧяс.

Кутшӧм кар дорын Румынияын эмӧсь нефтьлӧн гырысь месторождениеяс? Кутшӧм кар дорын куйлӧны ишшом да кӧрт руда? Индӧй карта серти Румыниялысь Дунай вылын да Чёрнӧй море вылын сулалысь портъяс.

ти — нефтянӧй промышленностьлӧн центр Бухарестсянь войвылын, ***Брашов*** — машиностроениелӧн выль центр.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс да политическӧй строй.

Общественнӧй строй да овмӧс перестроитӧм Румынияын мунліс ньӧжйӧджык народнӧй демократия мукӧд странаясын дорысь. Сӧмын антинароднӧй реакционнӧй вынъяскӧд куим да джын вося упорнӧй тыш бӧрын румынскӧй народ добитчис крупнӧй промышленность, транспорт да банкъяс национализируйтӧм. Таӧдз вӧлі нуӧдӧма земельнӧй реформа — мырддьӧма мусӧ помещикъяслысь (бояралысь) да сетӧма сійӧс крестьяналы.

Национализация, коді мездіс румынскӧй овмӧсӧс крупнӧй буржуазиялӧн да иностраннӧй капиталлӧн господствоысь, лӧсьӧдіс странаса стрӧитчысь социалистическӧй овмӧслы основа. Видзму овмӧсын создайтчӧны кооперативнӧй объединениеяс. Сэк жӧ Румынияын оз ичӧт тӧдчанлун имеитны на частнӧй мелкӧй да средньӧй промышленность, кулачество, торговецъяс. Румынияса овмӧслӧн социализмлань да индустриализациялань водзӧ развивайтчӧм муно разработайтӧм пятилетньӧй план серти.

Румынияса видзму овмӧсын, кыдзи и Венгрияын, главнӧй культураясӧн являйтчӧны шобді, кукуруза, ид, виноград, сахарнӧй свеклӧ. Развитчӧма сідзжӧ табак вӧдитӧм да плодоводство. Ыджыд тӧдчанлун имеитӧ скӧтвидзӧм; скӧтвидзӧм улын используйтьсӧны уна пӧскӧтинаяс.

Промышленностьын медыджыд тӧдчанлун имеитӧ нефть перйӧм да бензинӧ, карасинӧ да мукӧд нефтепродуктъясӧ сійӧс переработайтӧм. Румыниялӧн нефтепромышленность имеитӧ мирӧвӧй тӧдчанлун. Сійӧс развивайтӧмын водзті вӧлі заинтересуйтчӧма иностраннӧй капитал (английскӧй, французскӧй, американскӧй, германскӧй). Ӧні став нефтянӧй промышленностьыс принадлежитӧ государстводы. Нефть перйӧм серти Румыния сулалӧ Европаын мӧд местаын (СССР бӧрын) Румынскӧй нефтепродуктъяслӧн пӧшти куим нельӧд юкӧныс петкӧдьсьӧ заграницаӧ. Нефтепромышленностьлӧн главнӧй центр — Плоешти кар, кӧні эм 15 кымын нефтеперерабатывающӧй завод (8 рис.). Тасянь нефтепродуктъяс перекачивайтсьӧны нефтепроводъяс кузя Бухарестӧ, Чёрнӧй моревывса *Констанца* портӧ да Дунай дорӧ.

Румынияын развитчӧма сідзжӧ пищевӧй, текстильнӧй да деревообрабатывающӧй промышленность. Бӧръя воясӧ заводитіс развивайтчыны металлургия да машиностроение. Ассьыс промышленность развивайтӧмын Румыния получайтӧ ыджыд отсӧг Сӧветскӧй Союзсянь. Сӧветскӧй Союзӧн Брашовын стрӧитӧма тракторнӧй завод.

Главнӧй промышленнӧй центръяс Румыниялӧн: Плоешти, Бухарест да Брашов.

Политическӧй строй.

Румынскӧй народнӧй республикалӧн высшӧй органӧн являйтчӧ Великӧй Национальнӧй собрание, кодӧс бӧрйӧ став население. Конституция серти Румынскӧй народнӧй республикаын президент абу. Государстволӧн главалысь функцияяс исполняйтӧ Великӧй Национальнӧй собраниелӧн Президиум. Правительство — Министръяслӧн сӧвет — образуйтчӧ Румынияын Великӧй Национальнӧй собраниеӧн сійӧс бӧрйӧмӧн. Руководящӧй роль ворсӧ рабочӧй партия, коді пуктӧ аслыс цельӧн быръдны капитализмлысь колясъяссӧ да стрӧитны социализм.

БОЛГАРИЯ.

*

Площадь 111 тыс. кв. км. Население 7 млн. морт.

*

Болгария расположитчӧма Балканскӧй полуостровлӧн асыввыв юкӧныс да асыввылас петӧ Чӧрнӧй мореӧ.

Пӧшти вит нэм чӧж Болгария вӧлі Турциялӧн господство улын, сылӧн провинция пыдди. 1877 — 1878 воясся русско-турецкӧй войнаын Россиялӧн победа результатын да Россия настаивайтӧм серти вӧлі образуйтӧма Болгарскӧй государство. Болгарияӧс национальнӧй мездӧмын Россиялӧн роль век кыпӧдӧ Россия дінӧ болгараяслысь пӧсь благодарность да симпатия. Тайӧ народнӧй чувствояс вылас видзӧдтӧг Болгарияса правящӧй кругъяс и первой, и мӧд мирӧвӧй войнаясын кыскисны Болгарияӧс Россиялӧн врагъяскӧд союзӧ.

Сӧветскӧй Армиялӧн победаяс бӧрын да 1944 вося арын болгарскӧй территория вылӧ сылӧн пырӧм бӧрын болгарскӧй народ образуйтіс народно-демократическӧй правительство да ӧтлаасис Германиялы паныд тышын Сӧветскӧй Армиякӧд. 1946 воын Болгария лои народнӧй республикаӧн.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Аслас шӧр юкӧнын Болгарияӧс вомӧналӧны рытыввывсянь асыввылӧ ***Балканскӧй гӧраяс***, кодъяслӧн уна вершинаяс 2 *км*-ысь вылынджыкӧсь море уровеньсянь. Балканскӧй гӧрааяссянь войвывлань пӧйдитӧ Дунайлань ляпкалысь неджуджыд *Болгарскӧй плоскогорье*, а лунвывлань *Южно-Болгарскӧй* низменность. Плоскогорье да низменность костас йитӧд кутчыссьӧ Шипка перевал пыр, коді Балканскӧй гӧраяс шӧрын. Болгария рытыв-лунвылын куйлӧны *Родопскӧй гӧраяс*.

Дзик ӧти судоходнӧй юӧн Болгарияын являйтчӧ Дунай, код кузя пӧйдитӧ болгарско-румынскӧй границалӧн ыджыдджык юкӧныс. Болгария пределъясын Дунайлӧн пасьтаыс 400 *м*-сянь 1,4 *км*-ӧдз. Дунайӧ Болгарияын усьӧны уна горнӧй юяс, кодъяс визувтӧны Балканысянь. Тайӧ юясыс являйтчӧны энергиялӧн тӧдчана источникӧн.

Мукӧд болгарскӧй юясысь колӧ пасйыны ***Марица*** ю, коді Турция да Греция костса границаын усьӧ Эгейскӧй мореӧ. Марица юлӧн долинаыс являйтчӧ Болгариялӧн медся заселённӧй юкӧнъясысь ӧтиӧн, сылӧн медся развитӧй земледельческӧй районӧн. Тайӧ долинаӧдыс важысянь пӧйдитліс Центральнӧй Европасянь Босфорлань важнӧй торговӧй туй.

Болгариялӧн климатыс умеренно континентальнӧй. Гожӧмыс равнинаяс вылын жар: шӧркодь июльскӧй температура 20 — 24°. Странаса ыджыдджык юкӧнас тӧлыс кӧдзыд, но равнинаяс вылын ыджыд кӧдзыдъяс оз овлыны: Дунайскӧй равнинаын шӧркодь январскӧй температура — 2°, лымйыс куйлӧ 40 — 60 лун.

Тӧлыс шонырджык лунвывлань восьса Марица ю долинаын (шӧркодь температура январын — 2°). Странаса ыджыдджык юкӧнас осадокъяс усьӧны умереннӧя: 50 — 60 *см* вонас. Гӧраясын климатыс суровӧйджык — ыркыд гожӧм да некымын тӧлысь чӧж нюжалан кӧдзыд тӧв.

Вӧръяс Болгарияын расположитчӧмаӧсь медсясӧ Балканыын да налӧн войвывса предгорьеясын. Быдмӧны медсясӧ паськыд коръя пуяс — дуб да бук, панырдасьлӧны граб да ясень. Море уровеньсянь 1,7 *км*-ысь вылынджык коръя пуясӧс вежӧны лыска пуяс — коз пу да ньыв пу, ещӧ вылынджык расположитчӧмаӧсь горнӧй видзьяс. Ю долинаясын панырдасьлӧны кузь туруна зэв бур видзьяс.

Полезнӧй ископаемӧйясысь Болгарияын важнейшӧй тӧдчанлун имеитӧ ишшом да бурӧй ишшом. Страналӧн главнӧй угольнӧй бассейныс куйлӧ Софиясянь рытыввылын.

Эмӧсь сiдзжӧ кӧрт рудалӧн, ыргӧнлӧн, мукӧд металлъяслӧн да совлӧн месторождениеяс. Болгариялысь недраяссӧ омӧля на изучитӧма, ӧні нуӧдсьӧ тані геологическӧй разведка.

Население да каръяс.

Болгарияса населениелысь пӧшти $^{9}/_{10}$ юкӧнсӧ составляйтӧны *болгара*, кывйыс кодъяслӧн относитчӧ славянскӧй кывъяслӧн лунвыв ветвь дінӧ. Болгарскӧй да русскӧй народъяс костын важысянь существуйтiсны культурнӧй йитӧдъяс. Русскӧй литература вӧчис ыджыд влияние болгарскӧй вылӧ.

Мукӧд народностьясысь Болгарияын торъялӧны *турокъяс*, кодъяс составляйтӧны $^{1}/_{10}$ юкӧнсӧ став населениелысь. Турокъяс олӧны Болгария асыввылын да асыв-лунвылын.

Населениелӧн куим нёльӧд юкӧнсьыс унджыкыс олӧ сельскӧй местностьясын. Гырысьджык каръясӧн Болгарияын являйтчӧны София да Пловдив.

София — Болгариялӧн столица, расположитчӧма страналӧн рытыввылын Софийскӧй котловинаын. Пригородъяснас тані лыддьыссьӧ 470 тысяча олысь. Правительственнӧй учреждениеясысь кындзи, Софияын сосредоточитӧма страналысь главнӧй научнӧй учреждениеяссӧ да учебнӧй заведениеяссӧ, музейяс, библиотекаяс, издательствояс. Сэні жӧ эм уна фабрика (9 рис.).

Пловдив расположитчӧма Болгария лунвылын, Марица ю вылын. Тайӧ — страналӧн ыджыд промышленнӧй центр. Асыввылынджык, сiдзжӧ Марица вылын, стрӧитӧма промышленнӧй кар ***Димитровград***.

Тӧдчанлун сертиыс Болгариялӧн коймӧд кар— ***Сталин*** (вӧвлӧм Варна). Тайӧ — Чёрнӧй море вылын порт да промышленнӧй центр.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс да политическӧй строй.

Болгария, коді вӧвлі отсталӧй сельскохозяйственнӧй страналӧн, рабочӧй класс веськӧдлӧм улын сувтiс социалистическӧй развитие туй вылӧ. Нуӧдӧма крупнӧй промышленностьӧс, транспортӧс да банкъясӧс национализируйтӧм. Мутӧм крестьяналы сетӧма му, кодӧс конфискуйтӧма предательяс-

лысь, а сідзжӧ босьтӧма 25—35 *га*-ысь унджык му имеитысь владелецъяслысь. Котыртӧма кооперативъяс видзму овмӧс ӧтувъӧн нуӧдӧм кузя. 1949 восянь успешнӧя пӧртсьӧ олӧмӧ пятилетньӧй план. Тайӧ план сертиыс промышленность должен займитны главнӧй места страна овмӧсын.

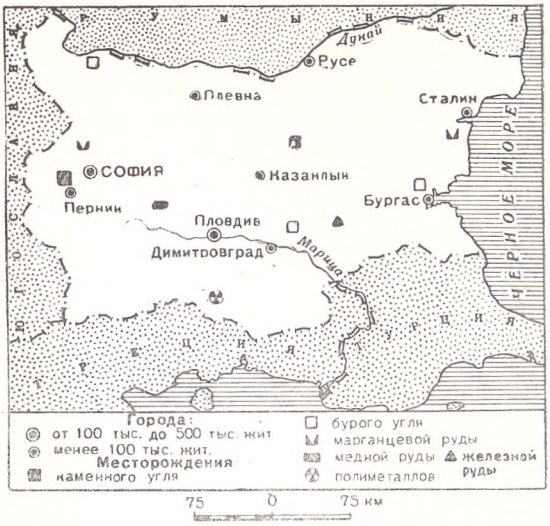

Болгария. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Видзӧдлӧй карта вылысь, Болгария кутшӧм юкӧныс сулалӧ сылӧн столица да кутшӧм ископаемӧяс эмӧсь Софиясянь матын. Кутшӧм каръяс сулалӧны Марица ю вылын? Кутшӧм ю кывлӧ Болгариялӧн войвыв граница вылын? Кутшӧм морскӧй портъяс эмӧсь Болгарияын?

Болгарияса промышленностьын ӧнӧдз преобладайтісны пищевӧй, табачнӧй да текстильнӧй отрасльяс. Бӧръя воясӧ заводитіс кыптыны тяжёлӧй промышленность, торйӧн — машиностроительнӧй. Главнӧй промышленнӧй центръяс — София, Пловдив да Димитровград.

Болгарияса видзму овмӧсын главнӧй культураяс — шобді, кукуруза да табак. Ёна паськалӧма плодоводство да огородничество, му вӧдитӧм развитчӧма равнинаяс вылын. Торйӧн выделяйтчӧ Болгарскӧй плоскогорье — шобді быдтан главнӧй район — да Марица юлӧн кос шоныд климата долина. Сэні шобді, табак, виноград да фруктъяс кындзи быдтӧны хлопок да рис. Колӧ пасйыны сідзжӧ розаяс быдтӧм розӧвӧй вый получитӧм могысь, коді муно духияс вӧчӧм вылӧ. Роза насаждениеясӧн тыӧма дзонь долина (Казанлыкскӧй). Ёна развитчӧма Болгарияын птицеводство. Скӧтвидзӧм имеитӧ второстепенӧй тӧдчанлун, но план серти должен тӧдчымӧн содны.

Политическӧй строй.

Кыдзи и народнӧй демократия мукӧд странаяс, Болгарскӧй народнӧй республика управляйтсьӧ народӧн, коді ещӧ мӧд мирӧвӧй война

воясӧ на котыртчис фашизмлы паныд тыш нуӧдӧм могысь Отечественнӧй фронтӧ. Ведущӧй роль ворсӧ рабочӧй партия (коммунистъяслӧн). Болгарияын высшӧй государственнӧй органӧн являйтчӧ Народнӧй собрание, кодӧс бӧрйӧ став население. Народнӧй собрание утверждайтӧ законъяс да бӧрйӧ Болгариялысь правительство — Министръяслысь сӧвет.

АЛБАНИЯ.

*

Площадь 28 тыс. кв. км. Население 1,1 млн. морт.

*

Территория да население лыд серти Албания — народно-демократическӧй республикаяс пӧвстысь медся ичӧт. Тайӧ Балканскӧй полуостров рытыв-вылын горнӧй страна, кодӧс омывайтӧ Адриатическӧй море. Итальянскӧй империалистъяс 1939 воын пӧртісны Албанияӧс асланыс колонияӧ. Сӧмын мирӧвӧй война помлань, кор Сӧветскӧй Армиялӧн победаяс вайӧдісны фашистскӧй Германияӧс да Италияӧс военнӧя разгромитӧмӧ, албанскӧй народлы удайтчис вӧтлыны захватчикъясӧс, добитчыны независимость да установитны народно-демократическӧй власть.

Албания. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Албаниялӧн ыджыдджык юкӧныс вевттыысьӧма известняковӧй гӧраясӧн, кодъяс войвывсянь лунвылӧ вомӧналӧны Балканскӧй полуостровлысь рытыввыв юкӧнсӧ.

Албаниялӧн неыджыд юкӧн — некымын дас километр пасьта берегдорса полосаыс сылӧн — имеитӧ пониженнӧй рельеф. Таті пӧйдитӧны мылькъяслӧн да ляп-

кыдик гöраяслöн цепьяс, кодъяс костын куйлöны низменнöй равнинаяс. Тайö равнинаясöдыс визувтöны гöраясысь лэччысь юяс.

Албаниялöн берегдорса полосаас климатыс средиземноморскöй, растительностыс жеб.

Вывті жар вöснаыс гожömнас албанскöй каръясын, кодъяс сулалöны берегдорса полоса равнинаясын, уджалан лун заводитчö зэв водз да лолö перерыв 1 час лунсянь 5–6 часöдз. Тайö кадколастас рабочöйяс да служащöйяс разöдчöны гортъясаныс, уличаяс тыртöммöны. Лавкаяс да базаръяс töргуйтöны рытнас да весиг войнас.

Албаниялöн пытшкöсса, горнöй юкöныс имеитö континентальнöй типа климат, лымъя кöдзыд тöлöн да жар гожömöн. Албанскöй гöраяслöн пöкатъясыс 1,7 *км* вылнаöдз вевттьысьömаöсь вöръясöн — улынджыксö дубöвöйясöн, вылынджыксö буковöйясöн. Вöр границасьыс вылын гöраясас куйлöны видзьяс.

Вöр озырлунъяс кындзи, Албанияын эмöсь ископаемöйяс — нефть, бокситъяс, хром, ыргöн. Албаниялысь недраяссö омöля на изучитöма, но öні найöс усиленнöя разведывайтöны да разрабатывайтöны нин.

Албаниялöн населениеыс медсясö *албанецъяс*. Найö юксьöны некымын племя вылö, кодъяс сёрнитöны разнöй наречиеяс вылын. Унджык селениеясыс да каръясыс расположитчömаöсь берегдорса полосалöн равнинаясын. Тані находитчö Албаниялöн столица ***Тирана*** (40 тысяча олысь) да порт *Влора*.

Бöръя кадöдз Албаниялöн овмöсыс вöлі зэв отсталöй. Народнöй правительство нуöдö энергичнöй мераяс сійöс кыпöдöм могысь. Разработайтöма хозяйственнöй развитиелысь план, коді предусматривайтö государственнöй промышленность создайтöм.

СССР отсögöн строитсьö первойя машиностроительнöй завод.

Овмöслöн главнöй отрасльнас Албанияын öнöдз на являйтчö пастбищнöй сköтвидзöм. Долинаясын да побережье вылын быдтöны кукуруза, шобді, табак, маслинаяс.

Высшöй государственнöй органöн являйтчö Народнöй собрание. Странаын руководящöй роль принадлежитö албанскöй трудöвöй партиялы.

ГЕРМАНСКӧЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКӧЙ РЕСПУБЛИКА.

*

Площадь 357 тыс. кв. км. Население 66 млн. морт.

*

Германия, коді расположитчӧма Центральнӧй Европаын, петӧ Северӧй да Балтийскӧй мореяслань. Дыр кад чӧж Германия вӧлі торъявлӧма уна государствояс вылӧ. Сӧмын 1871 воын германскӧй народӧс вӧлі ӧтувтӧма ӧти государствоӧ. Уна нэмъяс чӧж Германия захватывайтліс соседньӧй народъяслысь муяссӧ, медсясӧ асыввывса соседъясыслысь — славяналысь.

1933 воын Германияын установитчис фашистскӧй строй. Сійӧ сувтіс бешенӧя вооружитчан да став мир вылын господствуйтӧм вӧсна яростнӧй тыш туй вылӧ. Чехословакияӧс да Австрияӧс захватитӧм бӧрын Германия 1939 воын заводитіс война Польшалы, Франциялы да Англиялы паныд, а 1941 воын вероломнӧя уськӧдчис Сӧветскӧй Союз вылӧ. Заводитчис мӧд мирӧвӧй война.

СССР-са народъяс сьӧкыд жертваяс донӧн аслас вождь да полководец Сталин ёрт мудрӧй руководство улын вӧчисны сокрушительнӧй ударъяс пиньясӧдз вооружитчӧм фашистскӧй полчищеяслы. Войналӧн нёль во бӧрын, 1945 вося тулысын, сӧветскӧй войска бойясӧн босьтісны Восточнӧй да мыйкӧ мында Средньӧй Германия, Берлин столица включитӧмӧн. Войнаӧн дзикӧдз разгромитӧм заставитіс Германияӧс кывшутӧг капитулируйтны (сдайтчыны). СССР-лӧн победаяс спаситісны человечествоӧс фашизмысь. Муяс, кодъясӧс захватитлісны немецъяс асланыс асыввывса соседъяслысь, вуджисны Германиясянь Польшалы (Поморье, Силезия да Восточнӧй Пруссиялӧн лунвыв юкӧныс, коді шусьӧ ӧні Олштинскӧй воеводствоӧн) да мыйкӧ мында СССР-лы (Восточнӧй Пруссиялӧн войвыв юкӧныс, коді шусьӧ ӧні Калининградскӧй областьӧн). СССР, США да Англия 1945 воын договоритчисны дыр кежлӧ о к к у п и р у й т н ы (займитны) Германияӧс войскаӧн, медым помӧдз бырӧдны фашизм да лишитны Германияӧс выль война гӧтӧвитны возможностьыс. Сӧветскӧй зонаӧ пырисны Германиялӧн асыввывса да центральнӧй районъяс, а рытыввывса районъяссӧ юкӧма английскӧй, американскӧй да французскӧй зонаяс вылӧ. Германиялӧн столица Берлин — сӧветскӧй зонаын, но сылӧн территорияыс (окрестностьясыскӧд) сідзжӧ юкӧма нёль юкӧн вылӧ — сӧветскӧй, английскӧй, американскӧй да французскӧй.

Германияса асыввыв зонаын сöветскöй командование сетiс населениелы позянлун котыртны самоуправлениелысь демократическöй органъяс, разрешитiс антифашистскöй партияяслысь свободнöй деятельность.

Асыввыв зонаса политическöй да хозяйственнöй олöмын участвуйтöны демократическöй партияяс, кодъяс пöвстысь медся ыджыдöн да руководящöйöн являйтчö Германияса Социалистическöй единöй партия. Сiйö котыртсис 1946 воын коммунистическöй да социал-демократическöй партияяс öтувтчöм результатын.

Германияса тайö зонаын нуöдöма паськыд преобразованиеяс, нуöдöма земельнöй реформа, создайтöма народнöй (государственнöй) промышленнöй предприятиеяс, германскöй народлы сетöма позянлун управляйтны аслас странаöн, петны демократическöй развитие туй вылö.

Мöднога делöыс рытыввыв оккупационнöй зонаясын. Сэнi власть бердас колины капиталистъяс да помещикъяс; демократическöй партияяслöн деятельностьыс преследуйтьö, а фашистскöй организацияяс восстанавливайтсьöны, восьсöн нуöдсьö СССР-лы да народнöй демократия странаяслы паныд война пропагандируйтöм да гöтöвитöм.

Медым не лэдзны сiйö демократическöй преобразованиеяссö, кодъясöс нуöдöма Германияса асыввыв зонаын, сылöн рытыввыв юкöнын война öзтысь англо-американскöй империалистъяс нуöдiсны, 1946 восянь заводитöмöн, Германияöс торйöдлан политика. Потсдамскöй соглашение нарушитöмöн, американскöй, английскöй да французскöй властьяс 1949 вося сентябрь 20 луно образуйтiсны марионеточнöй Западно-германскöй государство, правительствоыс кодлöн дзоньнас состоитö англо-американскöй империалистъяслöн агентъясысь, Германияын демократическöй да мирнöй переустройство нуöдöмлы врагъясысь.

Тайö марионеточнöй государствоö незаконнöя образуйтöмыс орöдiс Германиялысь политическöй, хозяйственнöй да культурнöй единствоö. Тайöн англо-американскöй империалистъяс Западнöй Германияöс пöртiсны асланыс колонияö да сувтöдiсны угроза улö германскöй народлысь независимость.

Германия лои орйöдлöма юкöнъяс вылö. Ассьыс единство да независимость восстановитны зiльöмöн, германскöй народ аслас представительяс пыр, Немецкöй Народнöй Сöветса членъяс пыр, кодъяс чукöртчисны Берлинын, 1949 вося октябрь 7 луно про-

возгласитіс ***Германскӧй демократическӧй республика*** образуйтӧм да регыд мысти создайтіс правительство мирнӧй, единӧй демократическӧй Германия вӧсна последовательнӧя сулалысь йӧзысь.

Германскӧй народлӧн историяӧ тайӧ событиеыс пырас, кыдзи зэв тӧдчана воськов сылӧн развитие, мир вӧсна да единӧй демократическӧй Германия вӧсна сылӧн тыш туй вылын.

Миролюбивӧй Германскӧй демократическӧй республика образуйтӧм являйтчӧ Европа историяын поворотнӧй пунктӧн, сы вӧсна мый пуктӧ пом сійӧ враждалы, коді вӧлі водзті Германия да сыкӧд соседньӧй государствояс костын. Выль демократическӧй Германия Сӧветскӧй Союзкӧд да народнӧй демократия странаяскӧд топыд сотрудничествоын вермас торкны Европаын выль войнаяслысь кыптӧм.

Со мый вӧсна народӧн создайтӧм Германскӧй демократическӧй республика встретитіс сочувствие да поддержка мирлӧн став сторонникъяслысь да медвойдӧр Сӧветскӧй Союзлысь да народнӧй демократия странаяслысь.

Германияӧс демократическӧя переустроитӧм йылысь Потсдамскӧй соглашениеӧ неуклоннӧя придерживайтчӧмӧн да сылысь политическӧй да хозяйственнӧй единство коланаӧн признайтӧмӧн, Сӧветскӧй Союз передайтіс восточнӧй зонаын управление Германскӧй демократическӧй республикаса правительствоӧлы.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Мореяс. Германиялӧн морскӧй граница пӧйдитӧ войвылӧд. Сійӧс образуйтӧны кык море — Севернӧй да Балтийскӧй, кодъясӧс юкӧ Ютландскӧй полуостров. Тайӧ полуостровлӧн лунвыв юкӧныс принадлежитӧ Германиялы (полуостровлӧн мукӧд юкӧныс пырӧ Дания составӧ). Полуостровлӧн крайньӧй лунвыв юкӧнас эм Кильскӧй морскӧй канал, коді являйтчӧ Балтийскӧй моресянь Севернӧйӧ медся дженьыд воднӧй туйӧн. Кильскӧй канал доступнӧй ыджыд океанскӧй судноясӧлы.

Севернӧй море оз кынмывлы. Сэні овлӧны приливъяс да отливъяс. Приливъяс дырйи морскӧй судноясӧс вермӧны кайны вывлань юяслӧн течение кузя.

Балтийскӧй море Германиялӧн берегъяс дорті тӧвнас тупкыссьылӧ сӧмын вӧсни йи слӧйӧн, да и сійӧ регыд кежлӧ.

Кыкнан мореыслӧн побережьеясыс низменнӧйӧсь да лыааӧсь. Северӧй море побережье рытыввылын кыпӧдчӧны дюнаяс.

Северӧй море пыр пӧйдитӧ важнӧй торговӧй туй, коді йитӧ Европаӧс Америкаӧд да мукӧд свет юкӧнъяскӧд. Балтийскӧй море йитӧ Германияӧс ССР Союзкӧд, Польшакӧд, Финляндиякӧд да Швециякӧд.

Поверхность да юяс.

Германия войвылын куйлӧ ляпкыдик волнистӧй равнина — ***Северо-Германскӧй низменность***, коді вевттьысьӧма ледниковӧй наносъяслӧн слӧйӧн. Öткымынлаын сы вылын кыпӧдчӧны мылькъяслӧн грядаяс.

Германиялӧн шӧр юкӧныс представляйтӧ аснас сідзжӧ равнина, кодӧс пересекайтӧны вель уна важ горнӧй массивъяс. Тайӧ массивъясыс, кодъяслӧн эм различнӧй названиеяс (Рейнскӧй Сланцевӧй гӧраяс, Гарц, Саксонскӧй Руднӧй гӧраяс), но кодъяс ӧтувтчӧны ӧти общӧй названиеӧн ***Средне-Германскӧй*** гӧраяс — состоитӧны медсясӧ кристаллическӧй породаясысь — гранитысь, гнейсысь да мукӧдъясысь. Пӧкатъясыс налӧн отлогӧйӧсь, вершинаясыс округлённӧйӧсь. Найӧ оз вылӧ кыпӧдчыны: морелӧн уровень вылын 1—$1^1/_2$ *км*-ӧдз. Тайӧ гӧраясыс вевттьысьӧмаӧсь рыхлӧй породаяслӧн кыз слӧйӧн.

Северӧй да Средньӧй Германияӧд визувтӧны главнӧй германскӧй юяс, кодъяслӧн направлениеыс лунвывсянь войвылӧ: ***Рейн, Везер*** да ***Эльба***, а сідзжӧ ***Одер*** (Одра), коді служитӧ границаӧн Германия да Польша костын. Рейн, Везер да Эльба усьӧны Северӧй мореӧ, а Одер — Балтийскӧйӧ (10-ӧд рис.).

Рейн заводитчӧ Альпысянь, Швейцарияын, а низовьеясыс сылӧн Нидерландыын. Рейнлӧн уна лыда притокъясысь Германияын медыджыдыс — ***Майн*** (веськыдладорас). Рейн вылын сулалӧ Германиялӧн гырысьджык каръясысь ӧти — Кёльн, Майн вылын мӧд промышленнӧй кар — Франкфурт. Рейнлӧн да сылӧн уна притокъяслӧн долинаясыс зэв живописнӧйӧсь. Паськыда тӧдса Рейнлӧн неыджыд притокъясысь ӧти — ***Рур***, код нимӧн шусьӧ матыса каменноугольнӧй бассейн.

Везер заводитчӧ Средне-Германскӧй гӧраясын, Эльба (Лаба) — Чехословакияын. Тайӧ кык юлӧн низовьеясын сулалӧны Германиялӧн главнӧй морскӧй портъяс — Гамбург (Эльба вылын) да Бремен (Везер вылын). Аслас течениелӧн вылысса юкӧннас Эльба визувтӧ промышленнӧй район вомӧн — Саксония му вомӧн, кӧні находитчӧны бурӧй изшомлӧн да калийнӧй совъяслӧн залежьяс.

Северной да Средньöй Германиялöн равнинаяс вылын паськалöма му вöдитöм да сköтвидзöм.

Германиялöн лунвыв юкöныс возвышенноö. Тайö — ***Южно-Германскöй плоскогорье,*** кодöс рытыввывсянь да асыввывсянь кытшалöны важ горноö массивъяс — *Шварцвальд* да *Богемскöй Лес* (*Шумава*), а лунвывсянь джуджыд том складчатöй гöраяс — ***Альпы***. Альпылöн ёсь пиня гребеньяс да ёсь, пикообразноö вершинаяс, кодъяс воöны 3,5 *км*-öдз море уровеньсянь. Найöс вомöналöны джуджыд долинаяс, кытъясті визувтöны визув юяс. Альпы, кыдз и древньöй массивъяс, вевттыссьöмаöсь вöрöн да горноö видзьясöн, кодъяс используйтсьöны пöсköтинаяс пыдди. Южно-Германскöй плоскогорье кытъястікö вевттыссьöма плодороднöй лёссöн, а джуджыдджык, лунвыв юкöнас тыröма древньöй альпийскöй ледникъяслöн наносъясöн, эм и уна тыяс. Плоскогорьеöд рытыввывсянь асывылö визувтö ***Дунай***. Сійö заводитчö Шварцвальд гöраясын, йитö Германияöс сизим странакöд (Австриякöд, Венгриякöд, Чехословакиякöд, Югославиякöд, Болгариякöд, Румыниякöд да СССР-кöд) да усьö Чёрноö мореö. Дунайлöн Германияын уна лыда притокъяс, кодъяс визувтöны Альпысянь, используйтсьöны электроэнергия вырабатывайтöм вылö.

Климат. Рытыввыв Германиялöн климатыс, коді находитчö океанса töвъяслöн действие улын, матын морскöй климат дінö: töлыс шоныд, лым пöшти оз овлы; Рейн войвывса юкöнас тупкысьлö йиöн сöмын кöдзыдджык töвъясö, и то 10—20 лунысь не дырджык кежлö; гожöмыс абу жар, тшöкыда овлöны зэръяс. Германиялöн асыввывса районъясын töлыс кöдзыдджык, мыйкö дыра овлö лым, овлö зэв кöдзыд. Климат тані умеренно континентальноö, Польшаса климатлы матын. Суровöйджык климатыс горноö районъясын. Средньöй да Южноö Германияын гöраясыс тшöкыда вевттыссьöны кымöръясöн, а töвнас дыр кежлö вевттыссьлöны лымйöн.

Рейнлöн да сылöн притокъяслöн долинаясын, кодъясöс рытыввывса töвъясысь видзöны гöраяс, климатыс косджык, овлöны шондіа уна лунъяс. Тані быдтöны шоныд радейтысь культураяс — виноград, табак.

Ископаемöйяс. Германия озыр изшомöн, буröй изшомöн да калийноö совъясöн. Бур качествоа изшомъяслöн гырысь залежьяс эмöсь рытыввылын, ***Рур-***

скӧй бассейныӊ (оккупациялӧн английскӧй зона). Бурӧй изшомлӧн, а сідзжӧ калийнӧй совъяслӧн главнӧй залежьяс куйлӧны Средньӧй Германияын, Эльба бассейнын (асыввыв зона). Эмӧсь кӧрт рудалӧн да ыргӧнлӧн месторождениеяс, а сідзжӧ нефтьлӧн неыджыд месторождениеяс.

Население да каръяс.

Германиялӧн население (66 млн. морт) состоитӧ медсясӧ *немецъясысь*. Став населениелӧн кык коймӧд юкӧныс — рабочӧйяс да служащӧйяс.

Германияын населениелӧн шӧркодь плотностьыс вылын, кӧть та кузя Германия и уступайтӧ Англиялы: Германияын 1 *кв. км* вылӧ воӧ 185 олысь (Англияын 203, а Францияын сӧмын 75). Германияса промышленнӧй районъясын населениелӧн плотность ёна вевтыртӧ шӧркодь показательсӧ: Рурскӧй угольнӧй бассейнын 800-ысь унджык олысь 1 *кв. км* вылын, Саксония му вылын 350 олысь (видзӧд карта, 30 листбок).

Каръясын олӧны Германияса населениелӧн кык коймӧд юкӧныс. Главнӧй промышленнӧй районъясын — Рурскӧйын да Саксонскӧйын — быдмисны рабочӧй населениеа гырысь каръяс.

Германияса каръясысь медся ыджыд — сылӧн столица ***Берлин***, Шпрее ю вылын, коді усьӧ Эльбалӧн притокӧ — Хафельӧ. Войнаӧдз Берлинын пригородъяснас вӧлі 4 млн. олысьысь унджык, сійӧ являйтчис мирын ыджыдысь-ыджыд каръясысь ӧтиӧн. Война вайӧдіс дзонь кварталъяс разрушитӧмӧ. Ӧні Германиялӧн столицаын 3,2 млн. олысь. Тані эмӧсь электротехническӧй, паровозостроительнӧй, машиностроительнӧй да инструментальнӧй заводъяс. Берлинын эм метро — му улӧд мунысь электрическӧй кӧрттуй. Карса кӧрттуй кытшалӧ Берлинӧс окраинаясӧдыс да вомӧналӧ сійӧс центрӧдыс. Берлинын рабочӧй окраинаясыс абу благоустроитӧмаӧсь.

Германиялӧн мукӧд гырысь каръясӧн лоӧны — ***Кӧльн*** Рейнлӧн веськыдладор берег вылын, ***Франкфурт на Майне, Эссен*** — Рурскӧй бассейнын, ***Лейпциг*** да ***Дрезден*** — Саксонияын, ***Гамбург*** — Эльба ю вомын порт, Севернӧй море вылын, ***Мюнхен*** — Бавариялын.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс.

Мӧд мирӧвӧй войнаӧдз Германия вӧлі ёна развитӧй овмӧса странаӧн. Промышленнӧй продукция серти сійӧ сулаліс капи-

талистическӧй мирын мӧд местаын США бӧрын. Господствоыс сэні принадлежитіс капиталистъяслӧн гигантскӧй объединениеяслы — Стальнӧй трестлы, Химическӧй трестлы, „Крупп“ военно-промышленнӧй компаниялы, кык электротехническӧй трестлы да мукӧдъяслы. Тайӧ трестъясса кӧзяинъяслӧн прибыль бӧрся вӧтлысьӧм кыпӧдіс Германияса правительяслысь стремление захватитны став мирсӧ да йӧткыштіс найӧс мӧд мирӧвӧй война вылӧ. Германиялӧн поражение да капитуляция бӧрын СССР-са, США-са, Англияса да Францияса правительствояс договоритчисны быӧдны Германскӧй трестъяссӧ, став военнӧй заводъяссӧ, а сідзжӧ и сійӧясӧс, кодъяс вермасны вӧчны войналы орудиеяс.

Асыввыв зонаын тайӧ решениеяссӧ стӧча пӧртӧма олӧмӧ. А оккупациялӧн рытыввыв зонаясын кызвын капиталистическӧй объединениеясыс колины вӧрзьӧдлытӧг, военнӧй тӧдчанлуна заводъяс абу быӧдӧма. Западнӧй Германия пӧрӧ СССР-лы да народнӧй демократия странаяслы паныд выль война дасьтӧм кузя плацдармӧ.

Асыввыв зона. Асыввыв зонаын эм тӧдчана промышленность, коді вӧчӧ потребление средствояс — текстильнӧй, швейнӧй, пищевӧй, полиграфическӧй (книгаяс печатайтӧм). Развитчӧма бурӧй изшом перйӧм, кодӧс используйтӧны электростанцияяслысь котёлъяс ломтӧм вылӧ да искусственнӧй бензин вӧчӧм вылӧ. Перйӧны сідзжӧ калийнӧй совъяс да вырабатывайтӧны наысь химическӧй удобрениеяс. Асыввыв зонаын вӧчӧны текстильнӧй машинаяс, пишущӧй машинкаяс, счётчикъяс, магазинъяслы автоматическӧй кассаяс, электрическӧй оборудование. Промышленнӧй предприятиеяс, кодъяс принадлежитлісны трестъяслы да владелец-фашистъяслы, асыввыв зонаын босьтӧма важ владелецъясыслысь да объявитӧма народнӧйясӧн. Асыввыв зонаын вӧчан промышленнӧй изделиеясысь джынсӧ кымын сетӧны народнӧй предприятиеяс. Главнӧй промышленнӧй центръяс тані — Берлин, Лейпциг, Дрезден.

Асыввыв зонаса видзму овмӧсын населениеӧн бӧрйӧм органъяслӧн решение серти нуӧдӧма земельнӧй реформа: крупнӧй помещикъяслысь, кодъяс владейтісны 100 *га*-ысь унджык муӧн, да фашистъяслысь мусӧ босьтӧма да сетӧма нуждайтчысь крестьяналы. Вӧдитӧны тані рудзӧг, зӧр, картупель, средньӧй Эльба районын — шобді да сахарнӧй свеклӧ.

Германия. Важнейшöй каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Видзöдлöй Германиялысь асыввыв зонасö. Кутшöм каръяс эмöсь асыввыв зонаын? Корсьöй карта вылысь Германиялысь кык ыджыд кар. Корсьöй карта вылысь каръяс, кöні населениелöн лыдыс 500 тысячасянь 1 млн. мортöдз. Индöй ишомлысь, бурöй ишомлысь да калийнöй совъяслысь главнöй месторождениеяссö.

Асыввыв зонаын составитöма да пöртсьö олöмö овмöс развивайтöмлöн кык вося план—1949—1950 вояс вылö.

Оккупациялöн рытыввыв зонаяс.

Оккупациялöн рытыввыв зонаясын тöдчымöн сохранитчис овмöс нуöдöм кузя важ организация. Сылысь основасö составляйтö *Рурскöй угольнöй бассейн*, кöні распоряжайтчöны американецъяс да англичане, кодъяс лоины немецкöй капиталистъяслы компаньонъясöн. Рурскöй ишом вылын развитчöма чугун да сталь сывдöм, а сідзжö разнöйпöлöс машинаяс вочöм да химическöй промышленность. Тайö отрасльясыс, кодъяс

вермöны вöчны война нуöдöм вылö средствояс (оружие, взрывчатöй веществояс), находитчöны американскöй капиталкöд йитчöм трестъяс киясын. Рытыввывса оккупационнöй зонаын главнöй промышленнöй центръяс: Кёльн (Рейн вылын), Франкфурт (Майн вылын), Эссен да Дортмунд (Рурын), Мюнхен (лунвылын, Баварияын).

Рытыввыв зонаясса видзму овмöсын сохранитчис гырысь землевладение; крестьяналöн важмозыс на муыс зэв этша либö дзик абу. Главнöй рольсö ворсö йöла скöт видзöм, а сы бöрын нин видзму вöдитöм — шобді, зöр, ид, картупель кöдзöм.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКÖЙ СТРАНАЯС.

АНГЛИЯ (ВЕЛИКОБРИТАНИЯ).

*

Площадь 244 тыс. кв. км. Население 50 млн. морт.

*

Европасянь рытыввылын, Атлантическöй океанын, куйлöны кык ыджыд ді — ***Великобритания*** да ***Ирландия***, кодъяс дінын расположитчöмаöсь уна посни діяс. Ставныс найö ötлаын шусьöны ***Британскöй діясöн***. Тайö діяс вылас расположитчöма ***Англия***, кодöс сідзжö шуöны ***Великобританияöн***, либö ***Британияöн***.

Англия занимайтö удобнöй географическöй положение: сійö куйлö Европасянь мукöд свет юкöнъясö важнейшöй морскöй туйяссянь матын. Море йитö Англияöс и унджык европейскöй государствояскöд. Татшöм ногöн, Англиялöн эм позянлун вайны медся донтöм морскöй транспортöн сылы тырмытöм сырьё да продовольствие да петкöдны вузалöм вылö мукöд странаясö ассьыс тöваръяс.

Татшöм удобнöй положениеыс Англиялы лоис сöмын XVI нэмсянь, кор развитчис океанъяс кузя торговöй судоходство. Войдöр, кор европеецъяслöн торговöй мореплавание эз петавлы Средиземнöй море пределъяс сайö, Британия куйліс бокын главнöй морскöй туйясысь, да сылöн положениеыс Европа окраинаын эз вöв благоприятнöй.

Ирландия да Шотландия (Великобритания ділысь войвыв юкӧн) захватитӧмӧн, англичана кутісны шуны ассыныс ыджӧм государствонысӧ ***Соединённӧй королевствоӧн.*** 1922 воын Ирландиялӧн ыджыдджык юкӧныс (войвыв кындзи) шедӧдіс самоуправление, а сэсся торйӧдчис Великобританиясьыс.

Соединённӧй королевство состоитӧ татшӧм нёль юкӧнысь: 1) ***собственно Англияысь*** (Великобританиялӧн лунвыв да шӧр юкӧныс), 2) ***Уэльсысь*** (Великобритания рытыввылын полуостров), 3) ***Шотландияысь*** да 4) ***Северной Ирландияысь*** (видзӧд карта, 67 листбок).

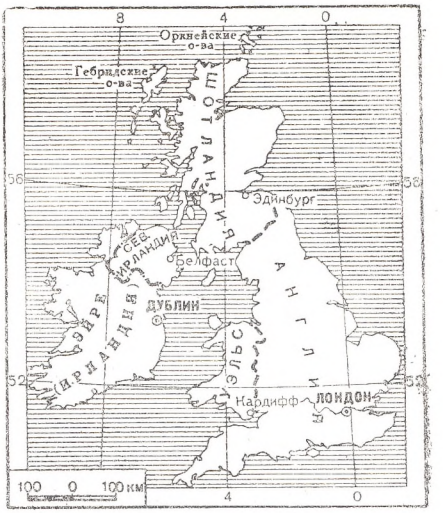

Соединённӧй королевство территориялӧн состав.

Висьталӧй нимнас карта вылын гижӧм составнӧй юкӧнъяссӧ Великобританиялӧн Соединённӧй королевствоысь да Северной Ирландиялысь. Пасйӧй, мый Эйре (Ирландия) оз пыр сійӧ составӧ, а являйтчӧ самостоятельнӧй республикаӧн.

Англия подчинитіс аслыс уна мукӧд странаяс став свет юкӧнъясын, пӧртіс найӧс британскӧй колонияясӧ. Бӧръя кадын ӧткымын важся колонияяслы удайтчис шедӧдны самоуправление — лоны доминионъясӧн. Британия ӧтлаын колонияясыскӧд да доминионъясыскӧд образуйтӧ ыджыд ***Британскӧй империя,*** коді занимайтӧ площадь 33 млн. *кв. км* саяс да сэні 560 миллионысь унджык олысь.

Британия являйтчыліс медся ыджыд империалистическӧй государствояс пиысь ӧтиӧн. Но мӧд мировӧй война бӧрын экономическӧй да политическӧй выныс сылӧн слабмис; международнӧй политикаын Англия действуйтӧ США-са империалистъяс указка серти, налы ичӧтджык компаньонӧ пӧрӧмӧн.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Морскӧй окружение. Британскӧй діяс коркӧ вӧвліны материклӧн юкӧнӧн. Му кора вӧйласьӧмъяс вӧсна, кодъясӧс сэсся океан тыртіс ваӧн, артмисны Северной море да Ла-Манш

да Па-де-Кале проливъяс, кодъяс торйӧдісны Британияӧс материкысь, и Ирландскӧй море, коді Ирландияӧс торйӧдіс Британияысь.

Па-де-Калелӧн медся векниныс пасьтанас сӧмын 32 *км*. Мича поводдя дырйи тайӧ проливыслӧн французскӧй берегсянь бура тыдалӧ британскӧй берег. Та дырйи кажитчӧ, мый воча берегыс матын. Тасянь и лоис тайӧ проливыслӧн французскӧй нимыс — Па-де-Кале, коді означайтӧ „Калесянь ӧти воськов“ (Кале — проливлӧн французскӧй берег вылын кар). Мӧд мирӧвӧй война дырйи немецъяс захватитісны Франциясӧс да сувтӧдалісны Па-де-Калелӧн французскӧй берег вылын тяжёлӧй артиллерия да лыйлісны британскӧй берегсӧ. Англичана налы вочавидзисны сійӧ н жӧ.

Северноӧй море кузя муноӧны туйяс Британиясянь Бельгияӧ, Нидерландыӧ, Германияӧ, Данияӧ, Норвегияӧ да Балтийскӧй море дінӧ, СССР-са портъясӧ. Ла-Манш да Па-де-Кале кузя муно сообщение Англия да Франция костын да муно мирӧвӧй торговӧй туй Европаысь Америкаӧ. Северо-Атлантическӧй шоныд течение вӧсна (кодӧс унаысь шуӧны Гольфстримӧн) Британияӧс кытшалысь морея некор оз кынмывлыны. Северноӧй море да Атлантическӧй океанлӧн Британиясянь войвылын куйлысь юкӧныс озырӧсь чериӧн, торъя нин сельдьӧн. Уна английскӧй чери кыйысь судноясс петавлӧны мореӧ чери кыйны.

Британиялӧн берегъяс изрежитчӧмаӧсь заливъясӧн да бухтаясӧн. Рытыв-лунвылын Бристольскӧй залив пырӧ Британияса кык полуостров костӧ — Уэльс да Корнуолл костӧ (видзӧд карта вылӧ). Ни ӧти точка Британиялӧн абу ылынджык моресянь 110 *км* дорысь. Тайӧ кокньӧдӧ странаса ыджыдджык юкӧныслы пӧльзуйтчыны морскӧй транспортӧн. Но Британиялӧн берегъясыс унджыксӧ обрывистӧйӧсь да кытшавсьӧны посни діясӧн да вапытшса скалаясӧн, та вӧсна унджык британскӧй портыс лоисны эз веськыда морскӧй берегъяс вылын, а ю низовьеясын, моресянь некымын дас километр сайын. Морскӧй прилив, коді нюжалӧ 6 час да вежсьӧ отливӧн, кыпӧдӧ британскӧй юяслысь уровеньсӧ некымын метр вылӧ да лэдзӧ весиг гырысь морскӧй суднояслы кыпӧдчыны бура ылӧдз ю кузя. Сідз, Британиялӧн главнӧй порт *Лондон* расположитчӧма Темза ю вылын 45 *км* сайын моресянь, но сэтчӧ вермӧны пырны гырысь океанскӧй пароходъяс. Тӧдчанлун боксяньыс мӧд британскӧй порт *Ливерпуль* находитчӧ Мерсей ю вомын. Британия став побережье пӧлӧн эмӧсь уна маякъяс, кодъяс отсалӧны войнас ориентируйтчыны плавайтысь суднояслы.

Поверхность да ископаемӧйяс. Британиялӧн лунвыв юкӧныс аснас представляйтӧ волнистӧй равнина. Асыв-лунвылас тайӧ равнинаыс шусьӧ ***Лондонскӧй низменностьӧн***. Сійӧ вевттысьӧма сёя почваӧн, кодлысь плодородиесӧ ёнмӧдӧма искусственнӧй удобрениеяс паськыда применяйтӧмӧн да вӧдитан культураяс правильнӧя чередуйтӧмӧн. Лондонскӧй низменность вылын полукругъясӧн торъялӧны ляпкыдик мылькъяслӧн грядаяс, кодъяс артмӧмаӧсь известнякысь либӧ мелысь. Лондонскӧй низменностьӧс вомӧналӧ Британияса важнейшӧй ю ***Темза,*** код вылын расположитчӧма Британиялӧн столица Лондон, уна лыда пригородъясӧн (11-ӧд рис.). Лондонскӧй низменность гӧрӧма да тыр вӧдитан муясӧн. Сійӧс шуӧны „Зелёнӧй областьӧн".

Войвывлань низменностьыс вуджӧ *Средне-Английскӧй возвышенностьӧ*. Сэні куйлӧны изшом да кӧрт руда, кодъяс основа вылын паськаліс чугун да сталь сывдӧм, а сідзжӧ унасикас машинаяс стрӧитӧм. Изшом бус, тшын да заводскӧй трубаяслӧн са вевттьӧны сэні керкаяслысь стенъяс, йӧзлысь паськӧм да чужӧм, пуяс вылысь коръяс. Тасянь тайӧ районыслӧн нимыс „Чёрнӧй область". Каръяс пиысь тані торъялӧ Бирмингем.

Рытыввылынджык, Уэльс полуостров вылын, мунӧны 1 километр судта древньӧй гӧраяс. Уэльс лунвылын эм вылын качествоа изшом.

Собственно Англия войвылын мунӧны неджуджыд ***Пеннинскӧй гӧраяс***. Насянь рытыввылын куйлӧ Ирландскӧй море дінӧ примыкайтысь равнина Ланкашир, а асыввылын — Севернӧй морӧн омывайтан равнина Иоркшир. Кыкнанныс озырӧсь изшомӧн да являйтчӧны развитӧй промышленнӧй районъясӧн.

Шотландиялӧн ыджыдджык юкӧныс гористӧй. Гӧраясыс сылӧн, торъя нин войвылын, изъяӧсь да безжизненнӧйӧсь. Войвыв да лунвыв Шотландияса гӧраяс костын куйлӧ неыджыд Средне-Шотландскӧй низменность, кӧні куйлӧны изшомлӧн залежьяс.

Климат. Британиялӧн климатыс — типичнӧ морскӧй, тӧлыс шоныд, зэра да гожӧмыс абу жар. Январлӧн шӧркодь температураыс Лондонскӧй низменность вылын +4°, сэк кор Саратовын, коді куйлӧ ӧти широта вылын Лондонкӧд, —13°. Британияса климатлӧн торъяланлунъясыс объясняйтчӧны морскӧй окружениеӧн, Северо-Атлантическӧй течение ма-

тыслунӧн да рытыввыв тӧвъясӧн, кодъяс вайӧны тайӧ шоныд течениеыслысь испарениеяссӧ. Та вӧсна Британияын усьлӧ уна осадок — рытыввылын вонас 1 *м*-ысь унджык (асыв-лунвылын 60 *см*). Осадокъяс усьӧны медся ёнасӧ зэрӧн. Лым усьлӧ оз уна, и сійӧ пырджык регыд сылӧ да олыштӧ сӧмын гӧраяс вылын. Туманъяс Англияын овлӧны зэв тшӧкыда, торъя нин арын да тӧлын. Найӧ шымыртӧны странасӧ еджыд сук руӧн, коді оз сет аддзыны кык воськов сайысь. Татшӧм случайяс дырйи ковмывлӧ сувтӧдлыны поездъяслысь, пароходъяслысь да карса транспортлысь движениесӧ.

Вот кыдзи гижӧ лондонскӧй туман йылысь ӧти сӧветскӧй журналист:

„Туман нюжаліс 68 час чӧж оръявлытӧг, то неуна разавлӧмӧн, то вылысь зэв ёна сукмылӧмӧн. Туманлӧн медся ыджыд сукмылӧм дырйи карын движение дугдывліс. Кор туманыс шочмыліс сэтшӧма, мый позьӧ вӧлі аддзыны предметъяс куим либӧ вит воськов сайысь, автобусъяс, машинаяс да йӧз вылысь мӧдӧдчылісны асланыс неверно́й странствуйтӧмӧ. Трамва́йясса да автобусъясса кондукторъяс, кодъясӧс туйын суис зэв сук туманыс, петавлісны асланыс вагонъясысь да машинаясысь да мунлісны водзын, туйсӧ корсьӧмӧн да мунысьясӧс предупреждайтӧмӧн. Но тайӧ предосторожностьяс вылас видзӧдтӧг, лоис 17 гырысь уличнӧй столкновение да катастрофа. Ӧтик автобус, коді заводитіс вуджны пос, пос шӧрас вошті́с туйсӧ да кежис бокӧ, жугӧдіс перилӧяссӧ да усис веськыда Темзаӧ. Уна сё́ морт эз вермыны аддзыны ассьыныс оланінъяссӧ олан кварталъясса пемыдын да некод эз вермы налы отсавны“.

Англиялы характерно́й кымӧра, руд небеса. Шондіа лунъяс овлӧны шоча весиг гожся тӧлысьясӧ. Та вӧсна странаса ыджыдджык юкӧныс, асыв-лунвылын кындзи, шобді, коді требуйтӧ кузь кад чӧж шонді югӧр, омӧля воӧ. Зато кормӧвӧй культураяс, торъя нин турунъяс, быдмӧны бура. Видзьяс вежӧсь во гӧгӧр чӧж.

Население да каръяс.

Британияса населениелӧн ыджыдджык юкӧныс ($^4/_5$ кымын)—*англичана*.

Населениелӧн мукӧд юкӧныс принадлежитӧ кельтъяслӧн — Британскӧй діясвывса важся короннӧй населениелӧн — потомокъяс дінӧ. Тайӧ — *шотландцы, уэльсцы да ирландцы*. Но тайӧ национальнӧй меньшинствоясыс подвергнитчисны англичанасянь ён влияниелы: найӧ пӧшти ставныс сёрнитӧны английскӧй кыв вылын и унаӧн оз тӧдны ассьыныс рӧдно́й (кельтскӧй) кывсӧ.

Сы вӧсна мый нэмъяс чӧж англичана переселяйтчисны мукӧд свет юкӧнъясӧ да установитісны ассыныс господство вель уна странаяс вылын, английскӧй кыв паськалӧма и Британия пределъяс сайын: сійӧ господствуйтӧ Америкаса Соединённӧй Штатъясын, Канадаын, Австралияын, Новая Зеландияын. Сы вылын унаӧн сёрнитӧны и мукӧд британскӧй доминионъясын да колонияясын.

Великобритания. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧяс.

Тӧдмалӧй карта серти, Британияса кутшӧм куим карын олысыс 1 млн. мортыс унджык быдын. Кутшӧм куим карын олысыс 500 тысячасянь 1 млн. мортӧлз быдын? Определитӧй условнӧй знакъяс ыджда серти изшомлысь куим медся гырысь месторождение.

Население лыд серти (50 млн. морт) Британия занимайтӧ Европаса капиталистическӧй странаяс пӧвстын мӧд места Германия бӧрын, тӧдчымӧн сылы уступайтӧмӧн. Населениелӧн шӧркодь плотность боксянь (203 морт 1 *кв. км* вылын) Британия относитчӧ Европаса медся сука заселитӧм странаяс лыдӧ. Но Британия территория вылын населениеыс размещайтчӧ оз ӧткодя: горнӧй районъясын, торъя нин войвыв Шотландияын, населениеыс зэв шоч (25 мортысь этша 1 *кв. км* вылын), сэк кор Ланкашир да Иоркшир равнинаяс вылын да Средне-Английскӧй возвышенность вылын — зэв сук (1000 да унджык морт 1 *кв. км* вылын).

Уна мукӧд странаясысь торъялӧмӧн, кӧні унджык населениеыс либӧ сылӧн джынйыс олӧ сельскӧй местностьясын, Британия являйтчӧ каръяслӧн странаӧн: $^4/_5$ юкӧныс сылӧн став населениелӧн олӧ каръясын и сӧмын $^1/_5$ сельскӧй местностьясын. Британияын эм 24 кар 200 тысяча мортысь унджык населениеӧн быдын. Гырысьджыкъясыс на пиысь — Лондон, кӧні пригородъяснас лыддыссьӧ 8,7 млн. олысь, Глазго да Бирмингем, кӧні быдын олысыс 1 млн. мортысь не этшаджык. Рабочӧйяс да служащӧйяс асланыс семьяясӧн составляйтӧны Англияса став населениелысь 90%.

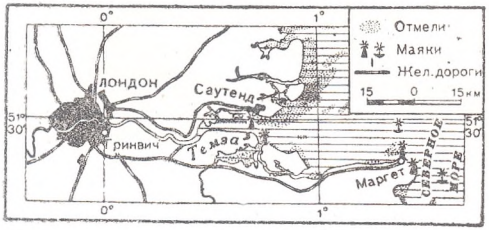

Лондонлӧн Темза вылын положение.

Лондон — население серти мирын мӧд кар Нью-Йорк бӧрын. Сэні (пригородъяссӧ лыддьӧмӧн) олӧ пӧшти витӧд юкӧныс Британияса став населениелӧн. Сійӧ являйтчӧ страналӧн политическӧй центрӧн. Сійӧ сідзжӧ крупнейшӧй мирӧвӧй порт (Нью-Йорк бӧрын мӧд), коді служитӧ главнӧй „воротаӧн“ Англияса внешньӧй торговлялы. Лондонскӧй гавань нюжалӧма Темза пӧлӧн мореӧдз 40 *км* кузьта. Сэні дугдывтӧг ректыссьӧны да грузитсьӧны уна сё судно. Лондонын расположитчӧмаӧсь гырысь банкъяс, торговӧй фирмаяс, а пригородъясын — унасикас промышленнӧй предприятиеяс.

Лондонлӧн центрӧн являйтчӧ сідз шусяна Сити, коді средньӧй векъясӧ представляйтіс аснас карса территория. Ӧні сійӧ район, кӧні находитчӧны банкъяс, торговӧй конторояс да мукӧдъяс. Луннас Ситиӧ чукӧрмӧ миллион гӧгӧр мортӧдз, кодъясӧс татчӧ вайӧны поездъясӧн, муувса кӧрттуйӧн да уна лыда автобусъясӧн. Вой кежлӧ Ситиӧ кольӧны сӧмын стӧрӧжъяс.

Ситисянь рытыввылын находитчӧны правительственнӧй учрежденияссa кварталъяс. Сэні находитчӧ парламентлӧн здание — Вестминстерскӧй дворец Темза берег вылын—да министерствояс. Лондонлӧн рытыввыв юкӧнын расположитчӧмаӧсь буржуазнӧй кварталъяс озыр особнякъясӧн, паркъясӧн, музейясӧн, театръясӧн. Лондонлӧн асыввыв юкӧнын олӧ беднэта, тані уличаясыс векниӧсь да няйтӧсь, керкаясыс казарменнӧй типаӧсь, шуштӧмӧсь, дзескыдӧсь.

Лондонлӧн карса территория пределъясын олӧ сӧмын 4,1 млн. морт. Английскӧй столицалӧн тайӧ юкӧныс шусьӧ собственно Лондонӧн. Сійӧс кытшалӧны пригородъяс, кодъяс оз занимайтны сплӧшнӧя стрӧитӧм территория. Найӧ образуйтӧны сідз шусяна Внешньӧй кольцо 4,7 млн. олысьӧн. Ӧтвылысь собственно Лондоныскӧд пригородъяс составляйтӧны сідз шусяна Большой Лондон.

Лондонын 1848 восянь 1883 воӧдз оліс *Карл Маркс*. Гуыс сылӧн находитчӧ ӧти лондонскӧй кладбище вылын (Хайгетскӧйын). Революцияӧдз *В. И. Ленин* эз ӧтчыд волыв Лондонӧ да уджавліс лондонскӧй библиотекаясын.

Глазго сулалӧ Средне-Шотландскӧй низменность рытыввылын, Клайд ю низовьеясын. Тайӧ главнӧй промышленнӧй центр да торговӧй порт Шотландиялӧн. Сійӧ выделяйтчӧ аслас судостроительнӧй верфьясӧн да текстильнӧй фабрикаясӧн.

Бирмингем — Средне-Английскӧй возвышенность вылын кар, металлургиялӧн да машиностроениелӧн крупнӧй центр, „Чёрнӧй областьлӧн“ центр.

Манчестер — Ланкаширскӧй равнина вылын кар, главнӧй центр текстильнӧй (торъя нин хлопчатобумажнӧй) промышленность районлӧн, а сідзжӧ химическӧй да машиностроительнӧй промышленностьлӧн.

Шеффилд — сталь производстволӧн центр.

Ливерпуль — Лондон бӧрын крупнейшӧй порт.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс.

Британия имеитӧ высокоразвитӧй да унасикас промышленность. Уна лыда колонияяссӧ эксплоатируйтӧм сетіс Англиялы позянлун снабжайтны ассьыс промышленностьсӧ сылы тырмытӧм сырьёлӧн став видъясӧн да отсаліс сылы инавны ассьыс промышленнӧй изделиеяссӧ.

XVIII нэм помын на, кор став мирас вӧліны сӧмын мастерскӧйяс ручнӧй производствоӧн, Англияын лоины фабрикаяс машиннӧй оборудованиеӧн. Англияын кӧрт руда да парӧвӧй котёлъяс ломтӧм вылӧ, а бӧрынджык чугун да сталь сывдӧм вылӧ ишшом залежьяслӧн наличиеыс отсаліс фабричнӧй промышленность развитиелы. Английскӧй фабричнӧй изделиеяслӧн ручнӧй изделиеяс серти донтӧмлуныс отсаліс найӧс инавны став мир пасьтаын. XIX нэмын Англияӧс шулісны „всемирнӧй фабрикаӧн". Но XIX нэм помын фабричнӧй промышленность развивайтчӧ и мукӧд странаясын. 1900 во кежлӧ промышленнӧй продукция объём сертиыс Британия вештыссьӧ коймӧд местаӧ США да Германия бӧрын.

Английскӧй капиталистъяс оз пӧтны сійӧ прибыльяснас, кодъясӧс найӧ босьтӧны ассьыныс капиталъяснысӧ Британияын применяйтӧмысь: найӧ сетӧны заёмъяс мукӧд странаяслы, лӧсьӧдӧны мукӧд странаясын доходнӧй предприятиеяс, кӧрттуйяс, рудникъяс, плантацияяс. Заграничнӧй заёмъясӧ да предприятиеясӧ пуктӧм капиталъясыс английскӧй буржуазиялы сетӧны зэв гырысь прибыльяс да устанавливайтӧны сылысь господство слабджык странаяс вылын.

Бӧръя десятилетиеяснас ёна ёсьмис соперничество Англия да мукӧд империалистическӧй странаяс — США, Германия, Япония — костын. Дерт, мӧд мирӧвӧй войнаын жугӧдӧм Германия да Япония временнӧ дугдісны лоны Англиялӧн соперникъясӧн, но война воясӧ Англиялы быть ковмис пырны уджйӧзӧ Соединённӧй Штатъяслы, а сідзжӧ Канадалы. Заграницаысь ассьыс бура уна предприятиеяс Англия вузаліс. Заграницаысь доходъяс воӧм чиніс кыкпӧв. Бура уна странаясын Англия уступитіс ассьыс влияниесӧ США-лы; но век жӧ Англия кольӧ крупнӧй империалистическӧй державаӧн.

Английскӧй овмӧсын главнӧй рольыс принадлежитӧ промышленностьлы. Англияын промышленностьлӧн важӧн паськалӧм отрасльяс — текстильнӧй, каменноугольнӧй, металлургическӧй, кодъяс коркӧ занимайтлісны первой местаяс, уступитісны найӧс выль отрасльяслы: машиностроениелы, торъя нин авиастроениелы, автостроениелы, электротехническӧй да химическӧй промышленностьлы. Ёна развитчӧма судостроение. Промышленностьын, торъя нин сылӧн выль отрасльясын, ыджыдалӧны капиталистъяслӧн объединениеяс (трестъяс). Англияын 1945—1948 вв. нуӧдӧма каменноугольнӧй промышленность, электростанцияяс да кӧрттуйяс национализируйтӧм (государстволы сетӧм). Но та дырйи важ владелецъяс — капиталистъяс — получитісны ыджыд вознаграждение выкупнӧй дон видзын; унаӧн на пиысь пуксисны руководящӧй да бура мынтана должностьяс вылӧ национализируйтӧм предприятиеяс управленнеясын. Татшӧм „национализацияыс“ эз слабмӧд английскӧй буржуазияӧс, коді сохранитіс ассьыс озырлунъяссӧ, да эз вӧч рабочӧйясӧс промышленнӧй предприятиеясын кӧзяеваӧн.

Промышленнӧй каръяс пиысь колӧ пасйыны: Бирмингем (Средне-Английскӧй возвышенность вылын) — чёрнӧй металлургиялӧн, изшом перйӧмлӧн да разнӧйсикас машиностроениелӧн главнӧй центр; Шеффилд — „сталь кар“; Манчестер (Ланкаширын) — хлопчатобумажнӧй, химическӧй да машиностроительнӧй промышленностьлӧн центр; Ньюкасл (Севернӧй море берег вылын) — чёрнӧй металлургиялӧн, изшом перйӧмлӧн да судостроениелӧн центр; Глазго (Шотландияын) — судостроениелӧн, текстильнӧй да мукӧд промышленностьлӧн центр.

Видзму овмӧс Англияын ворсӧ второстепеннӧй роль. Аслас нянь Англияын тырмӧ сӧмын 3—4 тӧлысь кежлӧ. Муыс Англияын кызвыннас помещикъяс (лендлордъяс) ордын. Найӧ сдавайтӧны сійӧс арендаӧ гырысь участокъясӧн предпринимательяслы-фермеръяслы, кодъяс нуӧдӧны овмӧссӧ медалӧм рабочӧйяс вынӧн. Видзму овмӧсын медся ыджыд места босьтӧ став вида скӧтвидзӧм. Англичаналы удайтчис выведитны вылын продуктивностя скӧтлысь бур породаяс; сідз, например, иоркшир породаа порсьяс сетӧны уна яй, английскӧй породаа мӧсъяс сетӧны уна йӧв. Шобді вӧдитӧны кызвыннас асыв-лунвылын, кӧні гожӧмнас унджык овлӧ шондіа лун. Мукӧд культураяс пиысь паськалӧмаӧсь зӧр, картупель да кормӧвӧй турунъяс (клевер, тимофеевка).

Англияын зэв ёна паськалӧма чери кыйӧм.

Англиялы ковмӧ вайны продовольствиелысь ыджыдджык юкӧнсӧ да промышленностьлы сырьё (хлопок, шерсть, шӧвк, рудаяс, вӧр), а сідзжӧ нефть автомобильяслы, авиациялы да флотлы. Петкӧдӧ сійӧ промышленнӧй изделиеяс (тканьяс, машинаяс).

Британия хозяйственнӧй олӧмын ыджыд роль ворсӧ сылӧн морскӧй торговӧй флот, кодлӧн объём серти Британия уступайтӧ сӧмын США-лы. Флот обслуживайтӧ не сӧмын Англиялысь внешньӧй торговлясӧ, но и мукӧд странаяслысь перевозкаяс да вайӧ Англиялы тӧдчана доход. Британиялӧн главнӧй портъяс — Лондон, Ливерпуль, Глазго, Кардиф.

Политическӧй строй.

Государственнӧй строй серти Англия — парламентарнӧй королевство. Королевскӧй престол вуджӧ наследство кузя. Английскӧй корольлӧн властыс ӧні зэв призрачнӧй: кыдзи шуӧны, „король царствуйтӧ, но оз управляйт". Законъяссӧ обсуждайтӧ да принимайтӧ парламент, коді состоитӧ общинаяс палатаысь да лордъяс палатаысь. Общинаяслысь палата бӧрйӧ население. Но бӧрйысьӧмъяссӧ организуйтӧма сідзи, мый общинаяс палатаын унджык депутатыс оз лоны народлысь подлиннӧй интересъяс защищайтысьясӧн, а буржуазиялӧн представительясӧн. Мӧд палатаыс состоитӧ лордъясысь. Лордлӧн (либӧ пэрлӧн) титул вуджӧ наследство кузя батьсянь ыджыдджык пилы. Главнӧй рольсӧ ӧні ворсӧ общинаяслӧн палата, кӧть законъяс принимайтсьӧны кыкнан палатанас. Правительство Англияын шусьӧ министръяслӧн кабинетӧн, а главаыс сылӧн премьер-министрӧн. Кабинет состоитӧ сійӧ партияса членъясысь, кодлӧн унджык места общинаяс палатаын. Премьер-министрлысь должность занимайтӧ тайӧ господствуйтысь партияыслӧн лидер (руководитель).

Медся влиятельнӧй партияяс Англияын — консервативнӧй да лейбористскӧй. Консервативнӧй партия восьсӧн дорйӧ крупнӧй буржуазиялысь интересъяссӧ, лейбористскӧй партия нимтӧ асьсӧ „рабочӧй партияӧн". Но лейбористскӧй правительство ылӧдлӧ рабочӧй классӧс унасикас ложнӧй кӧсйысьӧмъясӧн да татшӧм ногӧн кыскӧ асладорас гӧлӧсъяс бӧрйысьӧмъяс дырйи; лейбористъяс фактически дорйӧны буржуазиялысь интересъяссӧ.

1945 восянь английскӧй правительство состоитӧ лейбористскӧй партияса представительясысь; политикаыс сылӧн омӧля торъялӧ войдӧр вӧвлысь консервативнӧй империалистическӧй правительство политикаысь. Лейбористскӧй правительство пӧдтӧ национально-освободительнӧй движение колониальнӧй

странаясын, отсалӧ английскӧй капиталлы водзӧ нуӧдны тайӧ странаяссӧ эксплоатируйтӧм. Англия занимайтӧ мӧд места США бӧрын империалистическӧй лагерын, коді дасьтӧ выль мирӧвӧй война.

БРИТАНСКӦЙ ИМПЕРИЯ.

Британскӧй империяӧн шусьӧ Британия ӧтлаын аслас колонияяскӧд да самоуправляющӧйся владениеяскӧд — доминионъяскӧд. Британскӧй империя шымыртӧ став сушалысь нёльӧд юкӧнсӧ кымын да асас босьтӧ пӧшти нёльӧд юкӧнсӧ му вылын олысь став населениелысь — 560 млн. мортысь унджык.

Британскӧй империяӧ пырысь колонияяс олӧны угнетайтан положениеын. Наӧн веськӧдлӧны английскӧй губернаторъяс либӧ местнӧй правительяс — князёкъяс, кодъяс подчинённӧйӧсь англичаналы. Английскӧй буржуазия используйтӧ колонияяссӧ кыдзи сырьёлысь да продовольствиелысь источникъяс, кыдзи промышленнӧй изделиеяс иналан рынокъяс, кыдзи английскӧй капиталъяс размещайтан областьяс. Англия владейтӧ вель уна колонияясӧн Африкаса уна юкӧнъясын: ***Восточнӧй Африкаын*** (Кения, Уганда, Родезия), ***Западнӧй Африкаын*** (Нигерия, Зӧлӧтӧй берег). Азияын Англия киын ***Малайя***, ***Борнеолӧн*** войвыв юкӧныс, ***южнӧй Аравия***; Америкаын — ***Британскӧй Гвиана***, ***Ямайка*** ді да мукӧд.

Британскӧй владениеяс пиысь кодсюрӧыс являйтчӧны укреплённӧй пунктъясӧн важнӧй морскӧй туйяс вылын. Татшӧмӧсь: ***Гибралтар***, коді господствуйтӧ татшӧм жӧ нима пролив вылын — Средиземнӧй мореӧ пыранін вылын, ***Мальта*** ді — военно-морскӧй база Средиземнӧй море шӧрын, ***Аден*** — Краснӧй мореысь Индийскӧй океанӧ петаніным, ***Сингапур*** — Малаккскӧй пролив дорын, коді Индийскӧй океанӧс йитӧ Тихӧйкӧд, ***Гонконг*** — Китай побережьеын.

Колонияясысь торъялӧмӧн кутшӧмсюрӧ доминионъяс шедӧдісны паськыд самоуправление. Найӧ пӧльзуйтчӧны пытшкӧсса самоуправлениеӧн и самостоятельнӧя выступайтӧны международнӧй отношениеясын, ассыныс посольствояс мукӧд странаясын имеитӧмӧн. Но доминионъяслы татшӧм самоуправлениесӧ сетӧмӧн английскӧй буржуазия кольӧ бурджык условиеяс доминионъясын ассыс тӧваръяссӧ иналӧм вылӧ.

1947 воӧдз доминионъясӧн вӧліны ***Канада***, ***Австралийскӧй Союз***, ***Новая Зеландия*** да ***Южно-Африканскӧй***

Союз. Канадаын, Австралияын да Новая Зеландияын олӧны кызвыннас Европаысь, торъя нин Англияысь, петӧм йӧз. Южно-Африканскӧй Союзын унджыксӧ составляйтӧны коренной население — негръяс. Но найӧ оз пӧльзуйтчыны участиеӧн управлениеын.

1947 воын колонияясын вына национально-освободительнӧй движение влияние улын Англиялы быть ковмис сетны доминионлысь право аслас ӧтик ыджыд колониялы — ***Индиялы,*** кӧні населениеыс 390 миллион морт. Медым слабмӧдны Индияӧс дакольны сэні английскӧй влияние, британскӧй правительство быдногыс ӧзтіс национальнӧй да религиознӧй вражда Индияса население костын да юкис сійӧс кык юкӧн вылӧ, кодъясӧс вӧлі вӧчӧма доминионъясӧн — ***Индия*** да ***Пакистан*** вылӧ. Доминионӧн объявитӧма сідзжӧ ***Цейлон*** ді. Но збыльвылас Англия сохранитіс ассьыс политическӧй влияниесӧ да господствующӧй положениесӧ тайӧ доминионъяс овмӧсын.

ФРАНЦИЯ.

*

Площадь 551 тыс. кв. км. Население 41 млн. морт.

*

Франция куйлӧ Европа рытыввылын. Сылӧн географическӧй положениеыс зэв бур мукӧд странаяскӧд связьяс вылӧ: сійӧс куим боксянь кытшалӧма мореясӧн, кодъяс кузя муніны оживлённӧй торговӧй туйяс, но, Англияысь торъялӧмӧн, не сӧмын Атлантическӧй океанлӧн туйяс, но и Средиземнӧй морелӧн туйяс; таысь кындзи, Франция куим боксянь веськыда граничитӧ квайт государствокӧд (видзӧдлӧй карта вылысь, кутшӧмъяскӧд).

Франция — империалистическӧй страна: французскӧй буржуазия эксплоатируйтӧ зэв ыджыд колонияяс, а сідзжӧ мукӧд странаясӧс, кодъяс овмӧсӧ сійӧ пуктіс ассьыс капиталъяс. Франциялӧн овмӧс да финансъяс слабмисны мӧд мирӧвӧй война результатын, и французскӧй буржуазия, США отсӧг вылӧ надейтчӧмӧн, нуӧдӧ внешньӧй да внутреньӧй политикасӧ найӧ указка серти. Франция уджалысь йӧз тышкасьӧны капиталистъяскӧд асланыс правояс вӧсна.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Мореяс. Войвывсянь Францияӧс кытшалӧны Ла-Манш да Па-де-Кале проливъяс, кодъяс торйӧдӧны сійӧс Британияысь, рытыввывсянь — Атлантическӧй океанлӧн Бискайскӧй залив. Франциялӧн берегъясыс Ла-Манш да Па-де-Кале дорын, кыдзи и Англиялӧн берегъясыс тайӧ проливъяс дорас, тӧдчана расстояние вылын джуджыдӧсь да обрывистӧйӧсь. Ла-Манш да Бискайскӧй залив костын мыччысьӧ полуостров Бретань, а сысянь асыввылын — Нормандскӧй полуостров. Кыкнан полуостровыслӧн береговӧй визьыс ёна изрезанӧй. Нормандскӧй полуостров вылын сулалӧ ыджыд порт Шербур, Бретань вылын — порт Брест. Бискайскӧй залив морякъясӧн лыддьыссьӧ океанлӧн медся бурнӧй юкӧнӧн.

Ла-Маншӧ да Бискайскӧй заливӧ усьысь французскӧй юяслӧн, кыдзи и Англияса юяслӧн, зэв джуджыд ю вомъяс, и приливъяс дырйи на кузя вермӧны кыпӧдчыны морскӧй суднояс. Та вӧсна ӧткымын портъяс Франциялӧн сулалӧны ю низовьеясын: Сена ю вомын — Гавр, Гаронна низовьеясын — Бордо.

Францияӧс лунвывсянь кытшалӧ Средиземнӧй море, кӧні оз овлыны приливъяс ни отливъяс. Тані сулалӧ Франциялӧн главнӧй торговӧй порт Марсель да военнӧй порт Тулон. Средиземнӧй мореын Франциясянь асыв-лунвылын куйлӧ сылы принадлежитысь *Корсика* ді.

Поверхность да юяс. Франция войвылын куйлӧ ***Северо-Французскӧй низменность,*** код пасьтала мунӧны неджуджыд мылькгрядаяс. Тайӧ низменность кузяыс визувтӧны ***Сена*** ю, код вылын сулалӧ Париж (12 рис.) да мыйтакӧ ***Луара.*** Северо-Французскӧй низменность вылын почваыс плодороднӧй да сійӧ являйтчӧ Франциялӧн медся озыр сельскохозяйственнӧй районӧн. Шобдiлӧн да сахарнӧй свеклӧлӧн муяс чередуйтчӧны тані огородъяскӧд да сочнӧй веж видзьяскӧд, кӧні йирсьӧны мӧсъяс. Быдлаын разалӧмаӧсь крестьяналӧн посньыдик керкаяс да фруктӧвӧй пуяса садъяс: яблоняяса, грушаяса, сливаяса. Низменность асыв-войвылын перйыссьӧ и з ш о м, тані — Франциялӧн важнӧй промышленнӧй район главнӧй центрӧн Лилль карӧн.

Асыввылын да рытыввылын Северо-Французскӧй низменность вуджӧ возвышенностьясӧ. Асыввылын сійӧ вежсьӧ *Лотаринг скӧй плоскогорьеӧн* да неыджыд горнӧй массивӧн—

Вогезъясӧн, кодсянь асыввылын куйлӧ *Эльзасскӧй низменность*. Лотарингскӧй плоскогорье озыр кӧрт руда залежьясӧн да являйтчӧ чугун да сталь сывдан важнӧй областьӧн. Лотарингиялӧн главнӧй кар — Мец. Эльзасскӧй низменность — Рейн ю долиналӧн юкӧн. Тані перйыссьӧны калийнӧй совъяс, кодъяс используйтсьӧны муяс искусственнӧя удобритӧм вылӧ да химическӧй промышленностьлы сырьё пыдди. Эльзаслӧн главнӧй кар — Страсбур.

Рытыввылын Северо-Французскӧй низменность вочасӧн вуджӧ неджуджыд горнӧй массивӧ, коді занимайтӧ ***Нормандскӧй*** да ***Бретань*** полуостровъяс. Тайӧ массивыс, код вылӧ усьӧ уна осадок океансянь воысь тӧвъяс вӧсна, пыр вевттысьӧма веж турунӧн. Тані паськалӧма йӧла скӧт да вӧвъяс видзӧм.

Францияӧн рытывлунвылын куйлӧ Гароннскӧй низменность, код кузя визувтӧ ***Гаронна*** ю. Гароннскӧй низменность — виноградникъяслӧн да виноделиелӧн район. Бискайскӧй залив дорын Гароннскӧй низменность вевттысьӧма лыаа дюнаясӧн, кодъяс коркӧ вешъясьлісны тӧвъясысь, но кодъясӧс вӧлі сувтӧдӧма пожӧмъяс садитӧмӧн. Лунвылын Гароннскӧй низменностьсянь мунӧны джуджыд складчатӧй гӧраяс — ***Пиренеи***, кодъяс торйӧдӧны Францияӧс Испаниясь.

Франция лунвыв джын шӧрын куйлӧ ыджыд плоскогорье — ***Центральнӧй массив***, код вылын кыпӧд-

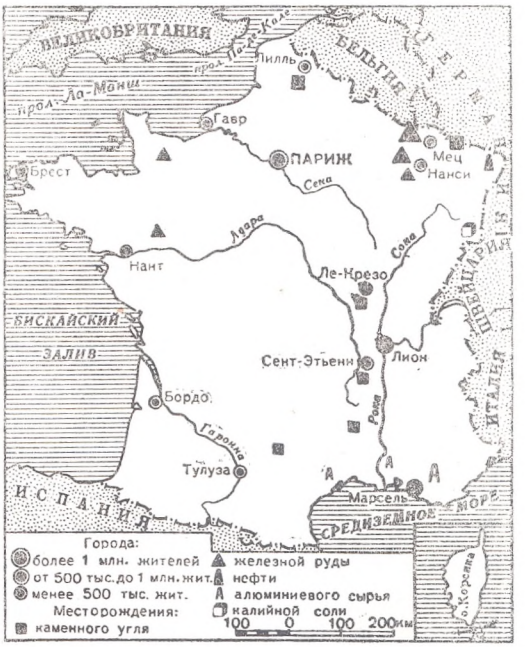

Франция. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Корсьӧй карта вылысь Франциялысь куим медся гырысь кар. Кӧні Франциялын кӧрт рудалӧн, изшомлӧн да бокситъяслӧн (алюминиевӧй сырьёлӧн) главнӧй месторождениеяс?

чӧны гӧраяс, на пӧвстын некымын дас кусӧм вулканъяс. Плоскогорьеыс тайӧ вевттыськӧма неплодороднӧй почваясӧн.

Франция асыв-лунвылын некымын хребетӧн мунӧны Европаса медся джуджыд складчатӧй гӧраяс — ***Альпы***. Найӧ заводитчӧны Средиземнӧй море дорын да кыссьӧны войвылӧ. Альпы торйӧдӧны Францияӧс Италияысь, а сэсся бергӧдчӧны асыввылӧ да вуджӧны Швейцария территория вылӧ.

Французскӧй Альпы вевттыськӧмаӧсь вӧръясӧн, а гӧраяслӧн вылыс юкӧнас видзьясӧн. Ӧткымын альпийскӧй хребетъяслӧн гребеньясыс тупкыськӧмаӧсь сывлытӧм лымйӧн, а кытсюрӧ и ледникъясӧн. Лым да ледникъяс гожся шонді югӧръяс улын мыйтакӧ сылӧны, сетӧны ва уна лыда юяслы, кодъяс визувтӧны Альпысянь да служитӧны энергия источникӧн. Французскӧй Альпылӧн медся вылыс точкаӧн лоӧ вершина Монблан („Белая гора"), коді кыпӧдчӧ 4,8 *км* вылӧ море уровень серти да коді пыр вевттыськӧма сывлытӧм лымйӧн (13 рис.).

Альпысянь войвылӧд мунӧ неыджыд складчатӧй хребет ***Юра***, коді торйӧдӧ Францияӧс Швейцарияысь.

Альпы да центральнӧй массив костын куйлӧ векньыдик ***Ронскӧй низменность***. Сы кузя визувтысь ***Рона*** ю заводитчӧ Альпыын, Швейцарияын, да визувтӧ Женевскӧй ты пыр. Ронаӧ сылӧн главнӧй приток Сона усянінын сулалӧ важнӧй промышленнӧй кар Лион. Аслас низовьеясын Рона унапельӧ вожалӧ да образуйтӧ дельта.

Средиземнӧй морелӧн побережьеыс кызвыннас сідзжӧ представляйтӧ низменность.

Климат. Францияын пӧшти став территория вылас, медся лунвылас кындзи, умеренно шоныд морскӧй климат. Низменностьясас тӧлын овлӧны кокньыдик морозъяс, лымйыс ӧдйӧ сылӧ. Гӧраяс вылын тӧлыс кӧдзыдджык, лым куйлӧ дырджык. Гожӧмыс Франциялӧн ыджыдджык юкӧнас абу жар. Засухаяс Франция оз тӧд, сы вӧсна мый тӧвъяс океансянь пӧльтӧны во гӧгӧр чӧж да вайӧны осадокъяс. Сэк жӧ Франция оз тӧд сійӧ вывті васӧдлунсӧ, коді сэтшӧм характернӧй Англиялы. Уна шондіа лунъясыс бура отсалӧны шобді, сахарнӧй свеклӧ да странаса унджык юкӧнын виноград воӧмлы.

Франция лунвылын — Средиземнӧй море побережьеын да Ронскӧй низменность вылын — субтропическӧй средиземноморскӧй климат: тӧлыс тані шоныд да зэра, а гожӧмыс жар да кос.

Население да каръяс.

Францияын лыддьыссьӧ 41 миллион олысь, кызвыныс *французъяс*. Муköд национальностьясысь позьӧ пасйыны эльзасцыӧс (Эльзасын), кодъяслӧн сёрнитан кывйыс представляйтӧ смесь французскӧйлысь немецкӧйкӧд, корсиканцыӧс (Корсика ді вылын), кодъяс сёрнитӧны итальянскӧй кывлӧн местнӧй диалект вылын, да бретонцыӧс (Бретаньын) — ёна нин офранцузитчӧм кельтъяслӧн потомокъясӧс.

Францияын олысьыс этшаджык Британияын серти, кӧть территорияыс сылӧн кыкпӧв сайӧ ыджыдджык британскӧйысь. Тасянь — населениелӧн Францияын ёна ичӧтджык плотностьыс Англияын дорысь: Францияын 1 *кв. км* вылӧ воӧ шӧркодя 75 олысь. Шӧркодь плотностьыс сукджыка заселитӧма асыв-войвыв, Париж район, Ронскӧй да Эльзасскӧй низменностьяс. Тайӧ районъяс, кӧні развитчӧма промышленность. Горнӧй областьясын — медся шоч население.

Англияысь торъялӧмӧн, кӧні ёна унджык населениеыс олӧ каръясын, Францияын пӧшти джын населениеыс олӧ сиктса местностьясын да неуна унджык джынсьыс каръясын. Гырысь каръяс Францияын этшаджык Англияын дорысь: Париж кындзи, сӧмын квайт карын лыддьыссьӧ 200 тысячаысь унджык олысь быдын.

Париж — Франциялӧн столица (14 рис.) да капиталистическӧй Европаын население лыд боксянь Лондон бӧрын мӧд кар: пригородъяснас сэні лыддьыссьӧ 5 млн. олысь. Тайӧ — культуралӧн крупнейшӧй центръяс пиысь ӧти: сэні уна высшӧй учебнӧй заведениеяс (сы лыдын университет — Сорбонна), научно-исследовательскӧй институтъяс, издательствояс, газетаяслӧн да журналъяслӧн редакцияяс, музейяс, театръяс. Парижын уна промышленнӧй предприятиеяс, кодъяс вӧчӧны паськӧм, кӧмкот, головнӧй уборъяс, духи, дона мебель, фарфор. Париж важысянь вӧвлі „модаяслы закон сетысьӧн“ да роскошь предметъяс вӧчан центрӧн. Париж пригородъясын уджалӧны уна лыда машиностроительнӧй заводъяс, торйӧн кӧ, автомобильнӧйяс да авиационнӧйяс. Парижын олӧ французскӧй буржуазиялӧн верхушкаыс, и сійӧ жӧ кадӧ Париж являйтчӧ пролетариатлӧн крупнейшӧй центрӧн. Парижса рабочӧйяслӧн эм важся революционнӧй традицияяс. 1871 воын найӧ образуйтісны *Парижскӧй коммуна* — пролетарскӧй диктатуралысь исто-

рияын первой опыт. „Коммунаръяслӧн стена“ дорын, кӧні лыйлісны Коммунаса уна борецъясӧс, парижскӧй рабочӧйяс быд во вӧчлӧны демонстрацияяс.

Парижлӧн рабочӧй пригородъясысь ӧтиын (Витриын) рабочӧйяс корӧм серти ӧти уличалы сетӧма Сталинлысь ним.

Париж расположитчӧма Сена кыкнан берег пӧлӧн, кодъяс йитчӧны ас костаныс уна лыда посъясӧн. Рабочӧйясӧн заселитӧм кварталъяс да кварталъяс, кӧні олӧ буржуазия, ёна торъялӧны ас костаныс. Рабочӧй кварталъяс абу благоустроитӧмаӧсь, архитектураыс сэні ӧтисикаса, керкаяслӧн да уличаяслӧн ортсыса видыс абу мича, эмӧсь настоящӧй трущобаяс, уличнӧй движение абу ыджыд. Буржуазнӧй кварталъясын керкаяслӧн архитектураыс унасикаса, уличаяссӧ мича оформитӧма, садитӧма вуджӧр сетысь пуясӧн. Радъясӧн нюжӧдчӧмаӧсь гырысь магазинъяс, на пиысь кодсюрӧын уджалӧны тысячаясӧн вузасьысьяс. Тані ӧтчукӧрынӧсь театръяс да кафе. Тайӧ кварталъясас автомобильяслӧн, автобусъяслӧн, трамвайяслӧн ыджыд движение.

Сена веськыд берег вылын сулалӧ *Лувр* — вӧвлӧм королевскӧй дворец, а ӧні живописьлӧн да скульптуралӧн музей. Сена шуйга берег вылын сулалӧ парламентлӧн (Национальнӧй собраниелӧн) здание да пӧшти став высшӧй учебнӧй заведениеяс, кодъяс сосредоточитчӧмаӧсь Латинскӧй кварталын, кӧні олӧны уна студентъяс. Сена шуйга берег вылын жӧ торъялӧ *Эйфелева башня*, джужданас 300 *м*, кодӧс стрӧитӧма стальысь да коді ылысянь кажитчӧ стальнӧй кружеваысь вӧчӧм сооружениеӧн. Башнясянь воссьӧ вид Париж вылӧ да сійӧ окрестностьяс вылӧ 50 *км* радиусӧн; тыдалӧны Парижлӧн уличаяс, паркъяс да фабричнӧй пригородъяс. Башня вылӧ сувтӧдӧма обсерватория да радиостанция.

Францияса мукӧд каръяс пиысь 200 тысячаысь унджык олысь имеитӧны татшӧмъяс:

Марсель — медся ыджыд порт став Средиземнӧй море вылын, кытысь позьӧ аддзыны суднояс став странаяслысь да быд национальностя морякъясӧс;

Лион — Рона да Сона ӧтлаасянінын ыджыд промышленнӧй кар, шӧлкӧвӧй промышленностьлӧн центр;

Гавр — Сена ю вомын порт да промышленнӧй центр;

Ницца — Средиземнӧй море берег вылын, курортъяс районлӧн, а сідзжӧ цветоводствоӧлӧн да апельсинӧвӧй насаждениеяслӧн центр;

Лилль — Франция асыв-войвылын, изшом бассейнлӧн да важнӧй промышленнӧй районлӧн центр.

Овмӧслӧн главнӧй чергаяс.

Франциялӧн развитӧй капиталистическӧй овмӧс. Промышленнӧй продукция размеръяс сертиыс мӧд мирӧвӧй войнаӧдз сійӧ занимайтліс нёльӧд места капиталистическӧй мирын (США,

Германия да Англия бӧрын). Французскӧй буржуазия, кыдзи и английскӧй, эксплоатируйтӧ обширнӧй колонияяс да ӧткымын экономически слаб странаясӧс, мый вӧчӧ Францияӧс империалистическӧй державаӧн. Сійӧ жӧ кадӧ, мӧд мирӧвӧй война результатын тӧдчымӧнъя слабмӧмӧн, Франция веськалiс зависимостьӧ США-лӧн ёна мощнӧйджык капиталысь.

Франциялӧн капиталистическӧй овмӧсыс переживайтӧ ыджыд кризис. Уна фабрикаяс да заводъяс оз уджавны, либӧ уджалӧны оз тыр нагрузкаӧн. Налы оз тырмы сырьё. Французскӧй уджалысь йӧз бедствуйтӧны массӧвӧй уджтӧмалӧм вӧсна, дона олӧм вӧсна да ичӧт уджджон вӧсна. Франция капиталистъяс тӧждысьӧны сӧмын ассьныс доходъяс содтӧм вӧсна, а оз страналысь овмӧс восстановитӧм вӧсна.

Франция овмӧсын медся ыджыд места босьтӧ промышленность, но и видзму овмӧс ворсӧ ыджыд роль.

Основнӧй тӧдчанлун имеитӧ тяжёлӧй промышленность: чугун да сталь сывдӧм, машиностроение, автомобильяс да самолётъяс вӧчӧм, химическӧй промышленность, но развитчӧма сiдзжӧ и лёгкӧй промышленность: текстильнӧй (шӧлкӧвӧй, шерстянӧй, хлопчатобумажнӧй), швейнӧй, обувнӧй, духияс да роскошь предметъяс вӧчӧм. Мӧд мирӧвӧй война, кор Франция лоис фашистскӧй Германия власть улын, вайӧдiс французскӧй промышленностьлысь пӧшти кӧкъямысӧд юкӧнсӧ жугӧдӧмӧ.

Чёрнӧй металлургия сосредоточитчӧма ишшом (асыв-войвылын, Лилль гӧгӧр) да кӧрт руда (Лотарингскӧй плоскогорье вылын) куйлан да перъян основнӧй районъясын. Автомобильнӧй да авиационнӧй заводъяс находитчӧны ёнджыкасӧ Париж предместьеясын. Судостроительнӧй верфьяс — войвывса кык полуостровса портъясын — Шербурын, Брестын да мукӧдлаын. Текстильнӧй промышленность сосредоточитчӧма Лилль да Лион районъясын, швейнӧй, обувнӧй, духияс да роскошь предметъяс вӧчӧм — Парижын.

Францияса видзму овмӧсын лыд боксянь медся ыджыд места босьтӧ посни крестьянскӧй овмӧс, но продуктаяслысь главнӧй массасӧ сетӧны гырысь овмӧсъяс. Медся тӧдчана видзму овмӧсса культураяс Франциялын — шобдi, сахарнӧй свеклӧ да виноград. Воддза кыкыслӧн главнӧй районӧн лоӧ войвыв Франциялӧн асыввыв джынйыс. Виноградарство да сыкӧд йитчӧм виноделие паськыда паськалӧмаӧсь (видзӧд карта) торъя нин Средиземнӧй море побережьеын, Рона долинаын да

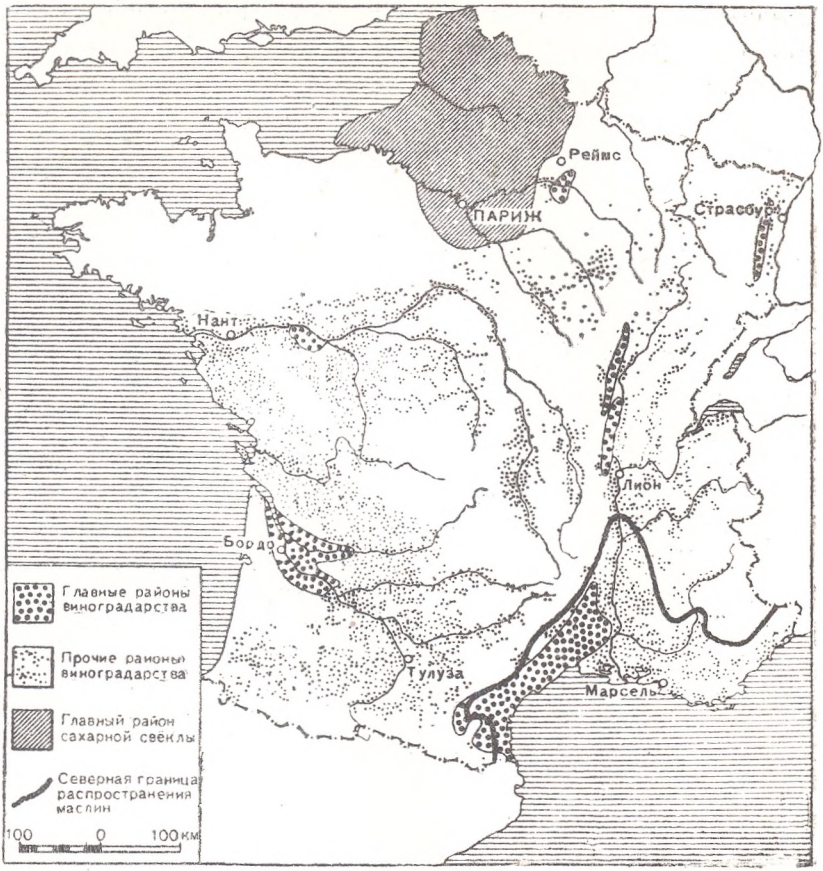

Франциялын виноградлӧн, сахарвӧй свеклӧлӧн да маслинаяслӧн районъяс.

Кутшӧм культураяс вӧдитӧны Средиземнӧй море побережье вылын, кутшӧмъясӧс — Гаронна ю долинаын да кутшӧмъясӧс — Франция асыв-вой-вылын?

Гароннскӧй низменностьын (Бордо, Кагор, Коньяк каръяс гӧгӧр, кодъяс ним кузя шусьӧны винаяслӧн сортъяс). Мукӧд культураясысь позьӧ пасйыны: зӧр, кормӧвӧй турунъяс, а лунвылын — маслинаяс да апельсинъяс. Франциялын развитчӧма скӧтвидзӧм, торъя нин йӧла скӧт видзӧм.

Колонияяс.

Францияса овмӧсын оз ичӧт роль ворс французскӧй буржуазияӧн колонияяс эксплоатируйтӧм; Франциялӧн колониальнӧй владениеяс сыкӧд ӧтвылысь новлӧдлӧны официальнӧй ним

„Французскӧй Союз". Найӧ занимайтӧны площадь 12 млн. *кв. км* гӧгӧр, кӧні олӧны 75 млн. морт. Унджыкыс на пиысь Африкаын. Франциялы принадлежитӧ Африканскӧй материклӧн коймӧд юкӧн дорсьыс унджык. Франциялӧн медся тӧдчана африканскӧй колонияяс куйлӧны неылын метрополиясянь войвыв Африкаын— тайӧ ***Алжир***, ***Тунис*** да ***Марокко***. Тропическӧй районъясын Франция владейтӧ бура уна колонияясӧн; найӧс ӧтувтӧма кык ыджыд группаӧ — ***Французскӧй Западнӧй Африка*** да ***Французскӧй Экваториальнӧй Африка***. Франциялы принадлежитӧ сідзжӧ ***Мадагаскар*** ді.

Французскӧй колонияяслӧн мӧд группа куйлӧ Азия асывлунвылын — тайӧ ***Восточнӧй*** (***Французскӧй***) ***Индокитай***. Индокитайлӧн юкӧныс, французскӧй капитал господствольт паныд кыпӧдчӧмӧн, провозгласитіс асьсӧ независимӧй республика ***Вьетнамӧн***.

Франция киын сідзжӧ колония ***Французскӧй Гвиана*** Южнӧй Америка войвылын да бура уна негырысь діяс Атлантическӧй да Тихӧй океанъясын.

Колонияяс сетӧны Франциялы сырьё да продовольствие да ньӧбалӧны сылысь тӧваръяссӧ. Французскӧй буржуазия босьтӧ гырысь доходъяс колонияскӧд тӧргуйтӧмысь да колонияса рудникъясӧ да плантацияясӧ пуктӧм капиталъясысь, кӧні чорыда эксплоатируйтсьӧ местнӧй населениелӧн донтӧм труд.

Политическӧй строй.

Франция — буржуазнӧй республика, конституциясӧ кодлысь вӧлі лӧсьӧдӧма странаӧс германо-фашистскӧй оккупацияысь мездӧм бӧрын бӧрйӧм Учредительнӧй собраниеӧн. Республикалӧн верховнӧй орган состоитӧ кык палатаысь: Национальнӧй собраниеысь да Республикалӧн сӧветысь.

Государствоса главаӧн являйтчӧ президент, кодӧс бӧрйӧны кыкнан палатаыс. Правительство, коді шусьӧ Министръяслӧн сӧветӧн, назначайтсьӧ президентӧн, такӧд ӧттшӧтш сійӧ должен пользуйтчыны Национальнӧй собраниелӧн доверіеӧн. Франціяын бӧрйысьӧмъяс мунӧны оз демократическӧй туйӧд. Та вӧсна кыкнан палатаас преобладайтӧны буржуазиялӧн представительяс. Правительство дорйӧ капиталлысь интересъяссӧ.

Коммунистическӧй партия пользуйтчӧ ыджыд авторитетӧн да влияниеӧн французскӧй народ пӧвстын. Сійӧ веськӧдлӧм улын уджалысь

йöз тышкасьöны Францияöс капитал властьысь мездöм вöсна. Национальнöй собраниеö да местнöй управление органъясö бöрйысьöмъяс вылын чукöртöм гöлöс лыд сертиыс коммунистическöй партия занимайтö первой места. Национальнöй собраниеын уна депутат-коммунистъяс. Но став буржуазнöй партияяс öтлаын имеитöны Национальнöй собраниеын унджык депутатскöй местаяс да оз лэдзны коммунистъяслысь правительствоын участвуйтöмсö.

ИТАЛИЯ.

*

Площадь 302 тыс. кв. км. Население 46 млн. морт.

*

Италия куйлö Средиземнöй море шöрын; сійö босьтö Апеннинскöй полуостров, войвывсянь сы дінын куйлысь материковвöй юкöн да кык ыджыд ді — *Сицилия* да *Сардиния*. Италиялöн географическöй положениеыс вöлі благоприятнöйöн ёна важöн нин, кор основнöй морскöй туйяс пöйдитлісны Средиземнöй море кузя. Италия сэки вöлі могущественнöй Римскöй империялöн главнöй юкöнöн. XVI нэмсянь мирöвöй торговöй туйяс вуджисны океанъяс вылö, да Средиземнöй море вошtіс важ тöдчанлунсö. Но кор 1869 воö вöлі кодйöма Суэцкöй канал да та вöсна Средиземнöй море пыр кутіс пöйдитны Европасянь Индийскöй океанö выль, медся дженьыд туй, Италиялöн географическöй положение бара бурмис.

1922 воын Италияын властьсö захватитісны фашистъяс. Италия пырис мöд мирöвöй войнаö фашистскöй Германияköд союзын.

Мöд мирöвöй войнаын Италия получитіс сьöкыд поражениеяс. Странаын паськаліс фашизмлы паныд народнöй движение. Ставыс тайö вайöдіс Италиялöн капитулируйтöмö. Фашистскöй правительствосö вöлі свергнитöма. Выль правительство объявитіс Германиялы война.

1947 вося мирнöй договор серти Италия лишитчис *Юлийскöй Крайна* областьлöн ыджыдджык юкönысь, кöні олö славянскöй население; тайö юкönыс вуджис Югославиялы. Порт Триест сы дінö прилегайтысь окрестностьясöн образуйтіс „Свободнöй территория" *Триест*. Италия лишитчис Африкаын аслас колонияясысь — *Ливияысь, Эритреяысь*. Налöн положение йылысь вопрос разрешайтсьö Объединённöй нацияяс Организацияöн.

Природалöн главнöй чертаяс.

Мореяс. Италияöс омывайтöны Средиземнöй морелöн юкönъяс — рытыввывсянь Лигурийскöй да Тирренскöй мореяс, асыввывсянь ***Адриатическöй*** море. Сицилия

ді торъялӧ полуостровсьыс *Мессинскӧй проливӧн*. Средиземнӧй море оз тӧд приливъяс да отливъяс, кодъяс овлӧны океанлӧн открытӧй юкӧнъясын. Италиялӧн берегъяс низменнӧйӧсь да уналаын нюрсялӧмаӧсь.

Поверхность да юяс.

Апеннинскӧй полуостровлӧн кызвын юкӧныс гӧристӧй, войвыв Италия являйтчӧ равнинаӧн, кодӧс кытшалӧны войвывсянь ***Альпийскӧй гӧраяс***. Итальянскӧй Альпы, кыдзи и Французскӧйяс, джуджыдӧсь (4—4,5 *км*-ӧдз море уровеньсянь). Гӧраассӧ вевтгьӧ пемыдвеж вӧр, сыысь вылынджык паськалӧны видзьяс. Ещӧ вылӧджык кайӧ некор сывлытӧм лымлӧн да ледникъяслӧн еджыд полоса. Тані заводитчӧны уна лыда горнӧй юяс. Ледникъяс да юяс вӧчисны Альпыын уна долина, кӧні панысасьлӧны живописнӧй тыяс (Комо, Гарда да мукӧдъяс). Тайӧ долинаясӧдыс пӧйдитӧны туйяс Италиясянь Францияӧ, Швейцарияӧ да Австрияӧ. Гӧраяслӧн йӧзӧн овмӧдтӧм фон вылын тайӧ долинаясыс выделяйтсьӧны: долинаясын олӧны йӧз, кодъяс занятӧсь видзму овмӧсын, вӧрлэдзӧмын да сідзжӧ промышленностьын. Ыджыд тӧдчанлун имеитӧны тані юяс, кодъяс вылын стрӧиталӧма гидростанцияяс.

Рытыввылас войвыв Италиялӧн равнина возвышеннӧй да мылькъя. Тані сійӧ шусьӧ *Пьемонтӧн* (гӧралӧн подув). Асыввылас сійӧ низменнӧй да шусьӧ ***Ломбардскӧй низменностьӧн***. Став Северо-Итальянскӧй равнина вомӧн визувтӧ Италиялӧн главнӧй ю ***По***. Сійӧ усьӧ Адриатическӧй мореӧ, шуйгаладорсянь По юӧ усьӧ уна приток. Аслас течениелӧн кызвын юкӧнас По ю абу судоходнӧй. Ёна важӧн Ломбардскӧй низменность вӧлі морскӧй заливӧн, кодӧс бӧрынджык тыртіс юыслӧн плодороднӧй ил.

По вожавлӧ рукавъяс вылӧ да образуйтӧ дельта, коді наносъяс вӧсна и ӧні ньӧжйӧник содӧ море щӧт весьтӧ. Кык тысяча во сайын Адрия кар сулаліс море берег дорын, а ӧні сійӧ сулалӧ моресянь 22 *км* сайын.

Войвыв Италиялӧн равнинаяс — овмӧс боксянь Италиялӧн медся развитӧй район. Тані основнӧй район итальянскӧй промышленностьлӧн, коді питайтчӧ горнӧй юясысь да По ю притокъясысь получайтан электроэнергияӧн да мыйтакӧ вайӧм изшомӧн. Главнӧй промышленнӧй центръяс тані — Пьемонт вылын Турин да Ломбардскӧй низменностьын Милан. Ломбардскӧй низменность — Италияын нянь вӧдитӧмлӧн да виноградарстволӧн главнӧй район.

Лигурийскӧй морелӧн побережье эм мылькъя низменностьлӧн векньыдик полоса. Тані эм некымын промышленнӧй кар, кодъяс пӧвстын торъялӧ ыджыд порт да промышленнӧй кар Генуя. Генуясянь рытыввылын расположитчӧма *Итальянскӧй Ривьера*, курортъяслӧн да дачаяслӧн район, век веж пуяса да апельсинӧвӧй насаждениеяса садъясӧн. Лигурийскӧй побережье дорын ӧтлаасьӧны Итальянскӧй Альпыяслӧн рытыв-лун крайыс да ***Апеннинскӧй гӧраяслӧн*** заводитчӧмыс. Апеннинскӧй гӧраяс водзӧ мунӧны Апеннинскӧй полуостров вывті, сылысь кызвын юкӧнсӧ вевттьӧмӧн. Апеннины ляпкылджыкӧсь Альпыысь (2,5 *км*-ӧдз море уровеньсянь). Альпыӧс кӧ вевттьӧны вӧръяс да видзьяс, Апеннины вылын паныдасьлӧны сӧмын ӧтка пуяс — пинияяс (пожӧм кодьӧсь) да жебиник турунъяс.

Апеннинскӧй полуостров рытыввылын, Апеннины да Тирренскӧй море костын, куйлӧны мылькъя равнинаяс да предгорьеяс. Сэті визувтӧны *Арно, Тибр* да мукӧдъяс. Ю низовьеясын эмӧсь нюра пространствояс — малярия рассадникъяс. Тайӧ нюръяслысь юкӧнсӧ косьтӧма. Тані Арно ю вылын сулалӧ стариннӧй кар Флоренция, итальянскӧй живописьлӧн да скульптуралӧн центр, искусстволӧн уна лыда памятникъясӧн. Тибр вылын сулалӧ Италиялӧн столица—Рим, зэв важся кар, коді существуйтӧ нин кык тысяча во сайӧ, важ кадся памятникъясӧн да музейясӧн.

Апеннинскӧй полуостров лунвылын гӧраяс паськалӧны да матысмӧны море дорӧдз. Тані — муувса вулканическӧй вынъяс действуйтан область: эм уна кусӧм вулканъяс, кодъяс гӧгӧр ыджыд площадьяс тырӧмаӧсь вулканическӧй пӧимӧн; дзик море дорас кыпалӧ пыр тшыналысь действуйтысь вулкан ***Везувий***; тані тшӧкыда овлӧны землетрясениеяс. Везувий дінын матын сулалӧ ыджыд портӧвӧй кар Неаполь да колясъясыс кык карлӧн (Геркуланумлӧн да Помпеялӧн), кодъясӧс тыртӧма пӧимӧн кык кымын тысяча во сайын Везувийлӧн вывті ыджыд извержение дырйи.

Сицилия ді сідзжӧ вевттьысьӧма гӧраясӧн — Апеннины продолжениеӧн. Тані эм действуйтысь вулкан ***Этна***.

Климат. Войвыв Италияын, Лигурийскӧй морелӧн берегын кындзи, климатыс умеренно континентальнӧй. Декабрын да январын овлӧны неыджыд кӧдзыдъяс (2—4°; мукӧд дырйи 10 градусӧдз), лым куйлӧ некымын вежон. Гожӧмыс тані жар, кос да зэв кузь. Тайӧ сетӧ позянлун Лом-

бардияын вöдитны дыр воысь культураяс, кыдзи хлопок да рис (искусственнöй орошение дырйи).

Лигурийскöй побережьеын, Апеннинскöй полуостров вылын да діяс вылын климатыс средиземноморскöй: зэра шоныд тöв да жар кос гожöм. Тані быдмöны апельсинöвöй да лимонноöй пуяс, Сицилияын — пальмаяс. Вöръясöн Италия абу озыр; медсясö найö быдмöны Альпы гöра пöкатъясын.

Ископаемöйяс. Италия гöль сійö ископаемöйясöн, кодъяс имеитöны öнія овмöсын основнöй тöдчанлун: изшомöн, кöрт рудаöн; нефть сылöн абу. Эм ртутьлöн да бокситъяслöн гырысь месторождениеяс (Апеннинскöй полуостров рытыв-войвылын), циклöн, сералöн да мраморлöн месторождениеяс. Изшомлöн тырмытöмлуныс мыйтакö восполняйтсьö ва энергиялöн ыджыд запасъясöн, торъя нин войвылын.

Население да каръяс.

Олысьяслöн лыд серти (46 млн. морт) Европаса капиталистическöй странаяс пöвстын Италия сулалö коймöд местаын Германия да Англия бöрын. Населениелöн шöркодь плотностьыс — 152 морт 1 *кв. км* вылын. Войвыв Италияын, кöні плодороднöй равнина вылын ёнджыка паськалöма видзму овмöс да кöні сосредоточитчöма промышленность, шöркодь плотностьыс кыпалö 250 мортöдз 1 *кв. км* вылын.

Национальность серти Италияын кызвын олысьыс — *итальянецъяс*, кывйыс кодъяслöн происходитö латинскöйсянь — древньöй римляна кывсянь — да относитчö романскöй языкöвöй группаö.

Италияса населениелöн джынсьыс унджыкыс уджалö видзму овмöсын, а промышленностьын — сöмын нёльöд юкöныс. Народнöй массаяс олöны зэв тöля. Рабочöйяслöн уджоныс да крестьяналöн доходъяс Италияын ичöтджыкöсь Англияын, Франциян либö Германияын серти. Населениелöн основнöй питание — макароны, кодöс лыддьöны итальянецъяслысь национальнöй блюдоöн, да полента — кукурузнöй пызьысь рок. Народнöй массаяслöн нищетаыс мешайтö культурнöй развитиелы: Италияын зэв уна неграмотнöй, сиктъясын да каръясын ёна нэйт, паськалöмаöсь суевериеяс, öнöдз на ыджыд влияниеыс духовенстволöн.

Дыр кыссьысь фашистскöй гнёт, война, кодö кыскисны фашистъяс Италияöс, а война бöрын итальянскöй буржуазия отсöгöн американскöй капиталлöн господство, вайöдісны народöс ещö ыджыдджык обнищаниеö.

Кызвын итальянецъяс музыкальнöйöсь. Торъя нин славитчö народнöй музыка лунвыв Италияын; татысь позьö адзыны уличавывса зэв бур гöлöса

Италия. Важнейшöй каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Корсьöй карта вылысь Италиялысь кык кар, кöні населениелöн лыдыс 1 млн. мортысь уна, да кык кар 500 тысячасянь 1 млн. мортöдз быдын. Корсьöй бокситъяслысь (алюминиевöй сырьёлысь), ртутьлысь да сералысь месторождениеяс.

уна сьылысьясöс. Водзті Италияын вöлі ёна паськалöма изобразительнöй искусство — живопись да скульптура. Музейясын да дворецъясын сохранитчöмаöсь произведениеясыс величайшöй художникъяслöн — Леонардо да Винчилöн, Рафаэльлöн да мукöдъяслöн.

Италиялöн важнейшöй каръяс — Рим, Милан, Турин, Генуя, Неаполь да Венеция.

Италиялöн столица ***Рим***, коді сулалö Апеннинскöй полуостров шöр юкöнас, Тибр ю вылын, имеитö 1,3 млн. гöгöр олысьöс. Сылöн окрестностьясын эмöсь заводъяс да фабрикаяс. Рим ворсіс ыджыд роль древньöй да средневековöй историяын; сійöс шуöны „вечнöй карöн".

Римын, коді расположитчöма мылькъяс вылын, сохранитчöмаöсь уна историческöй памятникъяс, налыдын Фóрум — площадь, кöні мунлісны древньöй Римлöн народнöй собраниеяс: площадь вылын сохранитчöмаöсь сэні сулалысь дворецъяс да храмъяс стенаяслöн юкöнъясыс да колоннаясыс. Именитчöны Колизейлöн — грандиознöй цирклöн, кöні мунлывлісны гладиаторъяслöн бойяс,— развалинаясыс. Интерес вызывайтöны Палатинскöй да Капитолийскöй мылькъяс, кöні сулавлісны римскöй сенатлöн зданиеяс да Юпитерлöн храм. Примечательнöйöсь сідзжö катакомбаяс — муувса пещераяс да коридоръяс, кодъясöс Рим окрестностьясын кодйылісны первойя христиана да кодъяс служитлісны налы храмъясöн, дзебсясян местаясöн да кладбищеясöн. Бöръяджык кадъясса памятникъясысь торъялö святöй Пётрлöн зэв ыджыд собор, кодöс стрöитöма XVI нэмын, *Ватикáн* — Ватиканскöй мылькъ вылын дворец, кöні олö католическöй вичколöн глава — римскöй папа. Ватикан лыддьыссьö торъя государствоöн (площадьыс сылöн квадратнöй километрджын гöгöр). Римын эм уна музейяс да картиннöй галереяяс, площадьяс вылын да уличаяс вылын — уна статуяяс да фонтанъяс. Уджалысь йöзыс, кодъяс составляйтöны Римса населениелысь унджыксö, олöны карлöн средневековöй юкöнса дзескыд кварталъясын да сійö районъясын, кодъясöдз центрсяньыс 8—10 *км*.

Милан — Ломбардиялöн центр, По ю вылын, имеитö 1 млн. гöгöр олысьöс. Милан — странаса хозяйственнöй олöмын зэв

ыджыд центр: Миланын да сылӧн окрестностьясын эм уна заводъяс да фабрикаяс, тані жӧ Италиялӧн гырысь банкъяс, торговӧй конторояс да складъяс, быд во тані овлӧны ярмаркаяс. Милан известнӧй и кыдз культурнӧй центр. Славитчӧ Ля Скальлӧн миланскӧй опернӧй театр.

Турин, Пьемонтскӧй возвышенность вылын,— промышленностьлӧн, торъя нин автомобильнӧйлӧн, шӧлкӧвӧйлӧн да швейнӧйлӧн,— ыджыд центр.

Генуя, Лигурийскӧй море берег дорын,— Италиялӧн главнӧй порт да ыджыд промышленнӧй центр.

Неаполь, Тирренскӧй море дорын,— лунвыв Италиялӧн тӧдчана портӧвӧй кар. Неаполь окрестностьясын расположитчӧма вулкан Везувий, кратерыс кодлӧн тшыналӧ дугдывтӧг (15 рис.).

Неаполь торъялӧ постройкаяс суклунӧн. Выль кварталъяскӧд орччӧн, кӧні олӧ населениелӧн озыр юкӧн, сэні эмӧсь векньыдик, няйт уличаяс, кодъяс вомӧн нюжӧдӧм гезъяс вылӧ косьтыны ӧшлӧма бельё, сэні жӧ разносчикъяс тӧргуйтӧны пуӧм макаронӧн да разнӧй мелочӧн. Татшӧм картинаясыс характернӧйӧсь и Италияса мукӧд каръяслы.

Неапольсянь лунвывлань расположитчӧмаӧсь живописнӧй курортъяс — *Сорренто* да *Капри* ді, кӧні дыр кад чӧж оліс миян великӧй писатель А. М. Горькый.

Венеция расположитчӧма Италиялӧн асыв-войвыв юкӧнын, Адриатическӧй море дорын (16 рис.).

Венеция примечательнӧй аслас расположениеӧн да ортсыса видӧн: сійӧс стрӧитӧма уна (сёыс унджык) ичӧтик діяс вылӧ, керкаясыс локтӧны дзик вадорӧдзыс; уличаяс пыдди служитӧны тані діяскостса проливъяс, кодъясӧс шуӧны каналъясӧн. Ветлӧдлӧны каналъяс кузя гондолаясӧн—плоскӧй пыдӧса пыжъясӧн, кодъясӧн ӧти пелысӧн веськӧдлӧ пыж бӧжын сулалысь гондольер (лодочник). Эмӧсь и моторнӧй пыжъяс.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс.

Аслас хозяйстволӧн развитие серти Италия ёна кольӧ Англияысь, Германияысь да Францияысь: Италияын промышленность развитчӧма омӧльджыка тайӧ странаясын дорысь, видзму овмӧс нуӧдсьӧ отсталӧйджык способӧн. Ёнджыка развитӧй Италиялӧн войвыв юкӧныс, кӧні сосредоточитчӧма кызвыннас сылӧн промышленностьыс. Шӧр да лунвыв юкӧнъясыс являйтчӧны бӧрӧ кольӧм видзму овмӧса районъясӧн.

Италияса видзму овмӧсын, торъя нин лунвылас,

господствуйтöны помещикъяс, кодъяс ордын муыслöн ыджыджык юкöныс. Крестьяна кызвыннас мутöмöсь либö этша муаöсь да нуöдöны ассьныс овмöссö арендованнöй му вылын. Му арендуйтöмсьыс найö сетöны помещиклы чукöртöм урожайлысь коймöд юкöнсяньыс джынйöдзыс. Уна крестьяна уджалöны батракъясöн помещичöй овмöсъясын. Войвыв Италияын эмöсь сiдзжö зажиточнöй крестьяналöн кулацкöй типа овмöсъяс. Италияын главнöй культураясöн являйтчöны зерновöйясысь — шобдi, кукуруза да рис; техническöйясысь — пыш да сахарнöй свеклö; плодöвöйясысь — виноград, оливки (маслинаяс), цитрусöвöйяс (лимонъяс, апельсинъяс, мандаринъяс), персикъяс, инжир, миндаль. Зернöвöй да технической культураяс вöдитöны медсясö войвылас, плодöвöйяссö — Апеннинскöй полуостров вылын, Сицилияын да Лигурийскöй побережье вылын. Войвыв Италияын паськалöма сiдзжö йöла скöт видзöм да шелководство. Полуостров вылын разводитöны ыжъясöс да кöзаясöс.

Итальянскöй промышленностьлöн главнöй отрасльясöн являйтчöны: машиностроительнöй промышленностьлöн öткымын видъяс (автомобильнöй, авиационнöй, электротехническöй), текстильнöй (шöлкöвöй да хлопчатобумажнöй), пищевöй да химическöй. Италияса заводъяслы да фабрикаяслы сырьё да изшом лоö вайны мукöд странаясысь. Паськыда используйтьсö электричество, коді вочьсö альпийскöй юяслöн энергия основа вылын. Италиялöн основнöй промышленнöй центръяс — Милан, Турин да Генуя.

Мöд мировöй война, кодö кыскисны Италияöс сылöн фашистскöй правительяс, ёна слабмöдiс сылысь овмöссö. Торйöн нин воис упадокö промышленность, коді нуждайтчö заграницаысь вайöм сырьёын. Сы вöсна мый война вылö Италия расходуйтiс аслас золота запаслысь тöдчана юкöн, öні сiйö оз вермы ньöбны заграницаысь сырьё, кыдз войдöр. США-са капиталистъяс используйтöны Италиялысь сьöкыдлунъяс да, отсöг сетöм улö вевтгысьöмöн, кöзяйничайтöны сылöн промышленностьын: индалöны, промышленностьлöн кутшöм отрасльяс долженöсь уджавны, кутшöмъяс сулавны; та дырйи найö руководствуйтчöны оз Италиялöн интересъясöн, а асланыс собственнöй интересъясöн, найö оз кöсйыны, медым Италия вырабатывайтiс сэтшöм товаръяс, кутшöмъясöн торгуйтö США. Италиялысь сьöкыдлунъяс используйтömöн американецъяс, Италия-

са буржуазнӧй правительство содействие дырйи, донтӧм-донысь ньӧбисны ӧткымын гырысь предприятиеяс (например, Туринын автомобильнӧй заводъяс).

Политическӧй строй.

Всенароднӧй голосование подув вылын 1946 воын Италияын вӧлі быръдӧма монархия да Италия лои республикаӧн. Выль конституция серти республикалӧн высшӧй органӧн являйтчӧ Народнӧй собрание, коді бӧрйыссьӧ всеобщӧй голосованиеӧн. Сійӧ ас ӧчередяс бӧрйӧ государстволысь главаӧс — президентӧс. Правительство (Министръяслӧн сӧвет премьер-министр юрнуӧдӧм улын) назначайтсьӧ президентӧн Народнӧй собранието депутатъяс лыдысь.

Италияса политическӧй партияяс пӧвстын ыджыд роль ворсӧ коммунистическӧй партия, коді Народнӧй собраниеӧ бӧрйысигӧн получитіс уна гӧлӧс не сӧмын рабочӧй районъясын, но и крестьяна пӧвстын. Мукӧд гырысь партияясӧн являйтчӧны социалистическӧй да христианско-демократическӧй партияяс. Бӧръя партиянас веськӧдлӧ католическӧй духовенство, коді используйтӧ сэн жӧ ассьыс влияниесӧ населениелӧн отсталӧй юкӧн вылӧ. Сідз, бӧрйысигӧн духовенство грӧзитіс избирательяслы, мый найӧ кӧ кутасны гӧлӧсуйтны народно-демократическӧй фронтлӧн кандидатъяс вӧсна, то кулӧм бӧрас веськаласны адӧ. Американскӧй капиталлӧн нажим улын вӧлі котыртӧма правительство коммунистъястӧг. Тайӧ правительстволӧн политикаыс подчиняйтчӧ американскӧй указкалы да оз лыддьысь итальянскӧй народлӧн интересъяскӧд.

ЮГОСЛАВИЯ.

*

Площадь 255 тыс. кв. км. Население 16 млн. морт.

*

Югославия занимайтӧ Балканскӧй полуостровлысь рытыв-войвыв юкӧнсӧ. Рытыввылын сійӧс омывайтӧ Адриатическӧй море.

Мӧд мирӧвӧй война воясӧ Югославияӧс вӧлі оккупируйтӧма Германияӧн, Италияӧн да Венгрияӧн. Югославияса народъяс ожесточённӧя сопротивляйтчисны поработительяслы паныд; но сӧмын героическӧй Сӧветскӧй Армия вынъясӧн Югославияӧс вӧлі освободитӧма фашистскӧй захватчикъясысь. Тайӧ сетіс сылы позянлун создайтны Народнӧй федеративнӧй республика, кытчӧ пырӧны квайт самоуправляющӧйся республика — *Сербия, Хорватия, Словения, Македония, Босния-Герцеговина* да *Черногория* (видзӧд карта).

Югославия. Важнейшой каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Индöй карта вылысь Югославиякöд граничитысь государствояс. Индöй Югославскöй федерацияö пырысь республикаяс. Корсьöй ыргöнлысь, полиметаллъяслысь, ртутьлысь да ишомлысь месторождениеяс.

Но Югославскöй народöс предайтысьяслöн группа, кодöн веськöдліс Тито — английскöй да американскöй буржуазиялöн ставленник, захватитіс властьсö аслас киясö да удерживайтö сійöс насилиеöн да патриотъясöс ылöдлömöн да преследуйтömöн, Югославияöс народнöй республикаысь пöртіс фашистскöй типа буржуазнöй республикаö.

Природалöн главнöй чертаяс.

Югославиялöн поверхностьыс характеризуйтчö гöраяслöн котловинаяскöд да плоскогорьеяскöд чередуйтчömöн, кодъясöс пересекайтöны юяслöн долинаяс. Гöраяс кыпалöны море уровеньсянь 2,5 *км*-öдз и вылöджык. Страна рытыв-войвыв юкöныn, Словенияын, пройдитöны *Юлийскöй Альпы,* кодъяс вевттьысьömаöсь вöръясöн да видзьясöн. Насянь лунвылын да рытыв-лунвылын куйлö известняковöй плоскогорье *Карст*, кöні эм уна провалъяс да пещераяс. Плоскогорьеса известнякъяслöн водопроницаемость вöсна зэр ваыс пырö пыдö почва улас, арт-

мӧдӧ муувса юяс да тыяс. Тайӧ явлениеясыс, кодъяс шусьӧны карстӧвӧйясӧн, паныдасьлӧны и мукӧд известняковӧй районъясын. Пещераяс да муувса юяс век используйтсывлісны югославъясӧн иноземнӧй захватчикъяскӧд тышын, торйӧн кӧ 1940–1945 воясӧ немецкӧй оккупантъяскӧд тышын.

Рытыввыланьын, Хорватияын да Адриатическӧй морелӧн побережьеын, пӧйдитӧны известняковӧй ***Динарскӧй гӧраяс***, кодъяс унджыклаас вӧртӧмӧсь. Страна асыввылын кыпалӧны ***Восточно-Сербскӧй гӧраяс—Балканылӧн*** отрогъяс. Гӧраяс костас эмӧсь уна котловинаяс, возвышенной да низменной равнинаяс. Гырысьджык да плодороднӧйджык равнинаяс куйлӧны войвылын.

Югославиялӧн различнӧй юкӧнъяс имеитӧны оз ӧткодь климат. Побережьеыс да лунвылыс (Македония) имеитӧны средиземноморскӧй климат. Тӧлыс шоныд, зэра. Гожӧмыс, коді кыссьӧ апрельсянь сентябрӧдз, жар да кос. Югославияса пытшкӧсса районъясын климатыс умеренно континентальнӧй, кыдзи Венгрияын.

Югославиялӧн важнейшӧй юяс—***Дунай*** да сылӧн притокъяс *Драва, Сава* да *Тисса*. Тӧдчана юкӧнас найӧ судоходнӧйӧсь. Мукӧд юясыс абу судоходнӧйӧсь.

Вӧръяс вевттьӧны став Югославиялысь коймӧд юкӧнсӧ. Равнинаясын да гӧраясын улысса пӧкатъясын быдмӧ медсясӧ паськыд коръя вӧр — дуб да бук, гӧраяслӧн вылысса пӧкатъясас — лыска вӧр. Адриатическӧй побережьеын растительностьыс средиземноморскӧй типа — век веж кустарникъяс, оливкӧвӧй рощаяс, лавръяс.

Югославиялӧн унапӧлӧс ископаемӧйясысь медыджыд тӧдчанлун имеитӧны ыргӧн, хром да бокситъяс. Эмӧсь кӧртлӧн, изшомлӧн, а сідзжӧ зӧлӧталӧн да эзысьлӧн залежьяс.

Население да каръяс.

Югославиялӧн население (16 млн. морт) состоитӧ медсясӧ ас костас родственнӧй южнославянскӧй народъясысь — *сербъясысь* (став населениелӧн 39%), *хорватъясысь*, *словенецъясысь*, *македонецъясысь*, *черногорецъясысь*. Тайӧ народъясыс матынӧсь ӧта-мӧд дінас кыв сертыс, но найӧ развитиеын различнӧй условиеяс вӧсна быдӧнлӧн на пӧвстысь артмисны аслыныс обычайяс, аслас литература, аслас искусство. Сербъяс да

черногорецъяс пользуйтчӧны славянскӧй алфавитӧн, хорватъяс да словенецъяс — латинскӧйӧн. Страна войвылын олӧны *венгръяс* да *румыньяс* (войнаӧдз тані вӧліны уна немецъяс, кодъясӧс война помассьӧм бӧрын вӧлі выселитӧма). Лунвылын олӧны *албанецъяс*.

Странаса населениелӧн 87% олӧ сиктса местностьясын, каръясын сӧмын 13%. Каръяс пӧвстысь сӧмын куимын 100 тысяча мортысь не этшаджык: ***Белград*** (400 тысячаысь унджык), *Загреб* да *Суботица*. Главнӧй порт — ***Рьека***.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс да политическӧй строй.

Югославия — сельскохозяйственнӧй страна. Крупнӧй обрабатывающӧй промышленностьыс сылӧн омӧля развитчӧма. Мӧд мирӧвӧй войнаӧдз Югославия зависитіс иностраннӧй капиталсянь. Югославиялӧн важнейшӧй рудникъяс принадлежитлісны иностранецъяслы. Сӧветскӧй Союз отсӧгӧн фашизм господствоысь мӧд мирӧвӧй война помасигкежлӧ мездысьӧм бӧрын Югославияса народъяс приступитісны демократическӧй преобразованиеясӧ. Но властьсӧ захватитысь рӧдиналӧн предательяс бӧр вайӧдісны Югославияӧс воддза положениеӧ: ӧні сійӧ бара являйтчӧ буржуазнӧй государствоӧн, кодлӧн иностраннӧй капиталысь зависитысь овмӧсыс вель ёна бӧрӧ кольӧма.

Югославияса видзму овмӧсын преобладайтӧ зернӧвӧй земледелие. Зернӧвӧй культураясысь главнӧйясыс — шобді да кукуруза. Мукӧд продовольственнӧй культураясысь ёна паськалӧмаӧсь картупель да фасоль. Вӧдитӧны сіджӧ сахарнӧй свеклӧ да табак.

Тӧдчана роль Югославияын ворсӧны плодӧвӧй культураяс, торъя нин слива, Югославияысь косьтӧм чернослив петкӧдсьӧ заграницаӧ.

Паськалӧма сіджӧ пастбищнӧй скӧтвидзӧм.

Промышленностьлӧн отрасльясысь ёнджыка развитчӧма цветнӧй металлъяс добывайтӧм, лесопильнӧй да пищевӧй.

Промышленностьлӧн главнӧй центръяс — Белград, Загреб, Любляна да Суботица.

Рӧдина предайтысьяслӧн группа — иностраннӧй империализмлӧн агентъяс, Тито юрнуӧдӧм улын, захватитіс Югосла-

вияын властьсӧ да кутӧ сійӧс войска да полиция отсӧгӧн аслас киын.

Югославскӧй демократъяс да патриотъяс, кодъяс осуждайтӧны Тито правительстволысь политикасӧ, подвергайтсьӧны арестъяслы да казньяслы.

Но югославскӧй народлӧн передӧвӧй революционнӧй юкӧныс кольӧ вернӧйӧн демократия, мир да великӧй Сӧветскӧй Союзкӧд дружба делӧлы.

Чорыд преследованиеяс вылӧ видзӧдтӧг, Югославияса уджалысь йӧз нуӧдӧны тыш демократическӧй Югославия вӧсна изменникъяслы да предательяслы паныд.

АЗИЯ.

ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКӧЙ ОБЗОР.

*

Площадь 42 млн. кв. км. Население 1 160 млн. морт.

*

Ыджда, положение да очертаниеяс.

Азия — зэв ыджыд свет юкӧн; сійӧ босьтӧ став суша поверхностьлысь коймӧд юкӧн дорысь неуна этшаджык да став му шар поверхностьлысь ӧти дас кыкӧд юкӧн гӧгӧр. Лунвылын сылӧн ***Малакка*** полуостровыс воӧ пӧшти экваторӧдз, а Малайскӧй архипелаг пырӧ южнӧй полушариеӧ 11° вылӧ да лоӧ быттьӧкӧ Австралияӧ вуджан поскӧн. Войвылын ***Челюскин*** мыс сӧмын 12°-ӧн оз во войвыв полюсӧдз, а Севернӧй Землялӧн діясыс воӧны сы дінӧ ещӧ матӧджык.

Кор Сингапур карын, коді сулалӧ Азия лунвыв пом дорын ді вылын, луншӧр кадся шонді сулалӧ веськыда юр весьтын — зенитын, сэки Челюскин мыс вылын сійӧ овлӧ зэв улын горизонт дорас. Кор Босфор берег вылын овлӧ луншӧр кад, сэки Дежнёв мыс вылын 10 час гӧгӧр рыт.

Асыввылын ***Дежнёв*** мыс воӧ зэв матӧ Америка дінӧ, да тӧвнас ***Берингов*** проливса йи вывті позьӧ понъясӧн вуджны Азияысь Америкаӧ ӧти лунӧн. Рытыввылын ***Малӧй Азия*** полуостров воӧ матӧ Балканскӧй полуостров дінӧ, кодсянь Азияӧс торйӧдӧны ***Эгейскӧй*** да ***Мраморнӧй*** мореяс да векньыдик проливъяс — ***Дарданелльскӧй*** да ***Босфор;*** Босфорлӧн пасьтаыс абу ыджыд — 600-сянь 3 500 *м*-ӧдз.

Европакӧд Азия ӧтлаасьӧ зэв топыда. Границасӧ на костын нуӧдӧны условнӧ Уральскӧй гӧраясӧд, Урал ю кузя да Кавказскӧй хребет кузя.

Африкакӧд Азия ӧтлаасьӧма ***Суэцкӧй*** перешеекӧн. Перешеек вылын кодйӧм Суэцкӧй каналлӧн пасьтаыс сӧмын

100—130 *м*; а *Баб-эль-Мандеб* проливлӧн (арабскӧй ногӧн „синва ӧдзӧс“) пасьтаыс — 37 *км*.

Кык боксянь Азияӧс кытшалӧны кынмывтӧм океанъяс; коймӧд боксяньыс, рытыввывсянь, сы бердӧ воӧны коймӧд океанлӧн — Атлантическӧйлӧн — ӧткымын мореяс. Войвывсянь Азияӧс кытшалӧ Северноӧй Ледовитӧй океан, кодӧс войдӧр лыддьывлісны судноялы прӧйдитны позьтӧмӧн, но ӧні, кор Сӧветскӧй Союз организуйтіс героическӧй экспедицияяс, лӧсьӧдіс радиостанцияяс да изучитіс плавайтан условиеяс, сійӧ пӧри освоитӧм морскӧй туйӧ.

Азиялӧн очертаниеясыс прӧстӧйджыкӧсь Европалӧн дорысь: полуостровъяс да діяс вылӧ воӧ ӧти витӧд пайыс став сійӧ площадьсьыс. Мореяс оз пыдӧдз пырны материк пытшкас, и сэні эмӧсь сэтшӧм районъяс, кодъяссянь мореӧдз лоӧ 2 тыс. *км*-ысь унджык. Но век жӧ мореяс да заливъяс тӧдчымӧн изрезайтӧны Азиялысь берегъяссӧ, торъя нин асыввыв берегъяссӧ.

Войвылын Азия образуйтӧ куим полуостров: ***Ямал***, ***Таймыр*** да ***Чукотскӧй***. Северноӧй Ледовитӧй океан образуйтӧ мореяс: ***Карскӧй, Лаптевых, Восточно-Сибирскӧй*** да ***Чукотскӧй***. Таймырсянь войвывланьын куйлӧ архипелаг ***Северная Земля***, а Таймырсянь асыввылын — ***Новосибирскӧй*** діяс, ***Врангель*** ді. Азиялысь асыввыв берегъяссӧ кытшалӧны Тихӧй океанса мореяс: ***Берингово, Охотскӧй, Японскӧй, Жёлтӧй, Восточно-Китайскӧй*** да ***Южно-Китайскӧй***.

Азия лунвылысь ми аддзам куим ыджыд полуостров: ***Аравия***, ***Индостан*** да ***Индокитай***; асыввылысь — ***Камчатка*** да ***Корея*** да рытыввылысь — ***Малӧй Азия***. Таысь ӧтдор, Азия берегъяс дорын эмӧсь зэв уна діяс. Асыввылын найӧ артмӧдӧны некымын цепь; сэні медся гырысь діясыс: ***Курильскӧй, Японскӧй, Сахалин***, кодӧс материкысь торйӧдӧ *Татарскӧй* пролив; а асыв-лунвылын діяс: ***Тайвань*** (Формоза), ***Филиппинскӧй***, мирас медся ыджыд архипелаг — ***Малайскӧй*** (Индонезия), кытчӧ пырӧны ыджыд діяс: ***Борнео, Суматра, Целебес, Ява,*** кодъяс шусьӧны *Зондскӧй* діясӧн.

Азия лунвылын — Индийскӧй океан; сылӧн мореяс: ***Аравийскӧй*** да ***Краснӧй,*** заливъяс — ***Бенгальскӧй*** да ***Персидскӧй.*** Индостансянь лунвывланьын куйлӧ ***Цейлон*** ді, а Малӧй Азиясянь лунвывланьын — ***Кипр*** ді.

Азиялӧн очертаниеясыс удобнӧйӧсь берегдорса странаяслы

öта-мöдкöд море вывті волысьöмъяслы, а сідзжö и муköд свет юкöнъяскöд волысьöмъяслы. Асыввывса побережьеясыс Азиялöн йитчöны лунвыв побережьеяскöд *Малаккскöй* да *Зондскöй* проливъясöн, а лунвыв побережьеясыс Азиялöн рытывывсаяскöд да став Европаköд — Баб-эль-Мандеб да Суэцköй каналъясöн. Австралиякöд да Африкаköд Азия йитчö Индийскöй океан пыр мунан туйясöн, а Америкаköд — Тихöй океанса туйясöн. Панамскöй канал пыр муно мöд туй, коді йитö Азияöс Европаköд.

В общем географическöй положениеыс Азиялöн удобнöй, но век жö Европалöн дорысь омöльджык, сы вöсна мый Азия куйлö Атлантическöй океанса важнейшöй мирöвöй туйясысь бокын.

Азияöс исследуйтöм историяысь.

Малöй Азияöс да Средиземнöй морелысь побережьесö европеецъяс тöдлісны зэв важ кадъяссянь. Важысянь тöдлісны найö сідзжö Аравияöс да Индияöс, тöргуйтісны наköд, но Азиялöн муköд пространство йылысь найö тöдісны зэв омöля.

XIII нэмын итальянец *Марко Поло* вöчис путешествие Средньöй Азия пыр Китайö да, сэні 17 во олöм бöрын, бöр локтіс Европаö, Индокитай да Индостан кытшовтöмöн. Аслас путешествие йылысь Марко Поло гижис сэтшöм лöсьыда да интереснöя, мый уна европейскöй купечьяслы да морякъяслы окота лои ветлыны сійö озыр странаясö, кодъясöс аддзыліс Марко Поло, медым вайны сэтысь ценнöй töваръяс.

Замечательнöй русскöй путешественник тверскöй купеч *Афанасий Никитин*, 1466 воын Россияысь петöм бöрын, ветлöдліс рытыв-лунвыв Азияті, воліс Персияö (Ираno) да Индияö. „Куим море сайö ветлöм“ нима аслас книгаын Никитин сетіс Индиялысь подробнöй географическöй описание.

Никитин путешествие бöрын комын во мысти португальскöй мореплаватель *Васко де Гама* медпервойысь муніс Европаысь Индияö море кузя Африка гöгöр. Недыр мысти португалец *Магеллан*, коді вöлі вöчö кругосветнöй путешествие, кытшовтіс Америкаöс лунвывсянь да восьтіс мöд морскöй туй Индияö—Тихöй океан вомöн. Та бöрын европеецъяс кутісны тшöкыда ветлыны лунвыв да асыввыв Азия берегъясö да донтöм-донысь ньöбавны сэні дона töваръяс. Европаса öткымын странаяс (Пор-

тугалия, Голландия, Франция, Англия) XVI—XVII нэмъясын захватитісны колонияяс Индияын да Малайскӧй архипелаг діяс вылын (Индонезияын).

Войвыв да Центральнӧй Азияса пространствояс восьтӧмын да исследуйтӧмын торъя ыджыд тӧдчанлун имеитісны русскӧй исследованиеяс.

XVI нэмын русскӧй казакъяс, Уральскӧй гӧраяс вомӧн вуджӧм мысти, восьтісны Сибирь, код йылысь европеецъяс сійӧ кадӧдз дзик нинӧм эз тӧдлыны. Казакъяс первой вуджисны Западнӧй Сибирь, сэсся вочасӧн мунісны век ылӧджык асыввылӧ да воисны Тихӧй океан берегъяс дорӧдз.

1638 воын *Иван Москвитин* комын морта отрядкӧд восьтіс Охотскӧй море. Кымынкӧ во мысти *Василий Поярков*, 132 морта отрядӧн юрнуӧдӧмӧн, медводдза мортӧн пискӧдчис Амур бассейнӧ да муніс тайӧ ю кузя да Охотскӧй море кузя. Тайӧн заводитчис Приамурьеын русскӧй господство установитӧмыс.

Тайӧ жӧ кадын, 1648 воын, казак Семён *Дежнёв* да Федот *Алексеев*, неыджыд отрядӧн юрнуӧдӧмӧн, кымынкӧ неыджыд судно вылын петісны Колыма ю вомысь Севернӧй Ледовитӧй океанӧ да, Чукотскӧй полуостров кытшовтӧмӧн, петісны Тихӧй океанӧ. Найӧ восьтісны Азиялысь медся асыввыв мыссӧ, кодӧс шуисны Большой Каменнӧй Носӧн да коді бӧрыннас кутіс шусьыны Дежнёв мысӧн, а сідзжӧ пролив, кодӧс бӧрыннас шуисны Берінговӧн.

Ветымын во мысти Дежнёв плавайтӧм бӧрын Василий *Атласов*, 120 морта отрядӧн юрнуӧдіг, первойысь воис Камчатка полуостров вылӧ да ӧтлаӧдіс сійӧс Россия дінӧ.

1675 воын Москваысь вӧлі ыстӧма Китайӧ ыджыд посольство Николай *Спафарий* юрнуӧдӧм улын. Став Сибирь пыр да Маньчжурия пыр Китайлӧн столицаӧ Пекинӧ ветлӧм бӧрын Спафарий, кор бӧр воис Москваӧ, представитіс Уралсянь Амурӧдз выль русскӧй владениеяслысь подробнӧй описание да Китайлысь географическӧй описание. Спафарийлӧн тайӧ описаниеыс вӧлі сійӧ кадся мирӧвӧй литератураын зэв ценнӧй произведениеӧн да используйтсис иностраннӧй учёнӧйясӧн.

XVIII нэм заводитчигӧн Пёрт I зэв ёна интересуйтчис Россиялы Тихӧй океанӧ петан туй восьтӧмӧн да Севернӧй Ледовитӧй океансянь Тихӧйӧ плавайтны позянлунӧн. Сійӧ тшӧктӧм серти Дальний Востокӧ вӧлі мӧдӧдӧма экспедиция опытнӧй мореплаватель капитан Витус *Беринг* юрнуӧдӧм улын. Сылӧн

ёртӧн да медматыса отсасьысьӧн вӧлі Алексей *Чириков*. Беринглы вӧлі пуктӧма мог Камчатка берегъяссянь мунны судноясвылын войвылӧ да корсьны, кӧні Азия „ӧтлаасьӧ Америкаӧд". (Дежнёв плавание вылӧ видзӧдтӧг, европейскӧй географъяс вензисны сы йылысь, ӧтлаасьӧ-ӧ Азия Америкаӧд перешеекӧн али найӧс торйӧдӧ пролив). Беринг да Чириков судноясвылын пӧйдитісны Тихӧй океансянь Северӧй Ледовитӧйӧ да воисны бӧр, океанъяс костын пролив существуйтӧм йылысь утвержденіелысь правильностьсӧ подтвердитӧмӧн. Бӧрыннас тайӧ проливлы вӧлі присвоитӧма Беринглысь ним.

Беринг веськӧдлӧм улын вӧлі котыртӧма Великӧй Северӧй экспедиция; сійӧ первойысь на исследуйтіс Азиялысь войвыв берегъяссӧ да рытыв-войвыв Америкалысь берегъяс. Путешествиеыс вӧлі зэв сьӧкыд. Посньыдик, непрочнӧй судноясвылын став мирсьыс торйӧдӧм йӧзлӧн неыджыд группаяс вӧлі вошӧмаӧсь Арктикалӧн йиа пустыняын. Йи пластъяс кытшавлісны судноясӧ, да найӧс ковмыліс йӧткавны зібъясӧн. Сёян запасыс вӧлі этша. Экспедициялын участвуйтысьяс висисны цынгаӧн да эз тӧдны, кыдзи вермасьны сыкӧд. Кӧдзыдысь да висьӧмъясысь унаӧн пӧгибнитісны, на пиын и экспедицияса начальник командор Беринг. Экспедицияса вель уна героическӧй участникъяслӧн фамилияясыс колисны географическӧй названиеясын: штурман *Челюскин* нимӧн шусьӧ Азия материклӧн медся войвыв мысыс; Харитон да Дмитрий *Лаптевъяс* нимӧн шусьӧ мореыс Северӧй Земля да Новосибирскӧй діяс костын; Камчатка дорса діяс, кӧні куліс командор Беринг, шусьӧны Командорскӧйясӧн.

Беринг экспедицияса ӧти участник — Степан *Крашенинников* (бӧрыннас академик) вӧчис вель уна путешествие Камчатка кузя, бура исследуйтіс тайӧ странасӧ да гижис сійӧс асьсӧ прославитысь книга „Камчатка мулӧн описание". Тайӧ книгаыс вӧлі медводдза русскӧй научнӧй трудӧн сибирскӧй областьяс йылысь.

Азиялысь асыв-войвылӧс бӧръяджык исследуйтысьяс пиысь (XIX нэм мӧд джынйын) колӧ пасйыны *П. А. Кропоткинӧс*, коді изучитіс да опишитіс Лена юлысь бассейн, да *И. Д. Черскийӧс*, коді исследуйтіс Колыма юлысь бассейн.

Центральнӧй Азия сылӧн джуджыд горнӧй хребетъясӧн да плоскогорьеясӧн дыр кольліс изучиттӧг. Сӧмын XIX нэм шӧрсянь, кор Россиялӧн границаяс паськалісны да воисны дзик хан-

ствояс (княжествояс) бердӧдз, кодъяс сэки существуйтлісны Средньӧй Азияын, русскӧй исследовательяс заводитісны изучайтны Азиатскӧй материклысь центральнӧй юкӧнсӧ.

Таын ыджыд заслуга принадлежитӧ тӧдчана русскӧй учёнӧйлы географ *П. П. Семёнов-Тян-Шанскийлы*. Сійӧ исследуйтіс Чу юлысь долина, гӧравывса ты Иссык-Кульлысь район да сывлытӧм лымйӧн да ледникъясӧн вевттыськӧм Тянь-Шань гӧраяс. Семёновлӧн уджъяс пуктісны подув Центральнӧй Азияӧс водзӧ научнӧя исследуйтӧмлы. Семёновлысь заслугаяс ознаменуйтӧм могысь сійӧ фамилия дінӧ вӧлі содтӧма „Тян-Шанский".

Средньӧй Азияса гӧраяс — Тянь-Шань да Памир — изучайтӧмсӧ, кодӧс заводитіс Семёнов-Тян-Шанский, водзӧ нуӧдісны русскӧй учёнӧйяс *Н. А. Северцов, А. П. Федченко* (восьтіс вершина, коді ӧні шусьӧ Ленин пикӧн), *И. В. Мушкетов* да мук.

Центральнӧй Азияса китайскӧй да монгольскӧй районъяс исследуйтӧмын зэв ыджыд роль ворсіс *Н. М. Пржевальский*. 1870 восянь 20 во чӧжӧн сійӧ 9 воысь унджык коллялісь тайӧ районъясті путешествуйтӧмын. Верзьӧма отрядӧн да верблюдъяс караванӧн сопровождайтӧмӧн Пржевальский верзьӧмӧн ветлӧдліс да изучайтіс медджуджыд Тибетскӧй плоскогорье, Куэнь-Луньлысь мощнӧй горнӧй система, Тарим юлысь бассейн, Хуанхэ да Янцзыцзян юяслысь вылысса юкӧнъяссӧ, зэв ыджыд пустыня Гоби. Сійӧ восьтіс дас вит горнӧй хребетысь унджык, уна тыяс да юяс. Сійӧ местаясӧ, кодъясӧс Пржевальский изучитіс да опишитіс, некор на эз тувччыв сыӧдз ни ӧти европеец. Ӧти путешествие дырйи Пржевальский сьӧкыда висьмис да кулі Тянь-Шань гӧраясын.

Пржевальскийлысь исследованиеяссӧ водзӧ нуӧдіс сылӧн ученикыс да путешествиеясын ёртыс *П. К. Козлов*; сійӧ исследуйтіс пустыня Гоби да аддзис сэтысь Хара-Хото древньӧй карлысь колясъяссӧ, кодӧс вӧлі тыртӧма лыаӧн.

Миян кадӧ уна лыда сӧветскӧй экспедицияяс изучайтӧны Севернӧй Ледовитӧй океанлысь побережьеяссӧ. Сӧветскӧй ледоколъяс унаысь прӧйдитісны тайӧ берегъяс пӧлӧн Новӧй Землясянь Дежнёв мысӧдз да мӧдарӧ. Сэки жӧ сӧветскӧй самолётъяс вӧчалісны ыджыд разведкаяс океан весьтын. 1932 воын экспедиция академик *О. Ю. Шмидт* юрнуӧдӧм улын „Сибиряков" ледокол вылын медводдзаысь муніс ӧти навига-

ция чӧжӧн Архангельскӧсянь Владивостокӧдз. Ӧні туйсӧ Архангельскӧсянь да Мурманскӧсянь Владивостокӧ да бӧр Азия войвыв берегъяс пӧлӧн позьӧ нин лыддьыны кызвыннас освоитӧмӧн, сы вӧсна мый сэтi быд гожӧм вӧчӧны рейсъяс сӧветскӧй пароходъяс. Северноӧй морскӧй туй исследуйтӧм кузя удж муно водзӧ — восьтавсьӧны выль діяс, составляйтсьӧны берегдоръяслӧн точноӧй картаяс да став тайӧ туй пӧлӧныс стрӧитсьӧны выль полярноӧй станцияяс. Таысь кындзи, уна дас сӧветскӧй экспедицияяс быд во обследуйтӧны Азиялысь и мукӧд юкӧнъяссӧ: найӧ уджалӧны Памирлӧн да Тянь-Шаньлӧн джуджыд горноӧй областьясын, Казахстанса да Средньӧй Азияса кос пустыняясын, Восточноӧй Сибирса пӧйдитны позьтӧм тайгаын, Северноӧй Ледовитӧй океанса став берег пӧлӧнын.

Поверхность.

Аслас горноӧй хребетъяс джуджда сертиыс Азия — медся джуджыд свет юкӧн. Сылӧн' главноӧй возвышенностьясыс артмӧны горноӧй цепьясысь, найӧ унджыкысь мегыр кодьӧсь, кодъяс выпуклӧйладорнас синсьӧмаӧсь либӧ Индийскӧй океанлань, либӧ Тихӧй океанлань. Лунвывлань — Индийскӧй океанлань — выпуклӧйладорнас синсьӧма унджык мегырыс, кодъясысь артмӧны ***Гималаи***, *Каракорум*, *Куэнь-Лунь*, ***Гиндукуш*** да ***Алтай***. Войвылын Алтай да лунвылын Гималаи костын эм зэв ыджыд горноӧй страна, коді шусьӧ Центральноӧй Азияӧн, либӧ Центрально-Азиатскӧй нагорьеӧн; сысянь лунвылын куйлӧ плоскогорье ***Тибет***, кодӧс вомӧналӧ уна хребет, а войвылын — плоскогорье ***Гоби***. Азияын, а сiдзжӧ и став му вылын меджуджыд гӧраясыс — сiйӧ Гималаи ***Эверест*** вершинаӧн, кодлӧн судтаыс 8 880 *м*. Тайӧ том складчатӧй гӧраяс. Найӧ нюжалӧмаӧсь ыджыд мегырӧн да состоитӧны уна параллельноӧй хребетъясысь, кодъяс кыпӧдчӧны ӧти-мӧдысь вылӧджык. Налӧн йывъясыс кузялаыс вевттьысьӧмаӧсь некор сывлытӧм лымйӧн.

Некодлы на эз удайтчыв кайлыны налӧн главноӧй вершинаяс вылӧ. Англiйскӧй альпинистъяс партиялӧн ӧти юкӧныс пӧгибнитiс Эверест вылӧ кайигӧн; мӧд, ловйӧн кольӧм, партиялы кӧть и удайтчис кайны 8 *км*-ысь неуна вылӧджык, но Эверест йылӧдз сiйӧ эз во.

Гималаисянь войвывланьын сулалӧ зэв джуджыд плоскогорье Тибет (джуждаыс 4 *км* гӧгӧр). Сiйӧс вомӧналӧны рытыввывсянь асыввылӧ мунысь уна складчатӧй хребетъяс, кодъясӧс ӧнӧдз омӧля на исследуйтӧма;

войвывсянь плоскогорье замыкайтсьӧ джуджыд Куэнь-Лунь хребетӧн, коді, мукӧд местаясті кыпӧдчӧ море уровеньсянь пӧшти 8 *км* вылӧ.

Сэні, кӧні Гималаи да Куэнь-Лунь ӧтлаасьӧны Гиндукушкӧд да Тянь-Шанькӧд, сулалӧ горнӧй узел ***Памир.*** Сійӧ вершиналӧн—***Сталин пиклӧн***—джуджджаыс 7 495 *м.*

Сӧветскӧй туристъяс вель унаысь волісны Памир вершинаяс вылӧ, кайлісны Сталин пик йылӧ да лӧсьӧдісны сійӧ гӧра бокъясӧ 5 600 да 6 850 *м* вылнаын кык метеорологическӧй станция самопищущӧй приборъясӧн.

Памирсянь рытыввылын куйлӧны плоскогорьеяс ***Иран*** да ***Малӧй Азия,*** кодъясӧс войвывсянь и лунвывсянь кытшалӧны складчатӧй горнӧй хребетъяс. Тайӧ хребетъясыс лоӧны Европаса складчатӧй гӧраяслӧн продолжениеӧн, кодъяскӧд найӧ войдӧр вӧліны ӧтпомсяӧсь. Тайӧ йитӧдыс быри, кор артмис Эгейскӧй море.

Рытыввыв Азияын медся джуджыд горнӧй хребетъясыс—тайӧ ***Эльбрус*** Каспийскӧй море лунвыв берегын да ***Главнӧй Кавказскӧй хребет*** Европа да Азия граница вылын. Главнӧй Кавказскӧй хребетсянь лунвылын расположитчӧма *Армянскӧй нагорье* кусӧм вулканъясӧн—Араратӧн да Алагезӧн.

Видзӧдлыны кӧ Памирсянь асыввылӧ, сэні Гималаилӧн, Куэнь-Луньлӧн да Тибетлӧн горнӧй складкаясыс, ыджыд мегыръяс артмӧдӧмӧн, бергӧдчӧны асыв-лунвывланьь, Индокитай полуостров вылӧ, да мунӧны водзӧ Малайскӧй архипелаг вывті. Татшӧм ногӧн том складчатӧй гӧраяслӧн пояс вомӧналӧ Азиялысь став материкӧ да юкӧ сійӧс кык неӧтыджда юкӧн вылӧ.

Лунвывланьь том складчатӧй гӧраяс пояссянь куйлӧны тшӧтшкӧс из глыбаяс—***Деканскӧй*** да ***Аравийскӧй*** плоскогорьеяс; найӧ лоӧмаӧсь уна миллион воӧн водзджык складчатӧй поясса гӧраяс серти да зэв важ кадъясӧ ӧтлаасьлӧмаӧсь Африкакӧд—найӧ сы кодьӧсь жӧ и асланыс строение сертиыс.

Индскӧй, Гангскӧй да ***Месопотамскӧй*** низменностьяс артмисны море юкӧнъясысь, кодъяс тырисны юяс отложениеясӧн.

Месопотамскӧй низменность войдӧр вӧлі Персидскӧй заливлӧн юкӧнӧн; Индскӧй да Гангскӧй артмисны пролив местаын, коді ӧтлаавліс Бенгальскӧй заливсӧ Аравийскӧй морекӧд.

Войвывланьын да асыв-войвывланьын том складчатӧй гӧраяс пояссянь эмӧсь уна мукӧд горнӧй хребетъяс да

плоскогорьеяс, кодъяс артмисны сбросъяс вӧсна. Медыджыдыс тайӧ хребетъяс пытшкысь ***Тянь-Шань Хан-Тенгри*** вершинаӧн да неважӧн восьтӧм ***Победа пик*** вершинаӧн (7 439 *м*). Тянь-Шаньын горообразование мунӧ и ӧні на, мый вӧсна овлӧны землетрясениеяс. ***Алтай,*** *Саяны, Байкальскӧй* гӧраяс, хребетъяс — *Яблоновӧй, Становӧй,* ***Верхоянскӧй,*** *Черскийлӧн* — ставыс тайӧ сбросӧвӧй гӧраяс, кодъяс артмӧмаӧсь зэв важся складчатӧй, ёна киссьӧм гӧраяс местаын. Войвылын Саяны да лунвылын Куэнь-Лунь костын эм уна плоскогорьеяс; главнӧйыс на пытшкысь — плоскогорье ***Гоби.***

Туранскӧй да ***Западно-Сибирскӧй*** низменностьяс представляйтӧны увлань лэччӧм паськыд местаяс, кодъяс куйлӧны рытыввылын ***Уральскӧй*** гӧраяс, асыввылын ***Средне-Сибирскӧй*** плоскогорье да лунвылын ***Копет-Даг*** костын. Тайӧ низменностьясыс ӧтлаасьӧны Восточно-Европейскӧй равнинакӧд да сыкӧд ӧтлаын представляйтӧны мирын медся ыджыд равнина.

Азия асыввылын эм кык паськыд низменность — ***Китайскӧй*** да ***Маньчжурскӧй,*** кодъяс артмисны сідз жӧ, кыдз и Месопотамскӧй.

Азия асыввыв берегъяс вылын ёна тӧдчӧны сбросъяслӧн следъяс, кодъяс мунлісны Тихӧй океан берегъяс пӧлӧн. Тайӧ сбросъясыс тӧдчӧны *Сихотэ-Алинь* да *Большой Хинган* гӧраяс тшупӧдъясын. Японскӧй діяс, Сахалин, Тайвань (Формоза), Филиппинскӧй діяс — ставыс тайӧ глыбаяс, кодъяс чуктӧмаӧсь материксьыс разломъяс дырйи; Охотскӧй, Японскӧй, Восточно-Китайскӧй да Южно-Китайскӧй морея жӧ артмӧмаӧсь лэччӧм суша юкӧнъяс местаын. Тихӧй океан Азия берегъяс дорын зэв джуджыд — сэні эмӧсь 8—9 да весиг 10 *км* джуджда впадинаяс.

Сбросъясыс да разломъясыс мунлісны тані зэв важ кадъяссянь да мунӧны и ӧнӧдз. Та йылысь висьталӧны тшӧкыда овлан да зэв ыджыд землетрясениеяс Японскӧй, Курильскӧй, Филиппинскӧй да мукӧд діяс вылын. Та йылысь жӧ висьталӧны и уна лыда действуйтысь вулканъяс тайӧ діяс вылас да Камчатка полуостров вылын.

Малайскӧй архипелаг — сушалӧн коляс, коді войдӧр ӧтлаавліс Азияӧс Австралияӧкӧд. Сы вылын вулканъяс сулалӧны потас визьясӧдыс кык мегырӧн: ӧтиыс мунӧ Зондскӧй діясӧд — Суматра, Ява да мукӧд діяс вывті, а мӧдыс — Филиппинскӧй діяс вывті да Целебес вывті, мӧдногӧн кӧ Азия асыввыв берегъяс пӧлӧн.

Суматра да Ява костын эм вулкан *Кракатау*. 1883 воын сылӧн извержение дырйи лоис взрыв, кодысь пӧшти став Кракатау діыс кайис воздухӧ. Ва руясысь, газъясысь да пӧимысь артмӧм столб кайис 80 *км* судтаӧдз. Взрывыс кыліс Цейлонын да Филиппинскӧй діяс вылын. Суматра да Ява вылын уна йӧз пӧгибнитісны морскӧй гыясысь, кодъяс взрыв бӧрын ызгысисны берег вылас.

Му уджалӧм вылӧ Азиялӧн поверхностьыс уна боксянь абу бур. Сэні уна изъя площадьяс, сійӧ тыӧма гӧраясӧн; уна места босьтӧны крут гӧра бокъяс, кыркӧтшъяс, ущельеяс. Уна эм сэтшӧм джуджыд областьяс, кӧні оз позь уджавны видзмусӧ. Центральнӧй юкӧнъяссӧ сылысь берегдоръясысь торйӧдӧны джуджыд хребетъяс, тайӧ сьӧктӧдӧ сообщение, та понда жӧ климатыс пытшкӧс областьяслӧн кос.

Но век жӧ Азияын низменностьяс босьтӧны нёльӧд юкӧнсӧ сылысь да общӧй площадьнас лоӧны ыджыдджыкӧсь став Европаысь. Торъя удобнӧйӧсь видзму уджалӧм вылӧ Гангскӧй да Восточно-Китайскӧй низменностьяс.

Главнӧй полезнӧй ископаемӧйяс Азияын — ишшом, нефть, зӧлӧта да озысь. Найӧ распределяйтчӧны вывті неравномернӧя.

Ишшом куйлӧ древньӧй массивъяс доръяс пӧлӧн. Торъя озырӧсь ишшомӧн миян Сибирь (Алтайсянь войвывлань Кузнецкӧй бассейн, Казахстанын Карагандинскӧй бассейн) да Севернӧй Китай. Нефть эм кӧнсюрӧ том складчатӧй гӧра бокъясын; торъя озырӧсь нефтьӧн Кавказ (Баку да Грозный), Иран, Ирак, Индокитай, Аравия да Большой Зондскӧй діяс. Нефтьлӧн тӧдчана залежьяс сідзжӧ эмӧсь рытыввыв Казахстанын да Сахалин ді вылын. Зӧлӧта жилаяс да россыпьяс видын эм медсясӧ древньӧй кристаллическӧй массивъясын; торъя озыр зӧлӧтаӧн Сибирь.

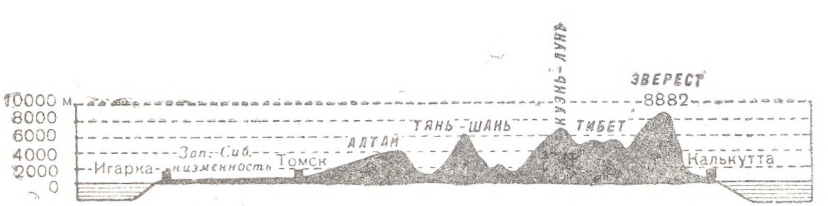

Азия рельефлӧн схема 90-ӧд меридиан кузя разрезын (Енисей ю вомсянь Бенгальскӧй заливӧдз).

Азиялӧн физическӧй карта вылысь (вкладкасьыс) корсьӧй сійӧс, мый пасйӧма рельефлӧн тайӧ схема вылын. Тайӧ схема серти определитӧй Алтайлысь да Тянь-Шаньлысь джуджасӧ.

Да, медбӧрын, о з ы с ь куйлӧ Малакка полуостров, Зондскӧй діяс да Китай недраясын. К ӧ р т р у д а я с л ӧ н озыр месторождениеяс сюрӧмаӧсь Азияын этшалаын на, медсясӧ Китайын да миянын Сибирын, Ангара ю районын, Алтай предгорьеясын да Дальний Востокын. Но Азиялӧн зэв гырысь пространствоясыс ӧнӧдз на тӧдмавтӧмӧсь.

Карта кузя упражнениеяс. Петкӧдлӧй медджуджыд гӧраяссӧ Азияысь да висьталӧй налысь вершинаяссӧ. Петкӧдлӧй Азияысь ыджыд плоскогорьеяс. Петкӧдлӧй да висьталӧй нимъяссӧ кык зэв ыджыд низменностьлысь да куим посньыдджык низменностьлысь.

Климат.

Т ӧ л ы н Азиялӧн материкыс кӧдзалӧ ёнджыка сійӧс кытшалысь мореяс серти. Морозъяс сулалӧны не сӧмын войвыв Азияын, но и Центральнӧй Азияын — Гималаиӧдз. Тайӧ став пространство вылас чукӧрмӧ кӧдзыд воздух масса, давлениеыс содӧ, и кӧдзыд воздухыс мунӧ асыввылӧ да лунвылӧ шоныд океанъяслань. Тадзи артмӧны да развивайтчӧны т ӧ в с я м у с с о н ъ я с.

Тӧвъясыс кӧдзыд материксянь вайӧны асыввыв берегъясӧ ён морозъяс. Лунвыв Азияӧс наысь тӧдчымӧн сайӧдӧны гӧраяс. Но век жӧ и лунвыв Азияын тӧлын тӧвъяс пӧльтӧны материксянь океанӧ. Тӧвся муссонъяс быдлаӧ вайӧны кос да сэзь поводдя.

Гожӧмын Азиялӧн материкыс шоналӧ ёнджыка сійӧс кытшалысь мореяс серти. Давлениеыс сы весьтын чинӧ, да сэтчӧ локтӧны Индийскӧй да Тихӧй океанъясысь васӧд тӧвъяс — г о ж с я муссонъяс (видзӧд картаяс 124 да 125 листбокъяс вылысь).

Океансянь тӧвъясыс вайӧны уна зэръяс, торъя нин сэтшӧм местаясын, кӧні найӧ панысьӧны гӧраяскӧд. Центральнӧй Азияӧ, кодӧс сайӧдӧны джуджыд гӧраяс, найӧ пӧшти оз веськавны; сэні гожӧмын сулалӧны засухаяс да ён жаръяс. Рытыввыв Азияӧ муссонъяс Индийскӧй океансянь оз жӧ веськавны, да сэні гожӧмын сідзжӧ сулалӧны засухаяс да жаръяс, да и шондіыс сэні гожӧмнас луншӧр кадӧ овлӧ пӧшти зенитын.

Став Азиясӧ климат серти позьӧ юкны татшӧм юкӧнъяс вылӧ: центральнӧй, асыввыв, лунвыв, рытыввыв да войвыв.

Ц е н т р а л ь н ӧ й А з и я ы н климатыс континентальнӧй, гожӧм да тӧв, лун да вой ёна торъялӧны температура сертиыс. Гожӧмын кымӧртӧм небесасянь шонді ёна пӧжӧ да плоско-

горьеяслӧн поверхностьыс доналӧ; шоныд кос воздух кайӧ вывлань тӧвныръясӧн; найӧ лэптӧны зэв вылӧдз дзонь кымӧръясӧн лыа да бус. Воздухыс гудырмӧ, шондіыс ӧдва тыдалӧ бус пыр, ыліыс быттьӧ ру пытшкын. Центральнӧй Азияӧ воӧны кос тӧвъяс нин, сы понда сэні усьӧ этша осадок. Сӧмын Центральнӧй Азия доръясын да гӧра бокъясын усьлӧны зэръяс, а медся джуджыд гӧра гребеньяс вылас усьлӧ лым. Но лым визьыс гӧраясын куйлӧ зэв вылын: войвыв Тибетын, Хуанхэ ю заводитчанінын, 5 *км* судтаын, а лунвыв Тибетын весиг $5^1/_2$ *км* судтаын.

Тӧлын став Центральнӧй Азияыс ёна кӧдзалӧ; кӧдзыд воздух лӧнь да прозрачнӧй, осадокъяс тӧлын усьӧны ещӧ этшаджык гожӧмын дорысь. Сӧмын шочиника плоскогорьеяс вылӧ веськавлӧны шонырджык да васӧдджык воздух струяяс океан берегъяссянь, сэки артмӧны кымӧръяс да усьӧ лым. Но тӧвбыдӧн лымйыс усьлӧ сэтшӧм этша, мый сійӧ ӧдва вевттьыштӧ мусӧ; кочевникъяс сэні ассьыныс скӧтсӧ и тӧлын видзӧны пӧскӧтинаяс вылын.

Асыввыв Азияын действуйтӧны гожся муссонъяс, кодъяс пырӧны пытшкӧс областьясас 1000—1500 *км* сайӧдз; медся уна осадокъяс усьӧны гӧраяса берег пӧлӧнъясын. Тӧвся муссонъяс дырйи морозъяс паськалӧны ылӧ лунвылӧ, да Севернӧй Китайын, Средиземнӧй море широта вылын, кынмӧны юясыс. Тулысын да арын, гожся да тӧвся муссонъяс вежсигӧн, корасыввыв Азия берегъяс дорын панырасьӧны кӧдзыд да шоныд тӧвъяс, мунӧны ыджыд вихрьяс — тайфунъяс. Найӧ артмӧны тропическӧй поясын восьса океанын да, Азия берегъяслань веськӧдчӧмӧн, вӧчӧны ыджыд опустошениеяс Филиппинскӧй да Японскӧй діяс вылын.

Ыджыд тӧдчанлун асыввыв Азияса климатлы имеитӧ шоныд течение ***Куро-Сиво***; сійӧ насыщайтӧ влагаӧн сы весьтті мунысь муссонъяссӧ да видзӧ кынмӧмысь пӧшти ставнас Японскӧй моресӧ.

Лунвыв Азияын, мӧдног кӧ, Индостанын, Индокитайын да Малайскӧй архипелагын, климатыс жар. Гожӧмын шондіыс овлӧ дзик юр весьтын да шонтӧ зэв ёна. Весиг тӧвся тӧлысьясӧ шонді кайӧ горизонтсянь вылӧ: тӧв, кыдзи ми сійӧс тӧдам, сэні дзик оз овлы и муыс некор оз тупкысьлы лымйӧн. Тӧлыс сэні абу кӧдзыдджык миян Украинаса гожӧмысь. Гожӧмыс сырӧй, осадокъяссӧ материк вылӧ вайӧны рытыв-лун муссонъ-

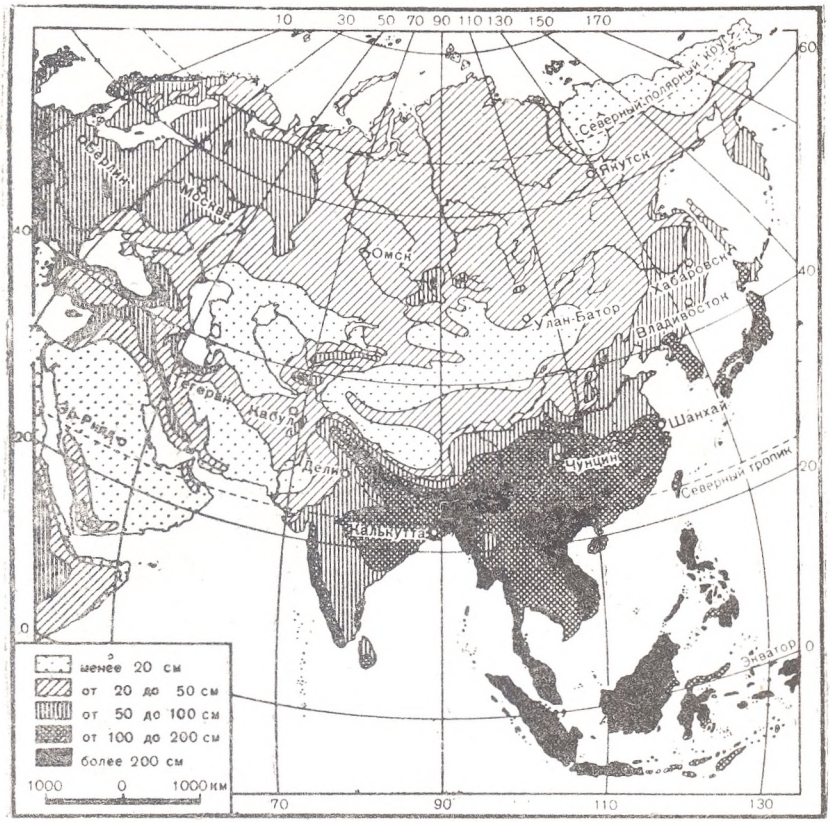

Азияын воғӧгӧрся осадокъяс шӧркодь количестволӧн распределяйтчӧм. Тайӧ картасӧ сравнитӧй мирлӧн политическӧй картакӧд (вкладкасьыс) да индӧй, Азияса кутшӧм странаясын во чӧжӧн усьӧ 100 *см*-ысь унджык осадок да кутшӧмъясын 20 *см*-ысь этшаджык.

яс. Діяс вылын климатыс океаническӧй: сэні зэрӧ тӧв и гожӧм. Температура сулалӧ во гӧгӧр 25 — 27°. Тайфунъяс лунвыв Азияын овлӧны жӧ, но шочджыка асыввыв Азияын дорысь.

Рытыввыв Азияын климатыс кос, сы вӧсна мый гожся муссон татчӧ оз во. Апрель тӧлысьсянь да октябрь тӧлысьӧдз тані пӧшти оз овлыны зэръяс, небесаын шоча мыччысьлӧны кымӧръяс, шонді сэтшӧма сотӧ, мый он вермы терпитны: Иракын Багдад дінын лыаыс шоналӧ 78°-ӧдз, гож сайын температураыс воздухлӧн кайлӧ 55°-ӧдз. Торъя нин жар поводдя пуксьӧ, кор локтӧ лунтӧв — самум — доналӧм Аравиясянь. Возвышенностьяс вылын сідзжӧ зэв жар, но сэні жар лунъяс вежсьӧны кӧдзыд войясӧн.

Жар поводдя сулалӧ октябрь тӧлысьӧдз, и сӧмын сёр арын, медсясӧ ноябрын, небесаын мыччысьӧны зэра кымӧръяс. Найӧс вайӧны тӧвъяс Средиземнӧй моресянь. Зэрлывлӧ сэтшӧма, мый Аравияса да Сирияса пустыннӧй степьясын кос долинаяс — вадьяс — тырлӧны ваӧн. Гӧраяс вылын усьлӧ лым; гожӧмын лымӧыс сылӧ, ваыс лэччӧ юясӧ да шоръясӧ. Тӧлыс рытыввыв Азияын ёна шоныдджык асыввыв Азияын серти.

Войвыв Азияын овлӧны зэв ён морозъяс, кодъяс сулалӧны квайт тӧлысьӧдз дай дырджык. Муыс кынмӧ зэв пыдӧдз да оз удит сывны гожӧмбыдӧн. Но гожӧмыс сэні шоныд. Мулӧн вылысса слӧйыс сэтшӧма шоналӧ, мый видзму уджавны позьӧ и полярнӧй круг сайын.

Юяс да тыяс.

Азияын уна гырысь юяс; на пытшкысь вит ю[1] 4 тыс. *км*-ысь кузьджыкӧсь. Главнӧй юяс заводитчӧны Центральнӧй Азияӧс кытшалысь гӧраясын.

Гималаисянь лэччӧны да визувтӧны Индийскӧй океанлань уна ваа юяс: ***Ганг***, ***Брамапутра*** да ***Инд***. Найӧ заводитчӧны Гималаи войвыв бокъясын да визувтӧны первойсӧ Тибетын негырысь потокъясӧн; сэсся джуджыд да дикӧй ущельеясӧд писькӧдчӧны Гималаи пыр, образуйтӧны зэв уна порогъяс, босьтӧны уна притокъяс, кодъяс визувтӧны Гималаи лунвыв бокъяссянь. Гожӧмын тайӧ юясыс ёна ойдлӧны муссоннӧй зэръясысь да Гималаиын лым сылӧмысь. Тӧлын да тулысын найӧ ёна ямӧны. Бенгальскӧй заливӧ усянінын Ганг да Брамапутра образуйтӧны дельта; тайӧ дельтаыс витпӧв ыджыдджык Волга дельтаысь да век содӧ.

Тибетын заводитчӧны да визувтӧны Тихӧй океанӧ куим ыджыд ю: ***Меконг***, ***Янцзыцзян***, либӧ Голубӧй, да ***Хуанхэ***, либӧ Жёлтӧй. Ю йывъясыс налӧн ичӧт вааӧсь, но Центральнӧй Азияысь муссонъясӧн орошайтан областьясӧ воӧм бӧрын найӧ пӧрӧны зэв ыджыд юясӧ; первойсӧ найӧ визувтӧны тшупӧдъясӧд да ущельеясӧд, а сэсся паськыд долинаясӧд. Медся судоходнӧйыс тайӧ юяс пиысь — Янцзыцзян. Сы вывті гожӧмын весиг океанскӧй судноясвермӧны кайны ва паныд 1 000 *км* сайӧдз ю вомсяньыс.

[1] Видзӧд приложение 1.

Татшöм судоходностьыс Янцзыцзян юлöн объясняйтчö сійöн, мый сійö кызвын юкöннас визувтö чорыд горнöй породаяс пöвстöд, сы понда руслоас омöля пуксьöны наносъяс.

Хуанхэ ю, мöдарö, омöля судоходнöй. Аслас гудыр ваас сійö нуö зэв уна виж ил, лёсс, тайö илыс пуксьö ю пыдöсас улыс течениеас да сэні артмöны пыр выль и выль косінъяс.

Кадысь кадö Хуанхэ юыс весиг дзикöдз вежлö ассьыс руслосö. XIX нэм шöрöдз сійö усьліс эз Чжилийскöй заливö, кыдз öні, а веськыда Жёлтöй мореö.

Восточно-Китайскöй низменность вевттысьöма Хуанхэ ю наносъясöн. Тайö низменность местаын важöн вöлі морскöй залив, кодöс уна нэм чöжöн тыртöма илöн тайö юсяньыс. Илыс кызвыннас состоитö лёссысь, кодöс юыс дугдывтöг петкöдö Центральнöй Азияысь.

Асыввыв Азияса юяс вылын — Янцзыцзян, Хуанхэ, а сідзжö Амур вылын — пöшти быд во гожöм помын овлöны наводнениеяс, кодъяс тшöкыда нулöны кöдзöм муяссö да сиктъяссö; сэки Китайын йöз пöгибайтöны тысячаясöн. Наводнениеяс овлöны, кор öддзöны гожся муссоннöй зэръяс. Öні народнöй Китайын нуöдсьöны мераяс тайö бедствиеяссö бырöдöм могысь.

Татарскöй проливö усьö уна ваа, судоходнöй ***Амур*** ю.

Войвыв Азияса юяс — ***Обь Иртышкöд, Енисей Ангаракöд, Лена Алданкöд*** да мукöд — зэв кузьöсь да уна ваабсь: осадокъяс сэні усьöны этша, но зато испарениеыс ичöт, а бассейнъяслöн ва чукöртан площадьясыс зэв гырысьöсь. Тулысын тайö юясыс зэв паськыда ойдлöны лым сылöмысь. Судноя ветлöм вылö найö зэв удобнöйöсь, но дыр кежлö — воджын кежлö да дырджык — кынмывлöны. Визувтöны найö равнинаясöд лöня, но кöнсюрö, сбросöвöй тшупöдъяс вуджигöн, образуйтöны гырысь порогъяс. Торъя уна порогыс Енисей приток вылын — ***Ангара*** вылын, коді петö ***Байкальскöй*** тыысь. Ачыс Байкал тыыс куйлö джуджыд сбросöвöй впадинаын.

Центральнöй Азияын да Туранскöй низменностьын юясыс этша, океанъясöдз найö оз воны, либö вошöны лыаяс пöвстын, либö помасьöны тупкöса (бессточнöй) тыясын. Татшöмöсь — *Тарим,* коді усьö Лобнор тыö, *Или*, коді усьö ***Балхашö***, ***Сыр-Дарья*** да ***Аму-Дарья,*** кодъяс усьöны Аралö. ***Каспийскöй*** да ***Аральскöй*** сола ваа тыяс — тайö вöвлöм мореяслöн колясъясыс. Тайö кос местаясас юяс зэв коланаöсь искусственнöй орошение нуöдöм вылö. Гожöмын, кор гöраясын сылö лым, юяс ойдöны да нуöны уна ва.

Рытыввыв Азияын юясыс сідзжö зэв этша. Главнöйясыс на пиысь — ***Тигр*** да ***Евфрат,*** кодъяс визувтöны Персидскöй заливö; тайö юясыс ойдöны тöлын. Гожöмын найö босьтöны васö

гöравывса лымйысь да сетöны сійöс орошение вылö. Уна юяс помасьöны тані сола тыясын.

Татшöм тыяс пиысь öти, Мёртвöй море (Палестинаын), куйлö сбросöвöй впадинаын; уровеньыс сылöн 394 *м*-öн улынджык океан уровеньысь. Му вылын абу мöд ты, кодлöн уровеньыс вöлі эськö татшöм улын. Ваас сылöн 24% сов, и ваыс сэтшöм топыд, мый морт сэні оз вöй; тайö тысö шуöны Мёртвöй тыöн сы вöсна, мый ни быдмöг, ни животнöй сэні абу.

В общем Азияса юяслöн тöдчанлуныс морт овмöсын вывті ыджыд; найö не сöмын сообщение туйяс, но и сетöны муяс да садъяс орошайтöм вылö ва, и не сöмын рытыввыв да Центральнöй, но и лунвыв да асыввыв Азияын.

Карта кузя упражнениеяс. Висьталöй да петкöдлöй ю йывсяньыс ю вомöдзыс Азияысь 12 ыджыд ю. Висьталöй, кутшöм гöраясын заводитчöны медся главнöй юясыс.

Растительность да животнöй мир.

Лунвыв Азияын, кöні шондіыс ёна пöжö да усьö уна осадок, быдмöны тропическöй вöръяс; найö вевттьöны Индостанлысь да Индокитайлысь медся васöд местаяссö да Малайскöй архипелаглысь ыджыдджык юкöнсö.

Тайö вöръясас, кодъяс быдмöны 60 *м* судтаöдз, быд воськолын паныдасьöны век выль и выль породаа пуяс; на пöвстын разнöй пальмаяс, кодъяс имеитöны зэв ыджыд тöдчанлун. Уна пальмаяс сетöны сёян плодъяс. Сагöвöй пальмалысь сёйöны сьöмöссö. Берегъяс дорын уна кокосöвöй пальма, сійö плодъясысь вöчöны ценнöй кокосöвöй вый. Пуяс тропическöй вöрын быдмöны некымын ярусöн мöда-мöд вывтіыс да образуйтöны пöйдитны позьтöм, лианаясöн гартöм чаща; лианаяс кузьтанас овлöны 300 *м*-öдз; быдлаын тыдалöны быдмöгъяс-эпифитъяс, кодъяс олöны мукöд пу вожъяс да стволъяс вылын, и быдмöгъяс-паразитъяс, кодъяс босьтöны сокъяссö мукöд быдмöгъяслысь.

Косджык местаясас лунвыв Азияын эмöсь листопаднöй тропическöй вöръяс, кодъяслöн корйыс киссьылö засуха дырйи, да тропическöй лесостепь — саваннаяс, кодъяс либö вевттьысьöмаöсь турунöн, либö обрабатывайтсьöны мортöн да вайöны няньяслысь либö мукöд культурнöй быдмöгъяслысь обильнöй урожайяс. Азияса тропическöй вöръясын да саваннаясын почваяс краснозёмнöйöсь. Саваннаясын эмöсь сідзжö сьöд, чернозём вылö мунысь почваяс.

Тропическӧй вӧръясын да саваннаясын олӧны зэв уна быдсямапӧлӧс животнӧйяс; ӧтияс питайтчӧны быдмӧгъясӧн да плодъясӧн, мукӧдъяс нуӧны хищническӧй олӧм; унаӧн на пиысь олӧны тропическӧй поясын да оз вермыны терпитны умеренной странаясса кӧдзыдсӧ. Татшӧмӧсь, например, человекообразнӧй обезьянаяс — орангутан да гиббон — да кыз кучикаяс — индийскӧй слӧн, носорог да тапир.

Лунвыв Азияса хищникъяс пытшкысь медся ёныс — тигр; олӧ сійӧ тростник да бамбук рощаясын. Ядӧвитӧй змейяс, например, очковӧй змей, олӧны быдлаын — и вӧръясын, и саван-

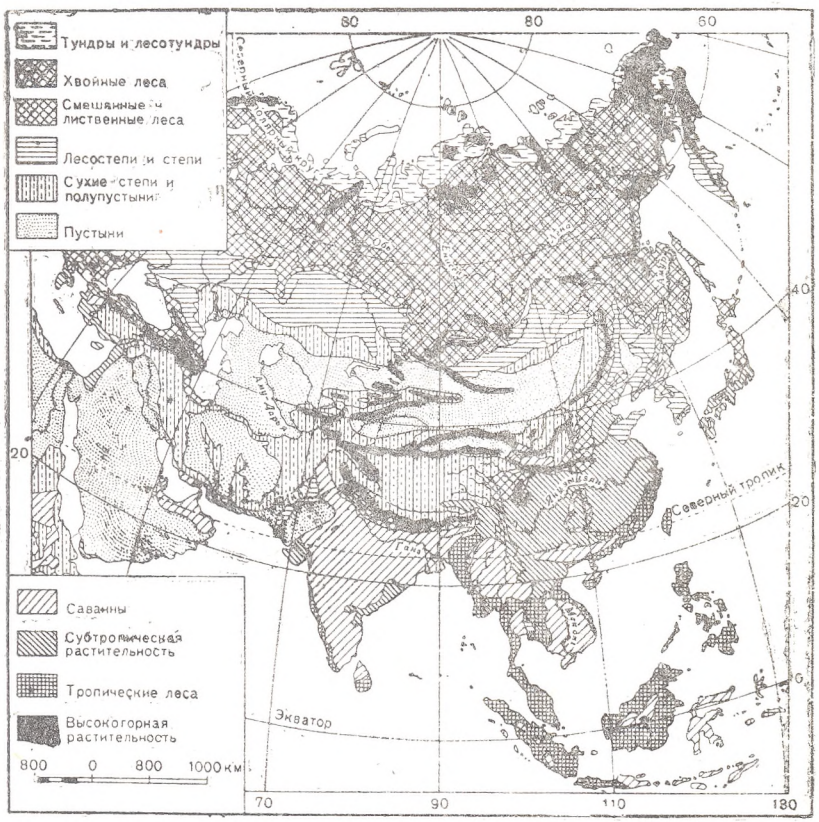

Азияын растительность.

Сравнитӧй тайӧ картасӧ Азияын осадокъяс усян картакӧд (110 листбок) да Азиялӧн физическӧй картакӧд да висьталӧй, мыйла Азиялӧн центральнӧй да рытыввыв юкӧнъясын этша вӧрыс. Азиялӧн кутшӧм растительнӧй областьяс медся бурӧсь му уджалӧм вылӧ?

наясын; юясын эмӧсь крокодилъяс. Вывті уна породаа лэбачьяс пиысь торъя мичаӧсь фазанъяс, павлинъяс да попугайяс.

Лунвыв Азияын кӧть и уна быдсяма животнӧйыс, но абуӧсь кӧинъяс, ручьяс да руд ошъяс, кодъяс олӧны быдлаын ӧстальнӧй Азияын, а сідзжӧ Европаын да Америкаын. Сідзкӧ, лунвыв Азия — животнӧй мир серти торъя область.

Асыввыв Азияын — Китайын да Японияын — дикӧй растительность кольӧма сӧмын горнӧй местностьясын. Сэні быдмӧны сорӧн паськыд коръяса пуяскӧд, кодъяслӧн киссьылӧ тӧв кежлӧ корйыс, век веж пуяса — камелияяса да лавръяса — вӧръяс. Главнӧй почваясыс асыввыв Азияын — краснозём шоныдджык да васӧд местаясын, да желтозём косджык да ыркыдджык местаясын, кыдз войвыв Китайын.

Асыввыв Азияын населениеыс сэтшӧм тшӧкыд да муыс сэні сэтшӧма обработайтӧма мортӧн, мый дикӧй животнӧйыс сэні кольӧма этша; найӧ либӧ лунвыв Азияса, либӧ Центральнӧй Азияса, либӧ войвыв Азияса животнӧйяс кодьӧсь жӧ. Сідз, китайскӧй гӧраясса долинаясын эмӧсь павлинъяс да фазанъяс, а Японияса вӧръясын олӧ гӧрд чужӧма бӧжтӧм обезьяна макака. Крокодилъяс некӧн му вылын оз пырны татшӧм ылӧ войвылӧ, кыдзи Китайын да Кореяын; шоръясын Японияын эмӧсь исполинскӧй — $1^1/_2$ *м*-ӧдз кузьтанас — саламандраяс, найӧ ортсысяньыс мунӧны ящерицаяс вылӧ. Ставыс тайӧ — тропическӧй странаясса животнӧйяс. Но сэні жӧ, асыввыв Азияын, олӧны кӧинъяс, ручьяс, ошъяс, а сідзжӧ степнӧй антилопаяс да дикӧй осёлъяс, кодъяс характернӧйӧсь Центральнӧй Азиялы.

Асыввыв Азияса войвыв юкӧнас Амур да сылӧн веськыдвыв притокъяс пӧлӧн быдмӧны коръя вӧръяс дуб, вяз, клён да мукӧд пуясысь. Пуяс гӧгӧрыс сэні гартчӧны лианаяс да дикӧй виноград, коді сетӧ сёян плод. Почваяс подзолистӧйӧсь. Тайӧ вӧръясас животнӧй мирыс зэв озыр да напоминайтӧ, ӧтар боксяньыс, тропикъяс, а мӧдарсянь — ылі войвыв. Тані тигр панысьӧ руд ошкӧд, леопард — рыськӧд, соболь — черепахакӧд. Тані эмӧсь уна кабанъяс, козуляяс, фазанъяс, вӧрса каньяс да кӧинъяс.

Центральнӧй Азия да рытыввыв Азия вевттьысьӧмаӧсь скуднӧй кос степьясӧн да пустыняясӧн, на пытшкысь медся гырысьясыс: асыввылын — ***Гоби,*** шӧрас — ***Такла-Макан*** да рытыввылын — ***Аравийскӧй.*** Сӧветскӧй Средньӧй Азияын эмӧсь пустыняяс ***Кара-Кум*** да ***Кызыл-Кум.*** Степь-

яс да пустыняяс паськыд полосаӧн мунӧны Хинган подувсянь Краснӧй море берегъясӧдз да вуджӧны водзӧ Африкаӧ; вӧръяс тайӧ полосаас панидасьлӧны сӧмын гӧра бокъясын, кӧні усьӧ унджык осадок, да оазисъясын юяс пӧлӧн.

Степьясын быдмӧны турунъяс — типчак, полынь; быдмӧны найӧ шоча, мусӧ оз дорвыв вевттыны. Тулысын лым сылӧм бӧрын либӧ тӧвся зэръяс бӧрын Иранын да Сирияын степвыв турунъяс быдмӧны ӧдйӧ, цветитӧны да вайӧны кӧйдыс; гожӧм пуксигӧн заыс налӧн косьмӧ нин; ловъяӧсь кольӧны сӧмын мупытшса вужъясыс да клубеньясыс да ещӧ плотнӧй кыша кӧйдысъясыс. Почваяс тайӧ степьясын каштанӧвӧйӧсь либӧ бурӧйӧсь.

Пустыняясын быдмӧгъяс ещӧ нин этша степьясын серти, ставыс тайӧ либӧ турунъяс, кодъяс тулысын ӧдйӧ быдмӧны да регыд косьмӧны, либӧ кортӧм да посньыдик коръяса да зэв кузь вужъяса кустарникъяс. Дзик ӧтипӧлӧс пу — саксаул.

Оазисъясын быдмӧны плодӧвӧй пуяс, например, яблоняяс, персикъяс, абрикосъяс; рытыввыв Азияын — век веж пуяс, например, маслина; Иран лунвылын да Аравияын — финикӧвӧй пальма.

Центральнӧй Азияын степьясас олӧны уна грызунъяс да копытнӧйяс, кодъяс питайтчӧны турунӧн; тӧв кежлӧ грызунъяс — сурокъяс, сусликъяс — дыр кежлӧ дзебсьӧны му пытшкӧ да узьӧны; копытнӧйяс — дикӧй осёлъяс (куланъяс), антилопаяс — перйӧны турунсӧ лым улысь,— лымйыс тайӧ степьясын усьлӧ зэв ляпкыдика.

Торъя нин озыр животнӧй мирыс Тибетын; сылӧн возвышеннӧй пастбищеясыс йӧзтӧмӧсь, сы вӧсна копытнӧйяс ветлӧны зэв ыджыд стадаясӧн; путешественникъяс лыддьывлӧмаӧсь стадаясас уна сё да весиг некымын тысяча животнӧйӧдз; медся тшӧкыда панидасьлӧны куланъяс, антилопаяс, якъяс — горнӧй ӧшъяс да пищухаяс — сурок сяма грызунъяс.

Рытыввыв Азияса степьясын да пустыняясын эмӧсь и копытнӧйяс, и грызунъяс, но этшаджык. Эмӧсь африканскӧй происхождениеа кутшӧмсюрӧ хищнӧй зверьяс, например, гиенаяс, шакалъяс; Аравияын эмӧсь левъяс.

Азиялӧн ылі войвыв вевттысьӧма тундраӧн. Лунвылынджык мунӧ тайга, кӧні почваыс подзолистӧй либӧ болотнӧй. Войвыв Азия озыр строевӧй вӧрӧн да пушнӧй зверьясӧн, а сідзжӧ и лэбачьясӧн, на пытшкысь мукӧдыс пыр олӧны тайгаын, мукӧдыс воӧны татчӧ гожӧм кежлӧ лунвыв да ры-

тыввыв Азияысь. Торъя уна лэбачыс чукӧрмылӧ тундраын гожӧмын. Сэні дженьыдик гожся кадӧ найӧ быдтӧны пиянсӧ, а арнас бӧр лэбзьӧны шоныд крайясӧ, туйсӧ кутӧны юяс пӧлӧн да море берегъяс пӧлӧн.

Азия — уна культурнӧй быдмӧгъяслӧн рӧдина. Азияын морт первойысь аддзис дикӧй шобді, шабді, лук. Лунвыв Азия — рислӧн, сахарнӧй тростниклӧн, чайнӧй пулӧн, бананлӧн, ӧгурцылӧн рӧдина; асыввыв Азия — апельсинъяслӧн да мандаринъяслӧн рӧдина.

Азияысь петісны пӧшти став домашньӧй животнӧйяс, кодъясӧс вӧдитӧны ӧні став свет юкӧнъясын. Азия степьясысь петісны вӧв да верблюд; Центральнӧй Азия степьясын и ӧні на эмӧсь дикӧй вӧвъяс. Азияысь жӧ петіс сюра гырысь скӧт, — мӧсъяс да буйволъяс, а сідзжӧ ыж, кӧза да порсь. Тибетын приручитӧма горнӧй ӧшкӧс — якӧс, кодӧс некод оз вермы вежны джуджыд гӧравыв транспортын; Индияын гӧрба ӧшкӧс — зебу; сэні жӧ, Индияын да Индокитайын, служитӧ мортлы став животнӧйяс пытшкысь медся ёныс — слӧн.

Карта кузя упражненіеяс. Кӧні Азияын куйлӧны пустыняяс да степьяс? Кӧні тропическӧй вӧръяс да саваннаяс? Кӧні субтропическӧй вӧръяс?

НАСЕЛЕНИЕ.

Азия — сійӧ сэтшӧм материк, кытчӧ меститчӧмаӧсь крайньӧй противоположностьяс: зэв джуджыд гӧраяс, зэв паськыд плоскогорьеяс, разнӧй ыджда низменностьяс, медся жар странаяс да медся кӧдзыд странаяс, медся васӧд странаяс да медся кос странаяс. Тайӧс жӧ позьӧ шуны и Азияса население йылысь. Центральнӧй Азияса зэв джуджыд гӧраяс да зэв паськыд плоскогорьеяс пӧшти йӧзтӧмӧсь либӧ олысьыс сэні вывті шоч — 1 *кв. км* вылын 10 мортысь этшаджык; кӧдзыд странаяс войвыв Азияын этша йӧзаӧсь, а жар странаясын лунвылын олысьыс абу быдлаын ӧтмында.

Населениелӧн ыджыдджык юкӧныс олӧ лунвыв да асыввыв Азияын, муссонъяса областьясын. Торъя тшӧкыд населениеыс Восточно-Китайскӧй да Гангскӧй низменностьяс вылын; сэні быд квадратнӧй километр вылӧ воӧ 200 да унджык морт.

Шоныд да васӧд муссоннӧй климат да низменностьлӧн плодороднӧй почва бурӧсь сы вылӧ, мый тані ичӧтик местаысь позьӧ босьтны гырысь урожайяс да ещӧ кыкысь либӧ куимысь вонас. Тайӧ низменностьяссӧ важӧн нин освоитіс морт — зэв важ кадъяссянь сэні оседлӧя олӧны видзму уджалысь йӧз, кодъяс используйтӧны быд кипыдӧс пасьта плодороднӧй му.

Центральнӧй Азияса пустыняяс да кос степьяс сьӧ-

кыда освоитчӧны; сэні ӧнӧдз на паськыд местаясын олӧны кочевникъяс-скӧтвидзысьяс и сӧмын оазисъясын да юяс да шоръяс пӧлӧн панидасьлӧны оседлӧй олысьяслӧн сиктъяс. Кӧдзыд войвылыс Азиялӧн этша йӧза; уна тысяча воясӧн сэн овлісны сӧмын кӧр видзысь кочевникъяс да ветлісны вӧръясӧд зверь кыйысьяс. Сӧмын ӧнія кадӧ, социалистическӧй строительство дырйи, заводитісны осваивайтны тайӧ паськыд пространствоясс: пӧрӧдӧны вӧръяс, да на местаын лоӧны муяс, рудникъяс, электростанцияяс да заводъяс.

Азияын олӧны уна разнӧй народъяс, на костын медся уна лыдаӧсь *монгольскӧй* группаса народъяс. Лыд сертиыс главнӧй народъясыс тайӧ группасьыс — китаецъяс, японецъяс да кореецъяс. Мӧд группа составляйтӧны Индокитайса да Индонезияса народъяс. Торъя группа кыв сертиыс составляйтӧны *тюркъяс* — казахъяс, узбекъяс, туркменъяс, турокъяс.

Ыджыд группаӧ пырӧны Индияса, Иранса, Афганистанса да СССР-са (русскӧйяс, украинецъяс, таджикъяс да мукӧд) уна народъяс. Арабъяс да еврейяс относитчӧны семитскӧй группа дінӧ.

Медбӧрын, Азияын олӧ народъяслӧн ещӧ ӧти уна лыда группа — *негроидъяс*, кытчӧ пырӧны Филиппинскӧй діясса негритосъяс да мыйкӧ мында Индостанса дравидъяс.

Азияын ставыс олӧ 1 млрд. 160 млн. гӧгӧр морт, мӧдногӧн кӧ став человечество джынсьыс унджык, но сійӧ жӧ кадӧ населениелӧн шӧркодь плотностьыс Азияын кыкпӧв ичӧтджык Европаын дорысь.

АЗИЯЛӦН ПОЛИТИЧЕСКӦЙ КАРТА.

Азиялӧн став войвыв джынйыс да Центральнӧй Азиялӧн рытыввыв юкӧныс пырӧны ***Сӧветскӧй Социалистическӧй Республикаяс Союз*** составӧ.

Асыввылын Сӧветскӧй Союзкӧд граничитӧ миянкӧд уна вося дружбаӧн йитчӧм ***Монгольскӧй народнӧй республика*** (столицаыс Улан-Батор); миянлы дружественнӧй соседӧн являйтчӧ том ***Корейскӧй народно-демократическӧй республика*** (столицаыс Пхеньян); и, медбӧрын, важся Китай пыдди, кодӧс вӧлі закабалитӧма хищникъясӧн — иностраннӧй капиталистъясӧн, ӧні ми имеитам аслыным асыввывса великӧй соседӧн свободнӧй да миянлы дружественнӧй ***Китайскӧй народнӧй республика*** (столицаыс Пекин).

Азиясянь асыввылын діяс вылын расположитчӧма ***Япония*** (столицаыс Токио), коді 1945 воӧдз выступайтіс кыдзи империалистическӧй держава, а ӧні, мӧд мирӧвӧй войнаын поражение бӧрын, оккупируйтӧма США-са войскаясӧн.

Лунвылынджык — Филиппинскӧй діяс вылын — эм ***Филиппины*** республика (столицаыс Манилла), коді вӧлі США-са колонияӧн да фактически зависитӧ американскӧй капиталысь.

Ещӧ лунвылынджык — Малайскӧй архипелагса діяс вылын — расположитчӧм ***Индонезия***, коді дыр вӧлі Нидерланды гнёт улын, кыпӧдіс восстание аслас угнетательяслы паныд, образуйтіс независимӧй республика да нуӧдіс героическӧй тыш нидерландскӧй империалистъяс войскакӧд, кодъяс получайтісны отсӧг Англиясянь да США-сянь. Ӧні буржуазнӧй Индонезийскӧй республикаӧс признайтісны мукӧд государствояс. Сылӧн официальнӧй нимыс ***Индонезияса Соединённӧй Штатъяс.***

Индокитай полуостров вылын эм ***демократическӧй республика Вьетнам***. Сылӧн территорияыс войдӧр пырліс Французскӧй Индокитай — Франциялӧн колония — составӧ. 1945 воын национально-освободительнӧй тыш результатын Вьетнамын образуйтчис народнӧй правительство коммунистическӧй партия веськӧдлӧм улын.

Сійӧ жӧ полуостров вылын расположитчӧмаӧсь государствояс ***Сиам*** (Таи) да ***Бирма***, коді водзті вӧлі английскӧй колонияӧн, но Англия и ӧнӧдз на кутӧ сійӧс аслас влияние улын.

Лунвыв Азия шӧрын эм ***Индийскӧй Союз*** (столицаыс Дели) да ***Пакистан*** (столицаыс Карачи). Найӧ дыр вӧліны английскӧй колонияӧн да сӧмын 1947 восянь получитісны самоуправление. 1948 восянь британскӧй доминионӧн лои ***Цейлон*** ді — сідзжӧ Англиялӧн вӧвлӧм колония. Английскӧй капитал и ӧні сохраняйтӧ ыджыд влияние тайӧ странаясын.

Индиясянь да Пакистансянь рытыв-войвылын куйлӧны кык государство, кодъяс граничитӧны Сӧветскӧй Союзкӧд, — ***Афганистан*** (столицаыс Кабул) да ***Иран*** (столицаыс Тегеран). Ирансянь рытыввылын, Малӧй Азия полуостров вылын, расположитчӧма ***Турция*** (столицаыс Анкара), коді сідзжӧ граничитӧ СССР-кӧд.

Азиялӧн рытыв-лунвылын эм арабскӧй государствояслӧн группа — *Ирак* (столицаыс Багдад), *Сирия*, *Трансиордания*, *Саудовскӧй Аравия* да мук., и еврейскӧй государство *Израиль* (Палестинаын; столицаыс *Тель-Авив*).

НАРОДНӧЙ ДЕМОКРАТИЯ СТРАНАЯС.

КИТАЙСКӧЙ НАРОДНӧЙ РЕСПУБЛИКА.

*

Площадь 9,6 млн. кв. км. Население 475 млн. морт.

*

Китай — зэв ыджыд государство: сылӧн площадьыс пӧшти став Европа ыджда. Китай паськӧдчӧма рытыввывсянь асыввылӧ 5 700 *км* вылӧ — Памирсянь Тихӧй океанӧдз. Китайын населеннеыс составляйтӧ му шарвывса став населениелысь нёльӧд юкӧнсӧ кымын.

Китайлӧн территорияыс состоитӧ некымын юкӧнысь (видзӧд карта вылысь): основнӧй юкӧныс ***Восточнӧй Китай*** (шусьӧ

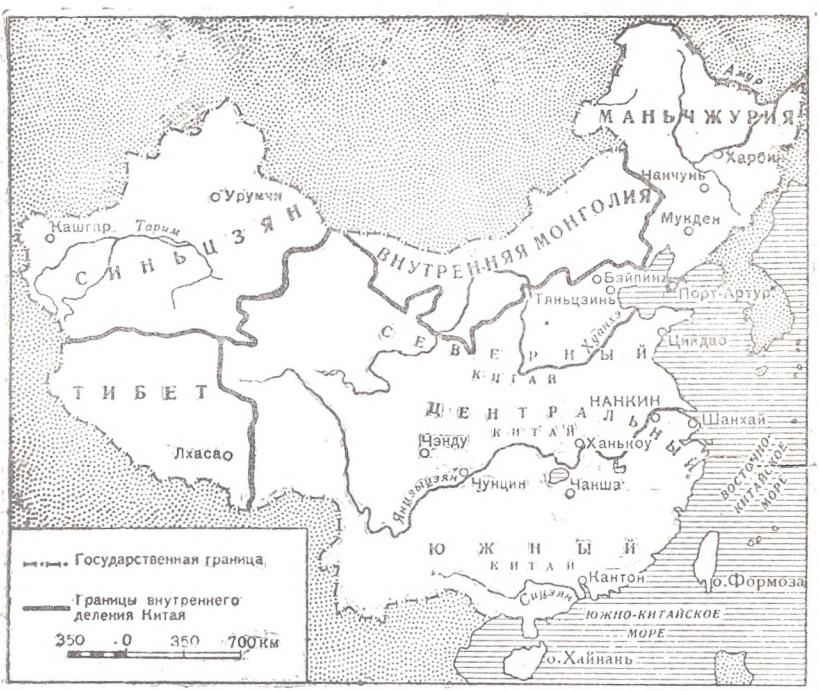

Китай. Территориялӧн состав да важнейшӧй каръяс.

Петкӧдлӧй юяс, кодъяс дінын куйлӧны Северной Китайлӧн, Центральнӧй Китайлӧн да Южнӧй Китайлӧн территорияяс. Тайӧ картасӧ сравнитӧй Азиялӧн физическӧй картакӧд (вкладкаысь) да петкӧдлӧй физическӧй карта вылын Тибет, Синьцзян, Внутренньӧй Монголия да Маньчжурия.

сідзжӧ собственно Китайӧн); асыв-войвылын сыкӧд орчча ***Маньчжурия***, войвылын ***Внутренньӧй Монголия***, рытыввылын ***Синьцзян*** (либӧ Западнӧй Китай) да рытыв-лунвылын ***Тибет***.

Китай — древньӧй культураа страна. Но XIX нэмын хозяйственнӧй да культурнӧй отношениеын сійӧ бӧрӧ колис Европаысь да XIX нэм шӧрын сюри зависимостьӧ вына европейскӧй государствояссянь, а сідзжӧ США-сянь да Япониясянь. 1937 воын Япония уськӧдчис Китай вылӧ да захватитіс вель уна важнӧй район. Китайскӧй народ кыпӧдчис захватчикъяслы паныд. Япония пырис мӧд мирӧвӧй войнаӧ Германияӧд союзын да 1945 воын вӧлі жугӧдӧма. Китай бӧр получитіс японецъясӧн захватитлӧм муяссӧ.

Китайлӧн уна районъяс нуӧдісны тыш захватчикъяскӧд китайскӧй коммунистическӧй партия веськӧдлӧм улын да имеитісны тайӧ тышын ыджыд успехъяс. Но Япониякӧд война помасьӧм бӧрын китайскӧй правительство, кодӧн веськӧдліс буржуазнӧй партия гоминдан да коді действуйтіс американскӧй капитал индӧдъяс серти, кутіс нуӧдны тыш коммунистъясӧн веськӧдлан народнӧй массаяслы паныд. Тайӧ вайӧдіс гражданскӧй войнаӧ.

Китайскӧй народ китайскӧй коммунистическӧй партия веськӧдлӧм улын разгромитіс сыӧн создайтӧм народно-освободительнӧй армия вынъясӧн гоминдановскӧй войскаяссӧ.

1949 вося октябрын китайскӧй народӧн бӧрйӧм представительяс провозгласитісны Китайскӧй народнӧй республикалысь образуйтчӧм.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Китайлӧн территорияыс сэтшӧм ыджыд да природнӧй условиеясыс сы вылын сэтшӧм унасикасаӧсь, мый найӧс колӧ видлавны торъя юкӧнъясӧн. Но позьӧ пасйыны природалысь некымын главнӧй да став территорияыслы общӧй чертаяс.

1. Китай — кызвыннас возвышеннӧй страна: сійӧ территориялӧн $^4/_5$ юкӧнас — плоскогорьеяс да гӧраяс. Китайса рытыввыв окраинаясын сулалӧны мирын медджуджыд гӧраяс. Но $^1/_5$ китайскӧй территориялысь босьтӧны низменностьяс, да буретш тані олӧ населениелӧн основнӧй массаыс.

2. Китайлӧн ыджыдджык юкӧныс куйлӧ субтропическӧй зонаын, примернӧ Средиземнӧй мореса войвыв да лунвыв берегъяслӧн широтаяс костын. Китайлӧн медся войвыв юкӧныс

(Маньчжурия) куйлӧ Украина широтаын, а медся лунвыв юкӧныс — африканскӧй пустыня Сахара широтаын. Асыввывса районъяс Китайлӧн куйлӧны муссоннӧй тӧвъяс влияние улын, кодъяс гожӧмын пӧльтӧны океансянь да вайӧны зэръяс, а тӧлын пӧльтӧны Азия материк шӧрсянь да вайӧны кос поводдя да кӧдзыд. Рытыввывса да войвывса районъяс Китайлӧн — Тибет, Синьцзян да Внутренньӧй Монголия — куйлӧны ылын океансянь да кытшалӧмаӧсь джуджыд гӧраясӧн, сы вӧсна муссонъяс оз вермыны влияйтны на вылӧ; наӧдз зэв этша воӧ осадкыс да найӧ являйтчӧны полупустыняясӧн, а кӧнсюрӧ и пустыняясӧн.

3. Китайса юяс пиысь торъялӧны куим главнӧй ю — ***Хуанхэ*** (либӧ Жӧлтӧй), ***Янцзыцзян***, либӧ Янцзы (Голубӧй), да ***Сицзян***. Тайӧ юяслӧн бассейнъяс серти Восточнӧй Китай пырджык юкӧны куим юкӧн вылӧ — *Северӧй Китай, Средньӧй* (Центральнӧй) да *Южнӧй* вылӧ.

4. Китай озыр полезнӧй ископаемӧйясӧн. Сэні эмӧсь зэв паськыд и з ш о м залежьяс (торъя нин Хуанхэ ю бассейнын), р е д к ӧ й м е т а л л ъ я с л ӧ н — вольфрамлӧн да сурьмалӧн — мирӧвӧй запасъяс, кӧрт рудалӧн, марганецлӧн да мукӧд металлъяслӧн вель ыджыд залежьяс. Китайлӧн мупытшкӧсыс абу на тырвыйӧ тӧдмалӧма.

Сы вӧсна мый Китайлӧн разнӧй юкӧнъясын природаыс вывті ёна торъялӧ, видлалам природнӧй условиеяссӧ торйӧн основнӧй районъяс кузя.

Жӧлтӧй да Восточно-Китайскӧй морея бердын куйлӧ зэв паськыд ***Восточно-Китайскӧй низменность***, код вомӧн визувтӧны Хуанхэ да Янцзыцзян юяс. Низменностыс вевттьысьӧма ваӧн вайӧм плодороднӧй почваӧн. Климатыс тані муссоннӧй, жар гожӧмын мунӧны зэв ён ливеньяс. Тӧлыс лунвылас шоныд, а войвылас тӧвся муссонъяс пӧльтӧм вӧсна — кӧдзыд. Юяс гожӧм помасигас муссоннӧй зэръяс вӧсна ёна ойдӧны. Татшӧм ойдӧмъясыс, торъя нин Хуанхэ юлӧн, тшӧкыда бырӧдӧны кӧдзаяс да оланінъяс. Китаецъяс шуӧны Хуанхэсӧ „тысяча бедствие вайысь юӧн“. Ойдігас Хуанхэ мукӧд дырйи заводитӧ визувтны выль руслоӧл. Колян нэм шӧрын Хуанхэлӧн ю вомыс татшӧм ногӧн вешйис 500 *км* вылӧ войвывлань. Хуанхэ руслолӧн вешйӧмъяс вӧліны и бӧръя воясӧ. Восточно-Китайскӧй низменность вевттьысьӧма шобді, рис, гаолян да хлопок муясӧн, а лунвылын сідзжӧ чайнӧй плантацияясӧн.

Низменностьын населениеыс тшӧкыд. Сійӧ лунвылын находитчӧ Китайлӧн медыджыд кар да порт — Шанхай, войвылас — столица Пекин.

Восточно-Китайскӧй низменностьсянь рытыввылын да рытыв-войвылын кыпӧдчӧ *Лёссӧвӧй плато*. Тайӧ равнинаыс, коді вевттьысьӧма лёсслӧн (желтозёмлӧн) кыз слӧйӧн, босьтӧ пӧшти сы ыджда жӧ площадь, кыдзи став Франция. Зэръяс дырйи лёсслӧн область вевттьысьӧ сибдалысь виж няйтӧн, а кос поводдя дырйи — зэв посньыдик виж бусӧн. Лёссӧвӧй плато вомӧн визувтӧ Хуанхэ ю, буретш шӧр юкӧннас. Юыс мыськӧ лёссӧ, нуӧ сылысь зэв посньыдик чиръяссӧ и ачыс лоӧ виж рӧма. Виж жӧ лоӧ и ваыс сійӧ морелӧн, кытчӧ Хуанхэ усьӧ. Та вӧсна китаецъяс шуӧны Хуанхэсӧ Жёлтӧй юӧн, а моресӧ Жёлтӧй мореӧн. Лёсс зэв кокниа мыськыссьӧ да тӧлӧдсьӧ. Став Лёссӧвӧй платоыс вундассьӧма оврагъясӧн. Тайӧ оврагъяс бокъясас керкатӧм китаецъяс важысянь кодйисны аслыныс овны пещераяс. Лёссӧвӧй оврагъясын пещернӧй селениеяс мукӧд дырйи нюжалӧны некымын километр вылӧ.

Лёссысь артмӧм почва зэв плодороднӧй. Но климатыс тані кос, сы вӧсна мый муссоннӧй тӧвъяс воӧны татчӧ слабмӧмӧсьнин. Видзму уджавны тані колӧ искусственнӧй орошение. Вӧдитӧны шобді, просо да гаолян.

Лёссӧвӧй платоын эмӧсь изшомлӧн зэв ыджыд залежьяс.

Восточно-Китайскӧй низменностьсянь рытыввылын, Янцзы юлӧн шӧр юкӧныс, сулалӧны *Сычуаньскӧй гӧраяс*, кодъяс костын эм ыджыд котловина. Тайӧ муссоннӧй субтропическӧй климата плодороднӧй область. Шоныд тӧв вӧсна тані вонас босьтӧны кык урожай, но ӧзимӧй кӧдзаяслы применяйтӧны искусственнӧй орошение. Сычуаньскӧй гӧраясын эм изшом, кӧрт руда, зӧлӧта, нефть, сов.

1936—1945 воясын, японецъясӧн Восточно-Китайскӧй низменность оккупируйтлігӧн, Сычуаньскӧй гӧраяс вӧліны Китайлӧн главнӧй опорнӧй районӧн японскӧй захватчикъяслы паныд война дырйи. Тайӧ воясын тані паськаліс промышленность.

Восточно-Китайскӧй низменностьсянь да Сычуаньскӧй гӧраяссянь лунвывті разнӧй направлениеясын муныны неджуджыд *Южно-Китайскӧй гӧраяс*, кодъяс вевттьӧны Южнӧй Китайлысь став площадьсӧ. Главнӧй юыс лунвылын — Сицзян, коді усьӧ Южно-Китайскӧй мореӧ. Тані субтропическӧй муссоннӧй климат, а Китайлӧн медся лунвылыс куйлӧ весиг

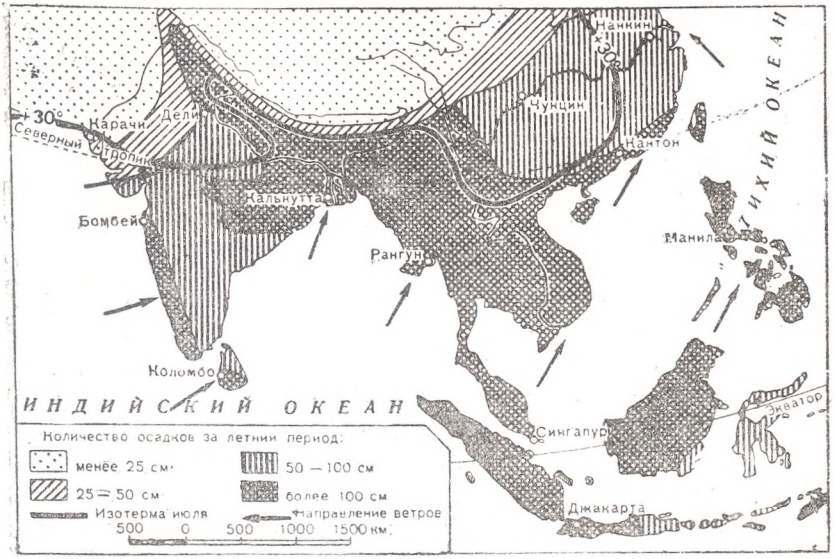

Азия асыв-лунвылын гожся периодӧ осадокъяслӧн количество да тӧвъяслӧн направление.

Азиялысь, а сідзжӧ торъя странаяслысь — Китайлысь, Индиялысь — климат изучайтігӧн пӧльзуйтчӧй тайӧ да водзын локтан картаясӧн. Заметитӧй, кутшӧм направлениеын пӧльтӧны гожся тӧвъяс-муссонъяс Китайын да Индияын. Сравнитӧй тайӧ картасӧ Азиялӧн физическӧй картакӧд (вкладкаысь). Мыйла Китай рытыввылын да Индиясянь войвылын усьӧ сэтшӧм этша осадок?

тропическӧй поясын. Китай лунвылын босьтӧны вонас кык урожай. Долинаясын да гӧрайскостса равнинаяс вылын — рисӧвӧй муяс, хлопок, чай, сахарнӧй тростник плантацияяс. Лунвылас эмӧсь редкӧй металлъяс — вольфрам, сурьма, а сідзжӧ металлъяс (озысь, ыргӧн да мук.). Тані населениеыс вель тшӧкыд. Каръяс пиысь тӧдчана порт да промышленнӧй центр Кантон.

Китайлысь асыв-войвывсӧ занимайтӧ *Маньчжурскӧй низменность*, кодӧс рытыввывсянь да асыввывсянь кытшалӧны гӧраяс. Климатыс сэні континентальнӧй муссонъяс влияниеӧн. Январь тӧлысьлӧн шӧркодь температураыс Маньчжурия войвылын —28°. Торъя лунъясӧ кӧдзыдыс овлӧ —40—45°. Лым усьлӧ этша. Гожӧмыс тані жар да зэра. Маньчжурскӧй низменность — сійӧ степь, кодӧс гӧрӧмаӧсь шобді, соевӧй бобы, рис да мукӧд культураяс улӧ.

Гӧраяс да возвышенностьяс, кодъяс кытшалӧны Маньч-

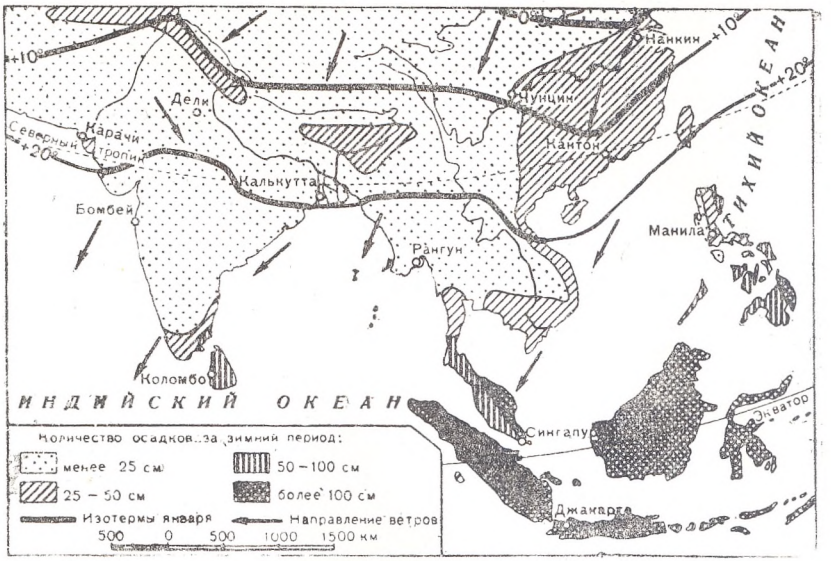

Азия асыв-лунвылын тӧвся периодӧ осадокъяслӧн количество да тӧвъяслӧн направление.

Карта серти сравнитӧй Азия асыв-лунвылын тӧвся периодӧ усян осадокъяслысь количествосӧ гожся периодӧ усян осадокъяскӧд. Видзӧдлӧй тӧвся тӧвъяс — муссонъяс — направление вылӧ. Объяснитӧй, мыйла этша усьӧ тӧвся осадокыс.

журскӧй низменностьсӧ, вевттьысьӧмаӧсь лыска пуяса (сус пу, ниа, коз пу, ньыв пу) вӧръясӧн.

Маньчжурскӧй низменность войвылын визувтӧ ***Амур***, а асыввылын Амурлӧн приток — *Уссури*. Тайӧ юясӧдыс муно граница Китай да Сӧветскӧй Союз костын. Амурлӧн мӧд приток, коді визувтӧ Маньчжурияті, — *Сунгари*. Маньчжурияса юяс, Китайлӧн мукӧд юкӧнъясса юясысь торъялӧмӧн, кынмывлӧны некымын тӧлысь кежлӧ. Найӧ ойдлӧны вонас кыкысь: тулысын йи сылӧмысь да арын муссоннӧй зэръясысь.

Маньчжурияын эм и з ш о м, горючӧй сланецъяс да к ӧ р т руда.

Китайлӧн мукӧд юкӧнъясыс — полупустыннӧй равнинаяс кос, резко континентальнӧй климатӧн. Мукӧдлаті найӧс вомӧналӧны джуджыд гӧраяс.

Китайлӧн войвыв юкӧныс (Маньчжуриясянь рытыввылӧ), коді шусьӧ ***Внутренньӧй Монголиялӧн***, куйлӧ Гоби плоскогорье вылын. Гоби — п о л у п у с т ы н я, мукӧдлаті вуджӧ лыаа п у с т ы н я ӧ.

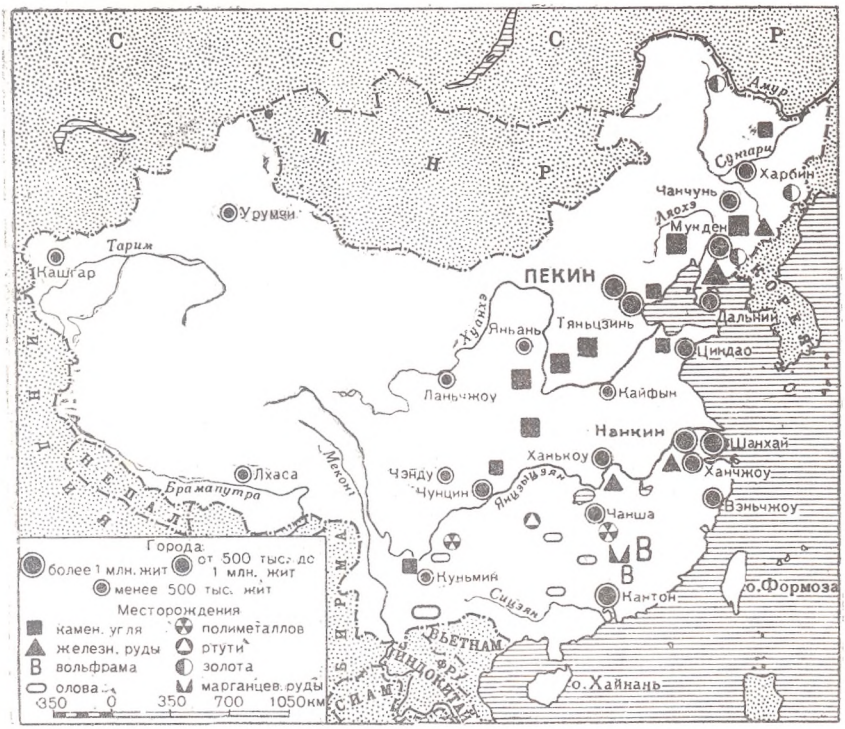

Китай. Важнейшöй каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Петкöдлöй Китайлысь каръяс, кöні населениеыс 1 млн. мортысь унджык. Кутшöм каръяс сулалöны Янцзыцзян ю долинаын? Корсьöй Китайын озысьлысь да вольфрамлысь месторождениеяс. Кöні Китайын куйлö ишшом да кöрт руда?

Гоби плоскогорье лунвывладорöдыс 2 000 *км*-ысь кузьджыка нюжалö *Великöй китайскöй стена*. Сійöс стрöитлöмаöсь кык тысяча воысь важöнджык Китайöс воинственнöй соседъяс — кочевник-монголъяс — набегъясысь горйöм могысь. Стенаыс — сійö муысь вöчöм вал, кодöс кышöма изйöн. Сы вылын уна сторожевöй башняяс, кодъяс вывсянь часöвöйяс кыйöдісны матысмысь врагöс.

Западнöй Китай, либö *Синьцзян*,— котловинаяс кодь кык ыджыд равнина, кодъясöс торйöдöны Тянь-Шань джуджыд гöраяс („Небеснöй гöраяс“) Мукöд вершинаясыс налöн кайöны 7 *км*-öдз море уровеньсянь да вевттьысьöмаöсь некор сывлытöм лымйöн да ледникъясöн. Тянь-Шань гöраяс водзö мунöны и СССР-ын — Киргизияын да öтлаасьöны Памир гöрайсköд. Гöраясöн кытшалöм Синьцзянлöн равнинаяс являйтчöны кос степьясöн да пустыняясöн. Синьцзян лунвылын куйлö барханнöй лыаяса ыджыд пустыня (Такла-Макан). Пустыня да полупустыня фон вылын выделяйтчöны оазисъяс ю берегдоръясын, кодъяс босьтöны васö горнöй хребетса сывлытöм лымъясысь.

Китай рытыв-лунвылын куйлӧ медджуджыд плоскогорье — ***Тибет*** (3-сянь 5 *км*-ӧдз море уровеньсянь). Войвывсяньыс сійӧс кытшалӧ хребет Куэнь-Лунь, а лунвывсяньыс му шар вылын медджуджыд гӧраяс — *Гималаи*.

Гобиса, Синьцзянса да Тибетса кос степьясын шоч населениеыс медъёна занимайтчӧ кочевӧй скӧтвидзӧмӧн, видзӧны ёнджыкасӧ ыжъясӧс да вӧвъясӧс, мыйкӧ мында верблюдъясӧс, а Синьцзянын да Тибетын сідзжӧ и якъясӧс (кузь гӧна ӧшъясӧс). Ю берегъяс дорті оседлӧй населениеыс уджалӧ видзму.

Население да каръяс.

Китайын олӧ му шарвывса став населениелӧн пӧшти нёльӧд юкӧныс — 475 млн. морт (тайӧ цифраыс приблизительнӧй, сы вӧсна мый Китайын населениелӧн перепись эз нуӧдсьы). Китайын унджык населениеыс — *китаецъяс*, найӧ относитчӧны народъяслӧн монгольскӧй группа дінӧ. Мукӧд народностьяс Китайса став население пиас составляйтӧны ӧти кызьӧд юкӧн. Тайӧ — *монголъяс* (Внутренньӧй Монголияын), *тибетцы* (Тибетын), *уйгуръяс, казахъяс* да *киргизъяс* (Синьцзянын).

Китайын населениеыс размещайтчӧ зэв неравномернӧя странаса территория вылас: Восточно-Китайскӧй низменность вылын шӧркодь плотностьыс 1 *кв. км* вылын 200 олысь, сэки кор горнӧй полупустыннӧй районъясын 1 *кв. км* вылӧ воӧ 1—2 олысь.

Китайса населениелӧн кызвын юкӧныс олӧ сиктса местаясын да занимайтчӧ видзму уджалӧмӧн.

Эмӧсь вель уна гырысь каръяс, кодъяс пиысь унджыкыс сулалӧны приморскӧй полосаын. На пиысь витын олӧ 1 млн. мортысь унджык быдын. Тайӧ каръясыс: ***Шанхай***, ***Пекин***, ***Тяньцзинь***, ***Кантон*** (17-ӧд рис.) да ***Нанкин***. Каръясысь, кӧні олӧ миллионджынсянь миллион мортӧдз, колӧ пасйыны *Чунцин* (Сычуаньскӧй горнӧй районын), ***Ханькоу*** (Янцзылӧн шӧр юкӧнын) да ***Мукден*** (Маньчжурияын).

Зэв важ кадъясӧ Китай вӧлі медся культурнӧй странаясысь ӧтиӧн. Миян эраӧдз кымынкӧ тысячелетие войдӧр, кор Европаын олысьяс нуӧдісны примитивнӧй (медся прӧстӧй) овмӧс, Китайын вӧлі паськалӧма муяс искусственнӧя орошайтӧм, рис зэв бура возделывайтӧм, шелководство да шӧвк тканьяс вӧчӧм, металлъяс обработайтӧм, фарфоровӧй пӧсуда вӧчӧм да с. в. Компас да порох медводз изобретитісны китаецъяс. Но господствующӧй классъясӧн да завоевательясӧн дыр кад чӧж народӧс увтыртӧм вӧсна да китайскӧй уджалысь йӧзлӧн зэв гӧля

олӧм вӧсна бӧръяджык кадӧ Китайлӧн культура да овмӧс колины бӧрӧ. XIX нэм шӧрсянь иностраннӧй капиталлӧн гнётыс ещӧ ёнджыка содтіс тайӧ бӧрӧкольӧмсӧ.

Грамотностьыс паськалӧма слаба на. Грамотность паськӧдӧмлы вель ыджыд препятствиеӧн лоӧ сійӧ, мый китайскӧй письменностьлӧн основаыс абу алфавит, а иероглифъяс — значокъяс, кодъяс изображайтӧны дзонь кывъяс. Иероглифыс зэв уна, да ставсӧ найӧс кутны паметын зэв сьӧкыд. Гижсьӧны иероглифъясыс столбецъясӧн вылісянь уліӧ. Ӧні лӧсьӧдсьӧ китайскӧй письменностьсӧ кореннӧя упроститӧм.

Китаецъяс новлӧны пемыдлӧз рӧма паськыд соска ситеч ковтаяс да сэтшӧм жӧ гачьяс. Нывбабаяс пасьтасьӧны пӧшти сідз жӧ, кыдз мужчинаяс.

Керкаяс Китай войвылын стрӧитсьӧны сёйысь да пуысь, лунвылын — бамбукысь. Сӧмын ыджыд каръясын эмӧсь европейскӧй типа керкаяс. Китайскӧй керкаясын мебельыс этша. Узьлӧны китаецъяс цыновкаяс вылын. Сёйӧны ичӧтик пу бедьторъясӧн. Народлӧн главнӧй сёянторйыс зерновӧй продуктаяс (рис, просо, сорго) да градвыв пуктасъяс.

Уна китайскӧй каръясын век на эмӧсь карса стенаяс, кодъясӧс стрӧитлӧмаӧсь зэв важ кадъясӧ военнӧй нападениеясысь карсӧ видзӧм могысь.

Лёссӧвӧй плато вылын, кыдз вӧлі висьталӧма нин, лёссӧвӧй оврагъясын кодйӧм пещераясысь образуйтчисны ыджыд селениеяс.

Внутренньӧй Монголияса да Синьцзянса полупустыняясын, а сідзжӧ мыйкӧ мында и Тибетын, скӧтвидзысь-кочевникъяс олӧны гынысь вӧчӧм шатёръясын.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс.

Том Китайскӧй народнӧй республика вуж выйӧныс перестраивайтӧ ассьыс овмӧссӧ. Страна мездмис реакционнӧй китайскӧй буржуазия, помещикъяс да иностраннӧй капиталистъяс господство улысь, кодъяс кутісны народсӧ зэв ыджыд гӧльлунын.

Земельнӧй реформа, кодӧс вӧлі нуӧдӧма водзынджык освободитӧм районъясын да коді нуӧдсьӧ ӧні став страна пасьта, бырӧдіс крепостничестволысь колясъяссӧ. Помещикъяслысь муяссӧ мырддьӧма да распределитӧма мутӧм да этша муа крестьяна костын. Бӧръя кык вонас сё миллионысь унджык китайскӧй крестьяна получитісны му. Татшӧм ногӧн бырӧдсьӧ

мутӧмалӧм да корысьлун китайскӧй крестьяналӧн, кодъяс войдӧр вынужденӧсь вӧлі арендуйтны мусӧ помещикъяслысь урожай джынйысь да кык коймӧд пайысь.

Китайлӧн мездӧм территория вылын пуӧ творческӧй удж китайскӧй народлӧн, коді коммунистическӧй партия веськӧдлӧм улын перестраивайтӧ ассьыс овмӧссӧ.

Китайын главнӧй рольсӧ ӧні ворсӧ видзму овмӧс на. Китайскӧй крестьяна посньыдик му участокъяссӧ обрабатывайтлісны ёнджыкасӧ ки помысь — зырйӧн да коканӧн. Татшӧм обработкаыс, коді муно град йӧръясын градъяс возделывайтӧм вылӧ, шусьӧ „грядковӧй земледелиеӧн". Народнӧй правительство быдногыс отсалӧ крестьяналы, сельскохозяйственнӧй техника бурмӧдӧм кузя мераяс примитӧмӧн.

Восточнӧй Китай войвылын да Маньчжурияын вӧдитӧны рис, шобді, соевӧй бобы, просо да гаолян (18-ӧд рис.). Средньӧй да Южнӧй Китайын медся важнӧй культураысыс — рис, хлопчатник, чай, а дзик лунвылас — сахарнӧй тростник. Вӧдитӧны сідзжӧ градвыв пуктасъяс да плодовӧй культураяс, торйӧн нин мандаринъяс, апельсинъяс да лимонъяс.

Полупустыннӧй районъясын паськалӧма кочевӧй скӧтвидзӧм: видзӧны ыжъясӧс, вӧвъясӧс, якъясӧс (кузь гӧна ӧшъясӧс), верблюдъясӧс. Му уджалӧны сэні сӧмын оазисъясын искусственнӧй орошениеӧн.

Китайын эмӧсь промышленность развивайтӧм вылӧ разнӧйпӧлӧс сырьёлӧн зэв ыджыд запасъяс, но иностраннӧй капитал господство вӧсна да реакционнӧй гоминдановскӧй правительстволӧн продажнӧй политика вӧсна промышленностьыс вӧлі развитчӧма слаба. Изшом запасъяс серти Китай занимайтӧ мирас первойя местаясысь ӧтиӧс. Сійӧ имеитӧ и быдсямапӧлӧс рудаяслысь гырысь залежьяс.

Но машинаяс вӧчан да металлысь изделиеяс вӧчан заводъясыс Китайын абу на тырмымӧн.

Медся уна эмӧсь текстильнӧй фабрикаяс, кодъяс вӧчӧны тканьяс китайскӧй хлопокысь да шӧвкысь. Тайӧ фабрикаясыс сосредоточитчӧмаӧсь Шанхайын, а сідзжӧ Тяньцзиньын, Ханькоуын да Кантонын.

Китайын сохранитчӧма зэв уна мелкӧй промышленнӧй предприятие: уна миллион ремесленник каръясын да сиктъясын ки помысь уджалан станокъяс вылын кыӧны тканьяс, вурӧны паськӧм, кӧмкот да с. в.

Китайлӧн народнӧй правительство пуктӧ ас водзас мог меддженыд кадӧн ликвидируйтны аслас страналысь бӧрӧ кольӧмсӧ. Успешнӧя восстанавливайтсьӧны да вылысь стрӧитсьӧны кӧрттуйяс, фабрикаяс да заводъяс, шахтаяс да рудникъяс.

Стрӧитсьӧ выль единӧй независимӧй дзоридзалан демократическӧй Китай.

Политическӧй строй.

Китай, кодӧс Китайскӧй народнӧй армия мездіс реакционнӧй буржуазия, помещикъяс да иностраннӧй капиталистъяс господство улысь, 1949 восянь являйтчӧ народнӧй демократическӧй республикаӧн. Государственнӧй властьыс Китайын принадлежитӧ народлы рабочӧй класс юрнуӧдӧм улын. Республикаса высшӧй органӧн являйтчӧ Центральнӧй Народнӧй Правительственнӧй Сӧвет.

Китайскӧй народнӧй республикаса политическӧй олӧмын да сылӧн правительственнӧй органъясын участвуйтӧ вель уна политическӧй партия. Руководящӧй рольсӧ ворсӧ китайскӧй коммунистическӧй партия, коді организуйтіс Народнӧй армияӧс да кыпӧдіс народсӧ японскӧй захватчикъяслы да китайскӧй реакционеръяслы паныд тыш вылӧ. Китайскӧй коммунистическӧй партияса да Центральнӧй народнӧй правительствоса руководитель Мао Цзе-дун являйтчӧ китайса народлӧн ставӧн признайтӧм, радейтана вождьӧн. Коммунистическӧй партия нуӧдӧ Китайсӧ сылӧн овмӧс да культура дзоридзалӧмӧ, социализм стрӧитӧмӧ.

МОНГОЛЬСКӦЙ НАРОДНӦЙ РЕСПУБЛИКА.

*

Площадь 1,5 млн. кв. км. Население 1 млн. морт гӧгӧр.

*

Монгольскӧй народнӧй республика занимайтӧ войвыв юкӧнсӧ Монгольскӧй плоскогорьелысь, коді сідзжӧ шусьӧ *Гоби* плоскогорьеӧн. Монгольскӧй народнӧй республика граничитӧ Сӧветскӧй Союзкӧд да Китайкӧд. Монголиялӧн климатыс — кос, резко континентальнӧй. Страналӧн ыджыдджык юкӧныс — чорыд, кос турунӧн веттысьӧм полупустыннӧй степь, коді вуджӧ мукӧдлаті изъя, мукӧдлаті лыаа Гоби пустыняӧ (19-ӧд рис.). Сӧмын войвылын да Монгольскӧй Алтай да Хан-

гай гӧра бокъясын (кодъяс сулалӧны страна рытыввылын), осадокъяс усьӧны унджык да быдмӧны лыска вӧръяс. Хангайын заводитчӧ *Селенга* ю, коді усьӧ Байкал тыӧ СССР-са территория вылын. Селенга кузя нуӧдсьӧ пароходнӧй сообщение Монголия да Сӧветскӧй Союз костын.

Монголияын эм вель уна ископаемӧй озырлунъяс—ишшом, сов, кӧрт, ыргӧн, зӧлӧта. Найӧс омӧля на изучитӧма.

Населениеыс Монгольскӧй народнӧй республикаын состоитӧ *монголъясысь*. 1921 воын Сӧветскӧй Россия отсӧгӧн Монголияын образуйтчис народно-революционнӧй правительство, а 1924 воын сійӧ лоис народнӧй республикаӧн. Тайӧ— особӧй типа демократическӧй республика: сылӧн развитиеыс муно некапиталистическӧй туйӧд. Республикалӧн высшӧй орган — Великӧй Хурал (Сӧвет), коді бӧрйыссьӧ всеобщӧй голосованиеӧн.

Монголиялӧн столица да важнейшӧй кар — ***Улан-Батор***.

Овмӧсын главнӧй рольсӧ ворсӧ кочевӧй скӧтвидзӧм—ыжъясӧс, верблюдъясӧс, вӧвъясӧс да мукӧд гортса животнӧйясӧс видзӧм, а сідзжӧ пушнӧй зверь кыйӧм. Монгольскӧй скӧтвидзысьяс — аратъяс — да охотникъяс оз эксплоатируйтсьыны, кыдз вӧвлі войдӧр, князьясӧн да купечьясӧн, а уджалӧны ас выланыс. Унатор вӧчӧма, медым бурмӧдны скӧтвидзӧм: организуйтӧма ветеринарнӧй отсӧг, дасьтысьӧ турун засухаяс да лымъя турӧбъяс кежлӧ, скӧт юктавны кодъявсьӧны юкмӧсъяс, строитсьӧны скӧтлы сайӧдъяс морозъяс дырйи видзӧм вылӧ. Монгольскӧй народнӧй республикаын строитӧма медводдза фабрикаяс да заводъяс, развивайтчӧ кустарнӧй промышленность, кодӧс ӧтувтӧма промыслӧвӧй кооперацияӧ. Шедӧдӧма успехъяс и культурнӧй отношениеын. Монголиялы ыджыд отсӧг сетӧ Сӧветскӧй Союз.

КОРЕЙСКӦЙ НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧЕСКӦЙ РЕСПУБЛИКА.

*

Площадь 221 тыс. кв. км. Население 30 млн. морт.

*

Корейскӧй народно-демократическӧй республика занимайтӧ Корея полуостров, коді мыччысьӧма Азия асыввылын, Жӧлтӧй да Японскӧй морея костын. Войвылас Корея граничитӧ Советскӧй Союзкӧд да Китайкӧд.

1910 воын Кореяöс захватитліс Япония, коді пöртіс сійöс аслас колонияö. Мöд миröвöй войнаын Япониялöн поражение вайöдіс Кореяöс японскöй гнётысь мездöмö. Северноö Кореяöс освободитіс Сöветскöй Армия, Южноö Кореяöс — США-лöн войска. Освободитöм Кореяын паськаліс народноö движение да вöлі образуйтöма народно-демократическöй республика. Сöветскöй войскаöс вöлі петкöдöма Северноö Кореяысь. Но Южноö Кореяын кöзяйничайтöны американскöй империалистъяс, кодъяс оз лэдзны паськöдны народно-демократическöй правительстволысь властьсö страналöн лунвыв джын вылö.

Территория ыджда серти Корея неуна ичöтджык Англиясысь. Олысь лыд серти сійö Польшаысь ыджыдджык.

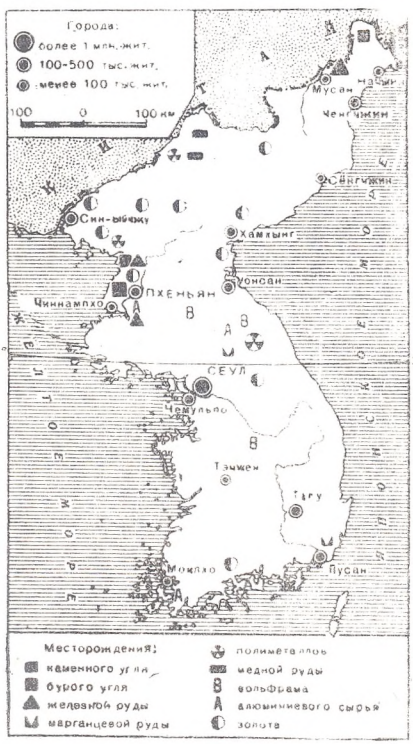

Корея. Важнейшöй каръяс да полезноö ископаемöйяс.

Корсьöй Кореялысь медгырысь каръяссö. Кореялöн кутшöм юкöныn куйлöны полезноö ископаемöйяслöн унджык месторождениеясыс?

Природноö условиеяс Кореяын разнообразноöйöсь. Поверхность ёнджыкасö гористöй. Войвылас гöраяс нюжалöны рытыввывсянь асыввылö, страналöн муköд юкöнъясас — войвывсянь лунвылö. Асыввыв бокъяснас найö крута орöны Японскöй морелань, а рытыввылын лэччöны ньывкöсöн да вуджöны равнинаö.

Корея куйлö муссонноöй тöвъяс областьын. Гожöмыс тані жар да зэра, сы вöсна мый гожся муссонъяс пöльтöны моресянь. Тöлыс сравнительноö кöдзыд, сы вöсна мый тöвся муссонъяс пöльтöны материксянь да вайöны кöдзыд да кос воздух. Январлöн шöркодь температураыс лунвылын 0°, а войвылын — 6°-сянь — 16°-öдз. Корея вевттысьöма вöръясöн, кодъяс ёна шочмисны хищническöя кералöмла.

Кореяын уна ю, унджыкыс горнӧй юяс; найӧ являйтчӧны энергия источникъясӧн. Севернӧй Кореяын юяс вылас строитӧма уна электростанцияяс.

Кореяын эм уна быдсямапӧлӧс полезнӧй ископаемӧйяс — зӧлӧта, эзысь, кӧрт, цветнӧй металлъяс, изшом.

Кореяса население пӧшти дзоньнас *кореецъяс*. Медтшӧкыда заселитӧмаӧсь берегпӧлӧнса районъяс. Пӧшти $^{6}/_{7}$ населениелӧн олӧ сиктса местаясын. Медгырысь каръяс Кореяын: ***Сеул*** 1,1 млн. олысьӧн, куйлӧ страна шӧрын (20-ӧд рис.), ***Пхеньян*** — республикалӧн столица да полуостров рытыв-войвылын промышленнӧй центр, да *Пусан*, порт да промышленнӧй центр асыв-лунвылын.

Кореялӧн овмӧсыс развивайтчис японскӧй господство улын сідзи, кыдзи колӧ вӧлі японскӧй буржуазиялы: кӧть и эмӧсь унапӧлӧс промышленнӧй сырьёлӧн запасъяс, Кореяын вӧліны промышленностьлӧн сӧмын сэтшӧм отрасльяс, кодъяс снабжайтісны Япониясӧс сылы тырмытӧм тӧваръясӧн. Ӧні народно-демократическӧй правительство перестраивайтӧ Севернӧй Кореялысь овмӧссӧ, развивайтӧ промышленность. Севернӧй Кореяын японскӧй да корейскӧй помещикъяслысь муяссӧ конфискуйтӧма да дон босьттӧг сетӧма мутӧм крестьяналы. Главнӧй культураяс Кореяын — рис, ид, соевӧй бобы, хлопчатник. Развитчӧма шелководство.

КАПИТАЛИСТИЧЕСКӦЙ СТРАНАЯС.

ЯПОНИЯ.

*

Площадь 370 тыс. кв. км. Население 80 млн. морт.

*

Япония занимайтӧ діяслысь группа Тихӧй океан вылысь, Азия асыввыв побережье дорысь. Став тайӧ діясыс шусьӧны Японскӧй діясӧн. На пиын нёльыс — ыджыд діяс: ***Хонсю***, либӧ Хондо (медыджыдыс, являйтчӧ став страналӧн ядроӧн), ***Хоккайдо*** (войвылын), ***Кюсю*** да ***Сикоку*** (лунвылын). Мукӧд Японскӧй діясыс, лыднас вель уна, — посниӧсь.

Япониялӧн географическӧй положениеыс — діяс вылын кынмывтӧм морея, материксянь матын — мунышtӧ Англиялӧн географическӧй поло-

жение вылӧ. Но донъявны кӧ положениесӧ хозяйственнӧй боксянь, сэк тыдовтчас ыджыд торъялӧм тайӧ кык страна костас: Британия куйлӧ Атлантическӧй океанлӧн сэтшӧм юкӧныи, кӧні XVI нэмсянь паськаліс вывті сживлённӧй судоходство, тайӧ сетіс позянлун английскӧй купечестводы включитчыны мирӧвӧй торговляӧ да чӧжны ыджыд капиталъяс; Япониялӧн жӧ татшӧм преимуществоыс эз вӧв: сійӧ кадӧ, кор морскӧй торговля (коді сочетайтсьыліс моресайса странаясӧс грабитӧмкӧд да пиратствокӧд) вӧлі ӧдйӧ озырман средствоӧн, Тихӧй океан вӧлі ылын бокын мирӧвӧй торговӧй туйясысь, и весиг ӧнія кадӧ Япония берегъяс дорын судоходство аслас грузооборот серти оз вермы сулавны ӧти радын Англия берегъясдінса судоходствокӧд.

Мӧд мирӧвӧй война водзвылын Япония вӧлі вель ыджыд вынйӧра империалистическӧй странаӧн. Сійӧ захватитіс уна колонияяс да эксплоатируйтіс Китай.

Японияса правящӧй классъяс мечтайтісны подчинитны асланыс господстводы став Азияӧс. 1937 воын найӧ заводитісны Китайлы паныд война, а 1941 воын кыскисны Японияӧс мӧд мирӧвӧй войнаӧ фашистскӧй Германияладорын.

1945 воын Сӧветскӧй Армиялӧн сокрушительнӧй ударъяс улын Япония капитулируйтіс. Японецъясӧн захватитлӧм став территорияссӧ вӧлі мездӧма. СССР бӧр получитіс Южнӧй Сахалин да Курильскӧй діяс. Япония территория вылӧ, сійӧс дыр кад кежлӧ оккупируйтӧм могысь, вӧлі пыртӧма США-лысь войска. Союзнӧй державаяс заявляйтісны Японияын фашизм быръӧдны да демократическӧй строй лӧсьӧдны асланыс кӧсйӧм йылысь. Но, японецъяс пӧвстын народнӧй движение кыптӧм вылӧ видзӧдтӧг, Японияын кӧзяйничайтысь американецъяс оз лэдзны ни политическӧй строй демократизируйтӧм, ни странаса овмӧс вуж выйӧныс преобразуйтӧм.

Мореяс. Асыввывсянь Японияӧс кытшалӧ Тихӧй океан, рытыввывсянь — Японскӧй море. Кюсю ді рытывввыв берегнас петӧ Восточно-Китайскӧй море дорӧ. Японскӧй діяс да Корея полуостров костын эм паськыд ***Корейскӧй пролив,*** кодын куйлӧ Цусима ді. Хонсю, Кюсю да Сикоку діяс ӧта-мӧдсьыс торйӧдсьӧны проливӧн, коді шусьӧ Внутренньӧй Японскӧй морейӧн.

Японияӧс кытшалысь мореясын действуйтӧны приливъяс да отливъяс. Сэні тшӧкыда овлӧны ыджыд буряяс. Сӧмын ӧти Внутренньӧй Японскӧй мореын оз овлыны буряясыс да океанса ыджыд гыясыс.

Япониялӧн берегъяс зэв ёна изрезаннӧйӧсь. Странаын ни ӧти места оз сулав моресянь 100 *км*-ысь ылынджык. Японскӧй

берегъясын зэв уна удобнӧй бухтаяс, на дорын стрӧитӧма портъяс. Хонсю ді вылын важнейшӧй портъясыс — Кобе (Внутренньӧй море вылын) да Иокогама (Тихӧй океан вылын). Кюсю ді вылын торъялӧ порт Нагасаки, Хоккайдо ді вылын — порт Хакодате.

Поверхность. Японскӧй діяс гористӧйӧсь (страналӧн пӧшти $^{7}/_{8}$-ыс вевттыысьӧма гӧраясӧн). Япониялӧн гӧраясыс — складчатӧйӧсь, сравнительнӧ томӧсь. Но визувтан ваясӧн гӧраассӧ дыр кад чӧж да усиленнӧя разрушайтӧм вӧсна налӧн очертаниеясыс лоины гӧгрӧсӧсь да джуджаыс чиніс. Найӧ тшӧкыда ньывкыд бокаӧсь, гӧгрӧс йылаӧсь. Медджуджыд точка Япониын — вулкан *Фудзияма* — кайӧ 3,8 *км*-ӧдз море уровеньсянь (21 рис.). Уна мукӧд вершинаясыс, унджыкысьсӧ вулканъяс жӧ, 2 *км*-ысь джуджыдджыкӧсь. Но японскӧй гӧрааслӧн ыджыдджык юкӧныс 2 *км*-ысь ляпкыджык. Сывлытӧм лым да ледникъяс Япония гӧраясын абуӧсь. Гӧрааяс вевттыысьӧмаӧсь вӧръясӧн да кустарникъясӧн. Торъя гырысьӧсь вӧръясыс Хоккайдо вылын да Хонсю войвыв юкӧнын.

Японскӧй діясысь медся войвывса ді — Хоккайдо — вылын гӧрааяс нюжалӧны кык визьӧн: рытыввывсянь асыввылӧ да войвывсянь лунвылӧ; шӧрас крестасьӧмӧн, найӧ артмӧдӧны горнӧй узел.

Хонсю діяс вылын гӧрааяс нюжалӧны войвывсянь лунвылӧ куим параллельнӧй цепӧн. Тайӧ цепьяссӧ торйӧдӧны джуджыд долинаяс. Хонсю шӧрын горнӧй цепьясыс ӧтлаасьӧны горнӧй узелӧ, а сэсся нюжалӧны водзӧ рытыв-лунвывлань. Ыджыд долина, коді шусьӧ „Великӧй Ровӧн“, вундӧ горнӧй узелсӧ да став дісӧ Японскӧй моресянь Тихӧй океанӧдз. Хонсю шӧр юкӧнас сулалӧ хребет Фудзи, код вылын эм аслас джужданас да мичлуннас торъялысь казытылӧм нин вулкан Фудзияма. Тайӧ вершинасӧ японецъяс почитайтӧны торъя ёна.

Гористӧйӧсь сідзжӧ кыкнан лунвыв діыс — Кюсю да Сикоку.

Мукӧд гористӧй странаясысь, например, Швейцарияысь, Австрияысь, Югославияысь, миян Кавказысь, торъялӧмӧн, кӧні йӧз оланінъяс эмӧсь вылын гӧраясын, Япония гӧрааяс пӧшти пустыннӧйӧсь. Лунвыв бокъясысь кындзи, гӧраясын йӧз паныдасьлӧны этша. Оз используйтсьыны найӧ и скӧтлы пӧскӧтинаяс пыдди. Сы пыдди предгорьеяс да долинаяслӧн увтас юкӧнъясын йӧз овмӧдчӧмаӧсь тшӧкыда. Гӧраяслӧн улысса пӧ-

катъяс вылын вӧчалӧма уступъясӧн площадкаяс — террасаяс, кодъяс используйтсьӧны рисӧвӧй муяс улӧ да садъяс улӧ.

Низменностьяс куйлӧны Японскӧй діяс дор гӧгӧрын, занимайтӧны векньыдик побережьеяс. Медыджыд низменностьыс куйлӧ Хонсю шӧр юкӧнын, сылӧн асыввывса побережье вылын. Тайӧ низменность вылас сулалӧ Япониялӧн столица — Токио. Японскӧй низменностьяс вылын зэв тшӧкыда овмӧдчӧма ыджыджык юкӧныс Японияса населениелӧн. Тані став площадьыс вевттьысьӧма рисӧвӧй да мукӧд культураяса зэв ичӧтик муясӧн.

Япония куйлӧ сэтшӧм областьын, кӧні зэв ёна петкӧдчӧ природалӧн мупытшса вынъяслӧн деятельность. Уна кусӧм вулканъяс кындзи, Японияын эм комын вит кымын действующӧй вулкан, торъя уна найӧ Хонсю шӧр юкӧнын. Налӧн извержениеяс абу шочӧсь. Зэв тшӧкыда Японияын овлӧны почвалӧн колебаниеяс — землетрясениеяс.

Землетрясениеяс вонас овлӧны некымын сё, тадзи быд лун страналӧн разнӧй юкӧнъясын овлӧ шӧркодя почвалӧн ӧти либӧ кык колебание. Но, колӧ шуны, ыджыд землетрясениеяс овлӧны ӧтчыд 6—7 во чӧжӧн. Найӧ вӧчӧны зэв ыджыд разрушениеяс да бедствиеяс. Сідз, 1923 воын землетрясениеӧн вӧлі разрушитӧма Япониялысь столица Токио и порт Иокогама. Ыджыд вына мупытшса толчокъяс сыркӧдісны не сӧмын берегдорса равнинасӧ, код вылын сулалӧны тайӧ каръясыс, но и морелысь пыдӧссӧ, мый вӧсна лои „моретрясение“: зэв ыджыд морскӧй гыяс ыльнитісны берег вылӧ да нуисны мореас уна тысяча йӧзӧс да зданиеяс. 1923 вося землетрясение дырйи пӧгибнитіс 170 тыс. мортысь унджык.

Климат. Океанӧн кытшалӧм, субтропическӧй зонаын, шоныд морскӧй течение Куро-Сивосянь матын куйлысь Япониялӧн, код вылӧ действуйтӧны муссоннӧй тӧвъяс, климатыс унджык территория вылас васӧд субтропическӧй. Японскӧй діяс пиысь сӧмын войвывса ді вылын — Хоккайдо вылын — да Хонсю ділӧн асыв-войвылын, кодъяс дінті войвывсянь мунӧ кӧдзыд морскӧй течение Ойя-Сиво, климатыс умереннӧй: гожӧмыс сэні абу жар, тӧлыс кӧдзыд, лым куйлӧ дыр, юяс кынмывлӧны. Хонсю ділӧн мӧд юкӧнас гожӧм жар да зэра; океансянь пӧльтысь гожся муссонъяс июньын — июльын вайӧны зэв ыджыд ливеньяс. Тӧлыс тані сравнительнӧ шоныд, тӧвнас сідзжӧ мунӧны зэръяс да сӧмын шочиника усьлӧ лым. Япониялӧн медся лунвылын — Кюсю да Сикоку вылын да ещӧ

лунвылынджык куйлысь посни діяс вылын — климатыс матысмӧ васӧд тропическӧй дінӧ.

Гожся муссонъяс тӧвсяясӧн вежсигӧн (арын) да тӧвся муссонъяс гожсяясӧн вежсигӧн (тулысын) Японияса берегъяс дорын кыптылӧны ыджыд буряяс тайфунъяс. Тайфунъяс вӧйталӧны уна судноясморе вылын, жугӧдлӧны сооружениеяс портъясын (причалъяс, складъяс, пристаньяс), разрушайтӧны сиктъяс да каръясын керкаяс, бырӧдӧны кӧдзаяс.

Растительность.

Япониялӧн растительностыс зэв озыр. Страна ын джын площадьсыс унджык босьтӧны вӧръяс, кодъяс вевттьӧны гӧра бокъяссӧ. Торъя ыджыдӧсь вӧръясыс Хоккайдо вылын да Хонсю войвылын. Японияын медся характернӧй пуясӧн лоӧны: лыскаясысь — криптомерия (японскӧй кедр), коді овлӧ джужданас 40 *м*-ӧдз да пӧперегногыс 2 *м*-ӧдз, японскӧй пожӧм, кипарис, ньыв пу; коръяясысь — кыдз пу, бук, пипу, японскӧй вишня. Криптомерия да кипарис сетӧны зэв ён древесина зданиеяс, посъяс, корабльяс стрӧитӧм вылӧ. Пипу сетӧ бур материал истӧг вӧчӧм вылӧ.

Японскӧй вишня, европейскӧйысь торъялӧмӧн, сетӧ сӧйны туйтӧм плодъяс. Но сійӧ японецъяслӧн медрадейтана пу: апрельын цветитігас японскӧй вишня ставнас вевттьысьӧ мича да нежнӧй розӧвӧй цветъясӧн, и сэки уна миллион йӧз волӧны уна лыда вишнёвӧй рощаясӧ.

Гӧра подувъясын да равнинаяс вылын быдмӧны век веж лавръяс да бамбуклӧн зарослъяс (сійӧ пырӧ злаковӧй быдмӧгъяс лыдӧ).

XIX нэмса русскӧй писатель Гончаров („Фрегат Паллада“ нима аслас произведениеын) бамбук йылысь гижліс: „Ме ог тӧд, мый позьӧ сравнитны миянын бамбуккӧд пӧльза серти, кодӧс сійӧ вайӧ сэні, кӧні быдмӧ!.. Сыысь стрӧитӧны заборъяс, плетеньяс, керка стенъяс, пыжъяс, вӧчӧны зэв уна пӧсуда, быдсяма посниторъяс, вееръяс, тростьяс да мук.“. Сыысь вӧчӧны сідзжӧ водопроводнӧй да водосточнӧй трубаяс.

Японияын медся лунвылас, кӧні климатыс вуджӧ тропическӧйӧ, быдмӧны пальмаяс.

Юяс.

Японияын зэв уна ю. Найӧ зэв визулӧсь да ыджыд зэръяс вӧсна уна ваабсь, но дженьыдӧсь. На пиысь уна вылын эмӧсь порогъяс да водопадъяс. Унджык японскӧй юясыс (Хоккайдо дівывса юяс кындзи) оз кынмывны. Гожӧм помасигкежлӧ муссоннӧй зэръяс тыртӧны ваӧн японскӧй юяслысь руслояссӧ, да найӧ паськыда ойдӧны.

Япония. Важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Петкӧдлӧй нёль главнӧй японскӧй ді. Кутшӧм ді вылын да сылӧн кутшӧм юкӧнын сулалӧны Японияӧн гырысь каръясыс? Кӧні куйлӧны ишомлӧн, нефтьлӧн да ыргӧнлӧн важнейшӧй месторождениеясыс?

Юяс Японияын, кыдз правило, абу судоходнӧйӧсь, но служитӧны энергия источникӧн: на вылын стрӧитӧма уна электростанцияяс.

Ископаемӧйяс. Японияӧс оз позь шуны озырӧн полезнӧй ископаемӧйясӧн. Сэні эмӧсь изшомлӧн неыджыд месторождениеяс Кюсю войвылын да Хоккайдо вылын (изшомыс абу вылын качествоа), нефтьлӧн неыджыд месторождениеяс, ыргӧн рудалӧн залежьяс.

Население да каръяс.

Японияын населениеыс вель уна (80 млн. морт), лыд сертиыс унджык Британияын дорысь ӧти да джынпӧв. Населениеыс разместитчӧма страна пасьта зэв неравномернӧя: сійӧ

ёнджыка чукӧрмӧма берегпӧлӧнса низменностьяс вылын, кӧні 1 *кв. км* вылӧ воӧ 1 000 мортӧдз. Горнӧй районъяс пӧшти пустыннӧйӧсь.

Японияын население пӧшти ставнас состоитӧ *японецъясысь*. Сӧмын Хоккайдо вылын кольӧмаӧсь айно народлӧн колясъясыс, коді водзті оліс тайӧ ді вылын.

Сы вылӧ видзӧдтӧг, мый японецъяс босьтісны европейскӧй наукалысь да техникалысь основаяссӧ, налӧн век на колины не сӧмын асланыс письменность да верованиеяс, но и зэв уна обычайяс, национальнӧй паськӧм да кӧмкот, аслыснога архитектура да керка пытшкӧс лӧсьӧдӧм.

Японскӧй гижӧд, кыдзи и китайскӧй, состоитӧ оз букваясысь, а значокъясысь — иероглифъясысь, кодъяс условнӧ обозначайтӧны быдса кывъяс. Тайӧ иероглифъясыс гижсьӧны столбецъясӧн вылісянь увлань.

Японскӧй национальнӧй религиялӧн основаыс — шонді богиняӧс почитайтӧм, кодлӧн потомокъясӧн лыддьысьлісны японскӧй императоръяс. Императорӧс ен пыдди пуктӧм, кодлы колӧ вӧлі кыв шутӧг повинуйтчыны, вӧлі вына средствоӧн японскӧй дворяна, гырысь буржуазия да военщина киясын, медым пӧдтыны японскӧй народын гнётлы водзсасьӧмсӧ.

Населениелӧн пӧшти кык коймӧд юкӧныс олӧ Японияын сиктса местаясын. Японскӧй сиктъяс торъялӧны сӧстӧмлунӧн. Керкаясыс Японияса сиктъясын да неыджыд каръясын посньыдикӧсь, вӧчӧмаӧсь бамбукысь да вевттьӧмаӧсь идзасӧн. Найӧс стрӧитӧма сідзи, мый ичӧтик землетрясениеысь оз жугавны, а ыджыд землетрясение дырйи налӧн стенъясыс оз вермыны вины пӧригас тайӧ керкаын олысьясӧс: ортсыса стенъясыс налӧн кокньыдик бамбукысь, комнатаяс торйӧдсьӧны мӧда-мӧдсьыс сідзжӧ кокньыдик вештассян перегородкаясӧн, кодъяс вӧчсьӧны картонӧн кышӧм бамбуковӧй рамаясысь. Пачьяс керкаын абуӧсь; на пыдди чусалан шом тыра ыргӧн либӧ сёй жаровняяс; на вылын пуӧны рис да пузьӧдӧны чайникъяс. Мебельыс керкаясын аслыспӧлӧс: японецъяс пукалӧны и узьлӧны цыновкаяс вылын, кодъясӧс кыӧма турунысь да пальмӧвӧй коръясысь.

Японияса каръясысь медыджыдыс — сылӧн столица — ***Токио***, кодын карбердса посёлокъясӧн лыддьыссьӧ 6 млн. олысьысь унджык. Тайӧ карыс — ӧнія кадся европейско-американскӧй типа, стальысь да бетонысь стрӧитӧм ыджыд керкаяса, моститӧм да асфальтируйтӧм паськыд уличаяса. Сэн эм унасикаса городскӧй транспорт, сы лыдын подземнӧй электрическӧй туй (метро). Мукӧд каръяс пиысь медгырысь промышленнӧй центръяс — ***Осака***, ***Нагойя*** да *Киото* и портъяс *Кобе* да ***Иокогама***. Ставныс найӧ Хонсю ділӧн лунвыв побережье вылын.

Овмöслöн главнöй чертаяс.

Япония сравнительнö неважöн развитчис кыдз капиталистическöй страна. Колян нэм шöрын на Япония вöлі феодальнöй странаöн: кöзяеванас сэні вöліны князьяс-феодалъяс, кодъяс владейтісны ыджыд поместьеясöн да управляйтісны найö поместьеясын олысь да на вылö уджалысь крестьянаöн. Сöмын XIX нэм мöд джынйын феодализм Японияын пöшти ставнас вöлі ликвидируйтöма. Князьяслöн эз ло воддза властьыс, но собственность унджык муяс вылас коли на сайын.

Крестьяна унджыкыс мутöмöсь да арендуйтöны мусö помещикъяслысь зэв посньыдик участокъясöн; арендаысь мынтöны босьтöм урожайысь джынсянь куим нёльöд пайöдз. Мукöд крестьяналöн эм и собственнöй му, но сідзжö зэв ичöтик.

Вывті гöля олöм вöсна японскöй крестьяналы лоö корсьны удж каръясын, фабрикаяс вылын зэв ичöт уджданысь. Тшыгъялысь семьяяс сеталöны ассьыныс челядьсö уджавны фабрикаяс вылö некымын во кежлö. Таысь батьмамыс получайтöны неуна деньга да мынтысьöны сійöн уджйöзъясысь, а челядь вын вывтіыс уджалöны фабрикаяс вылын 12—13 часöн сутки.

Промышленность развитие серти Япония тöдчымöн кольöма бöрö США, Германия, Англия, Франция серти. Японскöй промышленностьлöн главнöй отрасльыс — текстильнöй. Япония вöчö зэв уна хлопчатобумажнöй (ситеч да мук.), шöвк да вискознöй (искусственнöй шöвк) тканьяс. Тайö тканьяссö войнаöдз петкöдлісны Азияса уна йöза мукöд странаясö — Китайö, Индокитайö, Индонезияö, кöні найö соперничайтісны европейскöй странаясса да США-са тканьяскöд. Рабочöйяслы Японияын вывті ичöт уджданы мынтöм вöсна японскöй тканьяс вузассьöны ёна донтöмджыка европейскöйяс да американскöйяс дорысь.

Японияын сідзжö развитчöма химическöй промышленность, бумажнöй да машиностроениелöн öткымын видъяс: судостроение, электрификация вылö оборудование вöчöм. Чугун да сталь сывдöм паськалöма сравнительнö этша. 1936—1945 воясын, кор Япония нуöдіс война, сійö стрöитіс вель уна завод оружие, самолётъяс, танкъяс, взрывчатöй веществояс вöчöм могысь.

Видзму овмöс Японияын крестьяна нуöдöны вывті ичöтик участокъяс вылын, кодъясöс унджыкысьсö арендуйтöны помещикъяслысь. Крестьянин, коді обрабатывайтö 0,5 *га* ыджда

участок, лыддьыссьӧ нин зажиточнӧйӧн. Аслас гӧльлун вӧсна да вывті ичӧт участокъяс вӧсна японскӧй крестьянин оз вермы применяйтны му уджалігӧн ни машинаяс, ни скӧт: сылы лоӧ ассьыс карликӧвӧй мусӧ обрабатывайтны градйӧс моз жӧ — ки помысь зырйӧн да коканӧн. Та вӧсна японскӧй му уджалӧм тшӧкыда шуӧны грядкӧвӧй земледелиеӧн. Сэтчӧ колӧ пуктыны зэв уна труд.

Японскӧй крестьяна, шондіысь сайӧдчӧм могысь грубӧй идзасысь кыӧм ыджыд шляпаабсь либӧ еджыд чышъянаӧсь, уджалӧны рис муяс вылын пидзӧсӧдз няйтын. Найӧ садитӧны веськыд визьясӧн рис рӧсада, кодӧс вайӧны рассадникысь, окучивайтӧны тайӧ радъяссӧ, видзӧдӧны да дозьӧритӧны быд стебель. Та вӧсна рислӧн урожайяс Япониялӧн ыджыдӧсь.

Та кындзи Япониялӧн вӧдитӧны ид да соевӧй бобы. Бобы пуктӧны ид радъяс костӧ. Кор идйыс воас, сійӧс идралӧны, а бобыяс паськалӧны да вайӧны урожай. Бобы босьтӧм бӧрын мусӧ удобряйтӧны (химическӧй удобрениеясӧн, а сідзжӧ чери отбросъясӧн), лэдзӧны му вылӧ ва да пуктӧны рис рӧсада. Тадзи ӧти муыс вайӧ вонас куим урожай.

Япониялӧн зэв ёна паськалӧма плодоводство (торъя нин апельсиннӧй да лимоннӧй пуяс садитӧм), огородничество, чайнӧй кустъяс да тутӧвӧй пуяс быдтӧм, тутӧвӧй пу корйӧн вердӧны шелковичнӧй червьясӧс. Шелководство, кодлы оз ковни торъя му площадь, ни уна сьӧм видзӧм, сетӧ ыджыд отсӧг Японияса бедняцкӧй крестьянскӧй овмӧсъяслы. Шӧвк-сыре вӧчӧм серти Япония босьтӧ первой места мирын, и шӧвк являйтчӧ Япониялӧн главнӧй петкӧданторъясысь ӧтиӧн.

Колӧ пасйыны Япония овмӧсын шобді кӧдзӧмлысь да скӧт видзӧмлысь ичӧт рольсӧ. Японскӧй населениелӧн паськыд массаяс оз сёйны ни нянь, ни яй, ни йӧлысь вӧчӧм продуктъяс. Нянь пыдди сёйӧны рис, мӧс вый пыдди — растительнӧй (соевӧй) вый, яй пыдди — чери.

Чери кыйӧм зэв ёна паськалӧма Япониялӧн. Японскӧй да торъя нин Охотскӧй мореяс зэв озырӧсь быдсямасикас породаа чериӧн: лососьӧн, сельдиӧн, трескаӧн. Сельди мунӧ сідзжӧ и муяс удобряйтӧм вылӧ. Японскӧй чери кыйысьяс кыйӧны сідзжӧ крабъясӧс (морскӧй ракъясӧс) да морскӧй капуста (сёян водоросльяс).

Японскӧй діяс берег пӧлӧн зэв уна рыбачӧй посёлокъяс. Чери кыйӧмӧн занимайтчӧ 2 млн. японец. Японскӧй рыболовнӧй судноясъ — паруснӧй да моторнӧй пыжъяс да пароходъяс — тысячаясӧн ветлӧны Тихӧй океанса матысса мореясӧд. Япония чери кыйӧм серти (мӧд мировӧй войнаӧдз кыйлісны коймӧд пайсӧ став мирын кыйӧм черилысь) сулалӧ первой местаын.

Ыджыд роль японскӧй овмӧсын ворсӧ морскӧй судоходство.

Политическӧй строй.

Япония являйтчӧ монархияӧн, кӧні господствуйтӧны помещикъяс (феодалъяслӧн потомокъяс) да буржуазия. Государствоын главаыс — наследственнӧй император (микадо).

Правительствоыс — Министръяслӧн сӧвет — премьер юрнуӧдӧм улын назначайтсьӧ императорӧн. Законодательнӧй органыс — парламент.

1945 воын Япониялӧн капитуляция бӧрын сійӧс вӧлі оккупируйтӧма США-са войскаӧн. Сылысь правительственнӧй органъяссӧ сувтӧдӧма американскӧй оккупационнӧй властьяслӧн контроль улӧ, кодъяс долженӧсь действуйтны нёль держава-победительницаяс костын (СССР, США, Британия да Франция) договорённость серти. Но американскӧй властьяс, договорённость вылӧ видзӧдтӧг, не сӧмын оз нуӧдны Японияӧс демократизуйтӧм, но быдног талы препятствуйтӧны. Демократическӧй организацияяс преследуйтсьӧны. Реформаяс йылысь народнӧй требованиеяс оз выполняйтсьыны.

ИНДИЯ ДА ПАКИСТАН.

*

Индиялӧн площадь 3,1 млн. кв. км. Население 336 млн. морт.
Пакистанлӧн площадь 949 тыс. кв. км. Население 76 млн. морт.

*

Индия дыр кад чӧж вӧлі Англиялӧн медся ыджыд да озыр колонияӧн. Тайӧ ыджыд, тшӧкыда заселитӧм страна лунвыв Азияын — Индостан полуостров вылын да войвылас орччӧн куйлысь материкӧвӧй областьясын.

Индия зэв озыр природнӧй ресурсъясӧн, сійӧ важысянь кыскис ас бердас европейскӧй купечьясӧс — португальскӧйясӧс, французскӧйясӧс, англискӧйясӧс. XVII—XVIII нэмъяс чӧжӧн англичаналы удайтчис зырны Индиялысь ассыныс соперникъяссӧ да подчинитны тайӧ озыр странасӧ, сійӧс колонияӧ пӧртӧмӧн. XX нэмын, первой мирӧвӧй война бӧрын да Великӧй Ок-

тябрьскӧй революция бӧрын, угнетённӧй странаясын кутіс паськавны национально-освободительнӧй движение. Сійӧ шымыртіс и Индияӧс.

Уна миллион лыда индийскӧй народнӧй массаяс требуйтісны независимость. Английскӧй правительство дыр муніс талы паныд, пӧдтыліс народнӧй движениесӧ вооружённӧй вынӧн да преследованиеясӧн. Но век жӧ 1947 воын сылы лои мунны уступкаяс вылӧ: Индия получитіс самоуправление, но вӧлі торйӧдӧма кык юкӧн вылӧ — ***Индия*** да ***Пакистан***[1] вылӧ, кодъясын кольӧны колониальнӧй порядокъяс. Индия босьтӧ страналысь ыджыдджык юкӧнсӧ (квайт сизимӧд юкӧнсӧ), сэні олӧны ёнджыкасӧ индуистскӧй религия дор сулалысьяс. Пакистан занимайтӧ кык область странаса рытыв-войвылысь да асыв-войвылысь, найӧ ӧта-мӧдсьыс торъялӧны 1 600 *км*-ӧн да кыкнанныс ӧтлаын составляйтӧны ӧти сизимӧд юкӧн Индияса став территориялысь. Пакистанын джын олысьсьыс унджыкыс религия серти — мусульмана. Англичана Индияын важысянь нин зільӧны чорзьӧдны национальнӧй да религиознӧй вражда индиецъяс костын, кодъяс кутчысьӧны разнӧй религияясӧ — индуистскӧйӧ да мусульманскӧйӧ. Индияӧс юкӧнъяс вылӧ торйӧдлӧм нуӧдсьӧ сы могысь, медым слабмӧдны вынъяссӧ индийскӧй народлысь да отсавны английскӧй капиталлы водзӧ кутны ассьыс влияниесӧ тайӧ странаын.

ИНДИЯ.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Индостан полуостров, коді аслас очертаниеяснас мунӧ треугольник вылӧ, кытшалӧма Индийскӧй океанӧн да сылӧн юкӧнъясӧн — рытыввывсянь ***Аравийскӧй морёӧн*** да асыввывсянь ***Бенгальскӧй заливӧн***. Индиялӧн берегъясыс омӧля изрезаннӧйӧсь, но век жӧ тані эмӧсь удобнӧй портъяс: рытывлын Бомбей да асыв-войвылын Калькутта. Войвылас Индия торйӧдӧма Китайысь (стӧчджыка, сылӧн рытыв-лунвывса юкӧнысь — Тибетысь) ***Гималаи*** гӧраясӧн, кодъяс пыр вуджны зэв сьӧкыд.

---

[1] Татшӧм ногӧн термин *Индия* употребляйтчӧ кыксикас значениеын: кыдзи индиецъясӧн населитӧм став страналӧн ним да кыдзи ним, коді равнозначнӧй *Индийскӧй союз* нимлы.

Поверхность да юяс.

Индостан полуостровлӧн поверхность тэчасног сертиыс—плоскогорье, коді шусьӧ ***Деканӧн***. Сійӧ тэчсьӧма зэв важся кристаллическӧй горнӧй породаясысь (гранитъясысь, гнейсъясысь). Кӧнсюрӧ, торйӧн нин рытыв-войвылын, куйлӧны вулканическӧй породаяс (базальтъяс), кодъяс петӧмаӧсь коркӧ му пытшкӧсысь му кораын артмӧм потасъясӧд. Тайӧ породаясыс вылыссяныс вевттыысьӧмаӧсь плодороднӧй почваясӧн, ёнджыкасӧ краснозёмӧн. Деканскӧй плоскогорьелӧн доръясыс лэптысьӧмаӧсь да артмӧдӧны гӧраяс, кодъяс зэв ыджыд ступеньясӧн моз лэччӧны полуостров берегъяс вылӧ. Тайӧ гӧраясыс шусьӧны Западнӧй да Восточнӧй Гатыясӧн (гаты — индийскӧй ногӧн лоӧ тшупӧдъяс). ***Западнӧй Гаты*** кайӧны 2,7 *км*-ӧдз море уровеньсянь, ***Восточнӧй Гаты*** кыкпӧв ляпкыдджыкӧсь. Гаты подувтіыс нюжалӧны векни приморскӧй низменностьяс.

Декансянь войвылын куйлӧ ыджыд ***Гангскӧй*** (либӧ Бенгальскӧй) низменность, сы кузя визувтӧны Гималаиын заводитчысь Индияса зэв гырысь юяс — ***Ганг*** да ***Брамапутра***. Гангскӧй низменность лоӧма морскӧй пролив местаын, коді коркӧ ӧтлаавліс Бенгальскӧй залив да Аравийскӧй моресӧ: индӧм юясӧн вайӧм горнӧй породаяслӧн частицаяс тыртісны тайӧ проливсӧ. Гангскӧй низменностьлӧн юясӧн пуктӧм почваясыс зэв плодороднӧйӧсь, и тайӧ низменностьыс — страналӧн медтшӧкыда заселитӧм юкӧн. Ганг ю — уна ваа, судоходнӧй, снабжайтӧ населениеӧс ваӧн да используйтсьӧ муяс искусственнӧя орошайтӧм могысь, сійӧ лыддьыссьӧ индиецъяслӧн „священнӧй юӧн“ да зэв ёна почитайтсьӧ. Ганг да Брамапутра улысса юкӧнъясас торъялӧны рукавъяс вылӧ, кодъяс Бенгальскӧй залив дорын образуйтӧны кыкнан юыслысь общӧй ыджыд д е л ь т а. Гангскӧй низменностьлӧн юкӧныс, кыті визувтӧ Брамапутра, пырӧ Пакистанӧ.

Индия войвылын пӧшти $2^1/_2$ тыс. *км* вылӧ нюжалӧны ***Гималайскӧй гӧраяс***. Гӧраясӧн босьтан площадьыс ыджыдджык Альпы область серти (Европаын) дас куимпӧв. Гималаи — му шар вылын медджуджыд гӧраяс. На вылын лыддьыссьӧ нелямын гӧгӧр сэтшӧм вершина, кодъяс кайӧны море уровеньсянь 7 *км*-ӧдз да унджык, а на пиысь ӧткымынъяс кыпӧдчӧны 8 *км*-ысь вылӧджык. Гималайскӧй вершинаяс пиысь медджуджыдыс — ***Эверест*** — кайӧ 8,9 *км*-ӧдз море уровеньсянь. Гималайскӧй хребетъяслӧн гребеньясыс кузялаыс вевттыысьӧмаӧсь сывлытӧм

лымйӧн, сылӧн улысса границаыс куйлӧ 5-сянь 6 *км* судтаын море уровеньсянь. Гӧраяс вывсянь долинаясӧ лэччӧны зэв ыджыд ледникъяс, кодъяс, вочасӧн сылӧмӧн, сетӧны ва Ганглӧн, Брамапутралӧн да *Индлӧн* (визувтӧ ёнджыкасӧ Пакистан кузя) уна лыда притокъяслы.

Климат да растительность. Индиялӧн медся лунвылыс куйлӧ экваторсянь сравнительнӧ неылын—8-ӧд параллель вылын. Тропик мунӧ Индостанскӧй полуостров войвыв дорӧдыс. Но век жӧ не сӧмын Индостанлӧн, но и Гангскӧй низменностьлӧн жар климат. Шӧркодь тӧлысься температура некӧн оз лэччы 18°-ысь улӧджык. Сӧмын Гималайскӧй гӧраясын климатыс тӧдчымӧнъя кӧдзыдджык, да гожся да тӧвся тӧлысьяслӧн температура костын овлӧ вель ыджыд торъялӧм. Сідз, $3^1/_2$ *км* вылнаын июльлӧн шӧркодь температураыс+17°, а январлӧн—3°.

Индийскӧй океанын (экваториальнӧй зонаын) ыджыд испарение вӧсна Индияӧ воӧ уна атмосфернӧй осадок, но усьӧны найӧ оз быдлаын ӧткодя. Тайӧ йитчӧма муссоннӧй тӧвъяс вежласьӧмкӧд (чередуйтчӧмкӧд). Кыдзи петкӧдлӧма картаяс вылын (124 — 125 листбок), Индия районын гожся муссонъяс пӧльтӧны рытыв-лунвывсянь асыв-войвылӧ, а тӧвсяысыс — мӧдар направлениеын. Та вӧсна вит тӧлысь чӧжӧн, июньсянь октябрӧдз, Индияын усьӧ вогӧгӧрся осадокысь $^9/_{10}$ пайыс.

Тулысыс Индияын жар да кос; муыс потласьӧ, лоӧ уна бус, бусыс сулалӧ воздухын, доналӧ да ещӧ содтӧ жарсӧ. Сэсся, Центральнӧй Азияын да Индияса войвыв равнинаясын улын атмосфернӧй давление вӧсна, заводитчӧ гожся рытыв-лунвывса муссон. Сійӧ босьтӧ воздухлысь кыз слӧй 4 *км* судтаӧдз. Тайӧ слӧйыс йиджтысьӧма Индийскӧй океанса испарениеясӧн, да сы вӧсна, кор сійӧ мунӧ Индия территория весьтті, заводитчӧны ыджыд зэръяс, тшӧкыда ёна гымалӧм-чардалӧмӧн. Муссоннӧй зэръяс дырйи ставыс ульдӧ. Почвалӧн вылысса слӧйыс пӧрӧ няйтӧ да грунтӧвӧй туйяс лоӧны ветлыны позьтӧмъясӧн. Воздухыс лоӧ уль руа, васӧд, но сэк жӧ жар да пӧдтана.

Муköд дырйи гожся муссонъяс сёрмӧны, да та вӧсна лоӧ народнӧй бедствие: засуха (кос поводдя) нюжалӧ, вайӧ неурожай да тшыгъялӧм.

Кор пӧльтӧны тӧвся муссонъяс, осадокъяс усьӧны этша. Сы вӧсна мый Индияын тӧвся тӧлысьясын сулалӧ жар поводдя, лӧсьӧдны кӧ кӧдза муяслы орошение, то тӧв чӧжнас по-

Индия да Пакистан. Важнейшöй каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Заметитöй, мый Пакистан состоитö кык мöда-мöдсьыс торйöдöм юкöнысь: карта вылын рытыввыв юкöныс пасйöма нимсö дзоньнас гижöмöн, а асыввыв юкöныс — „П" букваöн. Корсьöй Индиялысь столица да Пакистанлысь столица. Индöй Индиялысь кык кар, кöні населениеыс 1 млн. мортысь унджык быдын. Корсьöй изшомлысь, кöртлысь да марганецлысь главнöй месторождениеяс.

зьö быдтыны мöд урожай. Тöлын атмосферноö осадокъяс тырмытöм вöсна индиецъяслы лоö пöльзуйтчыны искусственнöй орошениеöн: найö лöсьöдалöны бассейнъяс, кöні гожöмнас усьöм зэр ваыс видзсьö тöв кежлö, либö вöчалöны оросительнöй каналъяс юысь васö муяс вылö нуöдöм могысь.

Муссонъяс вежсигöн, торйöн нин аръясын, овлöны зэв ыджыд ураганъяс — тайфунъяс.

Индиялӧн торъя юкӧнъяс абу ӧткодьӧсь мӧда-мӧдыскӧд осадокъяс усьӧм серти да растительность характер серти. Деканскӧй плоскогорьелӧн ыджыдджык юкӧнас усьӧ вонас 75—100 *см* осадок. Тайӧ—саваннаяслӧн да степьяслӧн область. Тӧвся кос муссонъяс дырйи турун тані сотчӧ, саваннаын быдмысь пуяс вылын коръясыс косьмӧны да гылалӧны. Ӧнія кадӧ саваннаяслысь унджык юкӧнсӧ гӧрӧны да кӧдзӧны. Ёнджыка васӧд районъясӧн лоӧны Гангскӧй низменность да сыкӧд орчча Индостанлӧн асыв-войвыв юкӧныс, кӧні вогӧгӧрся осадокъяс овлӧны 1,5—2 *м*-ӧдз, а сідзжӧ Индостанлӧн рытыввыв берегыс, кӧні во гӧгӧрнас усьӧ 3 *м* осадок. Тані саваннаяс вежсьӧны тропическӧй вӧръясӧн, кӧні быдмӧны унасикас древеснӧй породаяс, пуяс улас быдмӧ тшӧкыд подлесок, а пу стволъяс гӧгӧрыс гартчӧны лианаяс. Индийскӧй вӧръяс, саваннаса пуяс моз жӧ, шыбитлӧны кос тӧвся муссонъяс дырйи косьмӧм коръяссӧ.

Сы вӧсна мый Гималаилӧн гигантскӧй барьер кутӧ муссонӧй тӧвъяссӧ, медуна осадокыс усьӧ Гималаи асыввыв юкӧнын лунвывладорса пӧкатъясас да найӧ подувъясын. Тайӧ—му шарвывса медся васӧд местаясысь ӧти: тані осадокыс усьӧ во гӧгӧрнас 10-сянь 12 *м*-ӧдз. Гималаи подулас быдмӧны тропическӧй вӧръяс да джунгли—ляпкыд пуяса тшӧкыд, васӧд вӧраинъяс, сэні зэв уна бамбук да лианаяс, кодъяс вӧсна вӧрӧд зэв сьӧкыд ветлыны. Джунглиясын эмӧсь ядӧвитӧй змейяс, паныдасьлӧны тигръяс да носорогъяс, кодъяс коркӧ вӧвліны зэв уна, но ӧні йӧз пӧшти дзикӧдз нин быродісны найӧс.

1 километрӧн вылынджык Гималаи бокъясын тропическӧй вӧр вежсьӧ субтропическӧйӧн (век веж дубъясысь, лавровӧй пуясысь), ещӧ вылынджык—коръя да лыска вӧръясӧн. Сы бӧрын муныны горнӧй видзьяс, кодъяс сетӧны места сывлытӧм лым полосалы.

Ископаемӧйяс. Индияын эмӧсь гырысь залежьяс полезнӧй ископаемӧйяслӧн: изшомлӧн, марганецлӧн, кӧртлӧн, хромлӧн, слюдалӧн, бокситъяслӧн да мук. Залежьяслӧн главнӧй районъясыс—Гангскӧй низменностьлӧн асыввыв юкӧн (изшом, кӧрт, слюда, хром), Деканскӧй плоскогорьелӧн войвыв (марганец, кӧрт, изшом) да Деканлӧн лунвыв (марганец, бокситъяс, зӧлӧта.) Тайӧ ресурсъясыс, кодъяс вылын позьӧ развивайтны Индияын зэв вына тяжёлӧй промышлен-

ность, öнія кадöдз используйтсисны омöля: английскöй капиталистъяс интересуйтчисны сöмын Британияса промышленностьлы марганец, хром да слюда перйöмöн, а сідзжö зöлöтаöн.

Население да каръяс.

Олысьяслöн лыд серти (336 млн.) Индия сулалö му шарвывса странаяс костын мöд местаын Китай бöрын. Страналöн ыджыд территория вöсна населениелöн шöркодь плотностьыс абу ыджыд—95 олысь 1 *кв. км* вылын. Но разнöй районъяс заселитöмаöсь абу öткодя тшöкыда: медтшöкыд населениеыс Гангскöй низменностьын да Индостан берегъяс вылын: 300-сянь 500 олысьöдз 1 *кв. км* вылын. Деканскöй плоскогорье заселитöма тöдчымöн шочджыка (70 олысьöдз 1 *кв. км* вылын), а Гималаиса горнöй районъясын населениеыс зэв шоч.

Индияын олысьясöс шуöны общöй нимöн — *индиецъясöн*. Но Индияын населениеыс состоитö уна народностьясысь, кодъяс сёрнитöны разнöй кывъяс вылын. Медуна лыдаяс на пиын *индусъяс* (хинду) да *бенгалецъяс*. Торъялö сідзжö *дравидскöй* народностьяслöн ыджыд группа, найö относитчöны Индиялöн древньöй население дінö да олöны ёнджыкасö лунвылын (дравидъяс 70 млн. морт гöгöр).

Национальнöй раздроблённостьысь кындзи, коді отсаліс англичаналы господствуйтны тайö странаас, ыджыд роль ворсöны Индияын религиознöй торъялöмъяс. Индияса населениелöн ыджыдджык юкöныс кутчысьö индуистскöй (мöдногöн брахманистскöй) религия дінö, а ичöтджык юкöныс — мусульманскöй религия дінö (23 рис.). Кыкнан религия дор сулалысьяс костын зыксьöмъясыс, кодъясöс поддерживайтöны англичана, эз нин öтчыдысь вайöдлыны вир кисьтан столкновениеясö. Тайöн пöльзуйтчисны англичана Индияöс юкöм вылö да сыысь Пакистан торйöдöм вылö, кодö пырисны мусульманскöй населениеа основнöй районъяс. Но и Пакистан торйöдöм бöрын Индияын коли уна мусульмана.

Индия—ёна древньöй культураа страна. Сэні Ганг да Инд юяс вылын миян эраöдз ёна войдöр вöліны государствояс, кöні вöлі развитчöма му уджалöм да быдсямапöлöс промыселъяс да кöні вöліны гырысь каръяс.

Древньöй индусъяслöн вöлі нин асланыс письменность. Найö изобретитісны цифраяс, бöрыннас найöс кутісны шуны арабскöйясöн (сы вöсна мый европейскöй народъяс босьтісны цифраяссö арабъяссянь). Чайтöны, мый махматöн ворсöм изобретитöма сідзжö древньöй Индияын. Важ кадъясö

Индия нимавліс кыдз культурнӧй да озыр страна, сылӧн изделиеясыс (тканьяс, оружие, украшенияс) петкӧдсисны мукӧд странаясӧ.

Индияса господствуйтысь классъяс — помещикъяс князьяс-раджаяс юрнуӧдӧм улын да духовенство — поддерживайтісны ёна важ кадъясӧ лӧсьӧдӧм населениеӧс кастаяс вылӧ, мӧдногӧн кӧ мӧда-мӧдсьыс торъялӧм группаяс вылӧ юклӧм. Кастаӧ принадлежитӧм вуджліс наследство серти. Сідз, вӧліны кастаяс брахманъяслӧн, либӧ жрецъяслӧн, воинъяслӧн, му уджалысьяслӧн, ремесленникъяслӧн да мук. Медулысса кастаӧн вӧліны неприкасаемӧйяс, либӧ парийяс. Налы оз вӧлі позь овны ӧти помещениеын высшӧй кастаса йӧзкӧд, найӧ долженӧсь вӧлі сетны налы туй, подвергайтчисны общественнӧй презрениеӧ. 1948 воын вӧлі примитӧма закон кастаяс бырӧдӧм йылысь, но делӧ вылас кастаяс вылӧ юксьӧм век на эм.

Индияса народӧс господствуйтысь классъясӧн угнетайтӧм, мый дінӧ ӧтлаасис англичанаӧн угнетайтӧм, вайӧдіс страна овмӧс усьӧмӧ, населениелӧн корысьмӧмӧ да культура усьӧмӧ.

Индийскӧй крестьяна — населениелӧн основнӧй массаыс,— кыдз правилӧ, воӧмаӧсь пӧшти тшыгъялӧмӧдз да корысь олӧмӧдз. Найӧ пӧшти ставныс неграмотнӧйӧсь. Олӧны лӧкиник ичӧтик хижинаясын; васӧдджык районъясын хижинаяс стрӧитсьӧны бамбукысь да вевттыссьӧны идзасӧн, косджык районъясын вӧчсьӧны сӧйысь. Хижинаыс пырджык овлӧ сэтшӧм ичӧт, мый нӧль морта семья вермӧ меститчыны сэтчӧ вой кежлӧ сӧмын сы вӧсна, мый кроватьяс да мебель абуӧсь: узьлӧны веськыда му джодж вылас. Питаниеыс индийскӧй гӧль йӧзлӧн—луннас сӧмын кымынкӧ китыр рис либӧ растительнӧй выя кымынкӧ шобді лепёшка. Яй унджык индиецъяс оз сёйны средствояс тырмытӧм понда. Та кындзи индуистскӧй религия запрещайтӧ сёйны яй. Уна миллион индиец быд во кулӧ висьӧмъясысь, торйӧн нин маляриясысь, коді ёна паськалӧма васӧд местаясын. Мукӧд дырйи паськавлӧны эпидемияяс сэтшӧм страшнӧй висьӧмъяслӧн, кыдз холера да чума. Зэв ёна кулӧны челядь. Висьӧмъяс дорысь ещӧ ёнджыка кулӧны индиецъяс тшыгъялӧмысь неурожайяс вӧсна: кор гожся муссоннӧй зэръяс сёрмӧны, сэки косместаясын—Деканскӧй плоскогорье вылын да Гангскӧй низменность рытыввылын — нянь косьмӧ вотӧгыс, и уна миллион йӧз кулӧны тшыгла.

Каръясын олӧ Индияса населениеысь сӧмын ӧти сизимӧд юкӧныс. Индийскӧй каръясысь медся важнӧйяс: ***Калькутта*** (2 млн. олысь) —зэв ыджыд промышленнӧй да торговӧй центр да Ганг дельтаын, Бенгальскӧй залив дорын порт; ***Бомбей***, кодын сідзжӧ лыддьыссьӧ 1 млн. олысьысь унджык, Индостан рытыввыв берег вылын порт да ыджыд текстильнӧй центр; ***Дели*** — Индиялӧн столица, страна войвылын; *Мадрас*, промышленнӧй центр да Индостан асыв-лунвылын порт.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс.

Индиялӧн овмӧсыс, водзті ёна развитӧй, воис упадокӧ странаын английскӧй капиталистъяслӧн дыр господствуйтӧм вӧсна, кодъяслӧн союзникъясӧн вӧліны индийскӧй князьяс да помещикъяс. Англичана мешайтӧны Индиялысь овмӧс быдбоксянь развивайтӧмлы; найӧ век зільлісны пӧртны сійӧс английскӧй промышленнӧй изделиеяс сбывайтӧм вылӧ рынокӧ да Англиялы сырьё да продовольствие поставщикӧ. Тайӧ налы удайтчис. Индиялӧн важ промышленностьыс дзикӧдз уси, и индиецъяс кутісны ньӧбавны английскӧй тканьяс, кодъясӧс вӧчӧма индийскӧй хлопокысь. Сӧмын бӧръя дас вояснас, первой да мӧд мировӧй войнаяс воясӧ, кор английскӧй товаръяссӧ эз кутны вайны Индияӧ, сэні развитчис выль промышленность, медсясӧ текстильнӧй.

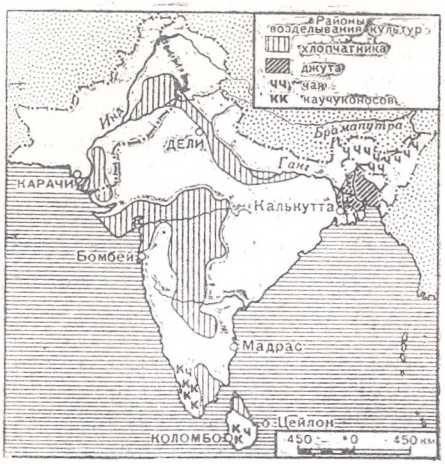

Индия, Пакистан да Цейлон.
Хлопчатник, джут, чай да каучуконосъяс вӧдитан районъяс.

Но ископаемӧйяслӧн зэв ыджыд залежьяс да сельскохозяйственнӧй сырьёлӧн ресурсъяс, уна лыда населениелӧн эмлун — ставыс тайӧ сетӧ позянлун паськӧдны Индияын сэтшӧм мощнӧй промышленность, кодкӧд ӧніясӧ оз позь сравнитны.

Ӧнія кадӧ Индия овмӧсын медыджыд места босьтӧ видзму овмӧс. Сійӧ зэв отсталӧй. Мунас владейтӧны помещикъяс, а крестьяна унджыкыс мутӧмӧсь. Найӧ арендуйтӧны ыджыд донысь князьяслысь либӧ помещикъяслысь неыджыд му участокъяс (1—1,5 *га*-ӧдз) да век налы уджйӧзаӧсь. Крестьянскӧй овмӧсъяслӧн агротехническӧй уровеньыс зэв улын. Мусӧ уджалӧны старинӧй гӧрйӧн (22 рис.). Ёна применяйтсьӧ ки помысь уджалӧм. Многопольнӧй севооборот, химическӧй удобрениеяс да машинаяс посни овмӧсъяс оз тӧдны. Эмӧсь сідзжӧ гырысь овмӧсъяс индийскӧй помещикъяслӧн да

английскӧй капиталистъяслӧн плантацияяс. Уджалӧны на вылын индийскӧй крестьяна. Главнӧй культураясыс—зернӧвӧйяс: рис, сорго, шобді, просо. Техническӧй культураясысь ыджыд тӧдчанлун босьтӧны хлопок, джут (быдмӧг, кодлӧн сіясысь вӧчӧны медъӧн канатъяс да мешӧк дӧра), землянӧй (мупытшса) ӧрек да сезам (тайӧ быдмӧгъясысь вӧчӧны растительнӧй вый), сахарнӧй тростник, чай, табак, каучук. Индийскӧй видзму овмӧсын ыджыд тӧдчанлун босьтӧ искусственнӧй орошение. Сійӧ сетӧ позянлун быдтыны культураяссӧ кос (тӧвся) муссон дырйи да татшӧм ногӧн босьтны мӧд урожай.

Оросительнӧй сооружениеяс (плотинаяс, каналъяс) принадлежитӧны помещикъяслы да капиталистъяслы. Наӧн пӧльзуйтчӧмысь крестьяна мынтӧны ыджыд дон.

Скӧтвидзӧмыс Индияын пастбищнӧй характера. Скӧт йирсьӧ саваннаясын да степьясын да ёна омӧльтчӧ тулыснас, кор став туруныс сотчӧ кос тӧв чӧжӧн. Кор гожся муссонъяс сёрмылӧны, овлӧ скӧтлӧн усьӧм кӧрым тырмытӧм вӧсна. Индияын видзӧны ёнджыкасӧ рабочӧй скӧт—буйволъясӧс да гӧрба ӧшъясӧс—зебуясӧс, а сідзжӧ ыжъясӧс да кӧзаясӧс.

Промышленностьын главнӧй роль ворсӧ текстильнӧй—хлопчатобумажнӧй да джутӧвӧй. Первойыслӧн главнӧй центрыс — Бомбей, коді сулалӧ хлопок вӧдитан районын. Джутӧвӧй фабрикаяс сосредоточитчӧмаӧсь Калькуттаын, код гӧгӧр быдтӧны джут.

Индияын перйӧны марганец, изшом да мукӧд ископаемӧйяс. Развивайтчӧ чугун, сталь да алюминий сывдӧм. Машиностроение кутіс развивайтчыны Индияын неважӧнсянь да ӧні оз на позь шуны сійӧс тӧдчанаӧн. Машина вӧчан заводъяс эмӧсь Калькуттаын, Бомбейын да *Джамшедпурын.*

Политическӧй строй.

Индийскӧй Союзлӧн высшӧй государственнӧй органъясӧн являйтчӧны Законодательнӧй собрание да Министръяслӧн сӧвет. Законодательнӧй собрание бӧрйыссьӧ населениеӧн. Индия состоитӧ уна провинцияысь, кӧні эм асланыс самоуправление, да княжествоясысь, кодъясӧн веськӧдлӧны наследственнӧй князьяс. Индияса главнӧй политическӧй организация-

ӧн являйтчӧ Национальнӧй конгресс, кӧні руководящӧй рольыс принадлежитӧ индийскӧй буржуазиялы. Народнӧй массаяс пӧвстын ыджыд влияниеӧн пользуйтчӧ коммунистическӧй партия.

ПАКИСТАН.

Британскӧй доминион Пакистан, кодӧс 1947 воын торйӧдӧма важ Индияысь, состоитӧ кык юкӧнысь, найӧ ӧта-мӧдсыс торйӧдсьӧны 1,6 тыс. *км*-а костӧн. Пакистанлӧн ыджыдджык юкӧныс куйлӧ Индостан полуостровсянь рытыв-войвылын да петӧ Аравийскӧй море дорӧ; тані побережье вылас сулалӧ Пакистанлӧн столица да главнӧй портыс ***Карачи***. Страналӧн мӧд, ёна ичӧтджык юкӧныс куйлӧ Индостансянь асыв-войвылын да омывайтсьӧ Бенгальскӧй заливӧн.

Рытыввыв Пакистан кызвыннас представляйтӧ *Индийскӧй* низменность, коді, Гангскӧй низменность моз жӧ, артмӧма юӧн вайӧм да пуктӧм наносъясысь. Сы кузя визувтӧ Инд ю уна лыда притокъясӧн. Климат тані кос, сы вӧсна мый гожся васӧд муссон, коді пӧльтӧ рытыв-лунвывсянь (видзӧд карта 124 листбок), татчӧдз оз во. Осадокъяс тані усьӧны во гӧгӧрнас 25 *см*-ысь не унджык. Гожӧм да тӧв жарӧсь, кӧть температураыс налӧн тӧдчымӧнъя вежласьӧ. Рытыввыв Пакистанын эм ыджыд дюнаяса лыаа пустыня *Тар*. Рытыввыв Пакистанлӧн ыджыдджык юкӧнас природнӧй условиеяс му уджалӧм вылӧ бурӧсь. Тані быдтӧны искусственнӧй орошениеӧн шобді да хлопчатник.

Асыввыв Пакистан босьтӧ Гангскӧй низменностьлысь медся асыввыв юкӧнсӧ, коді орошайтсьӧ Брамапутралӧн да мыйкӧ мында Ганглӧн улысса юкӧнъяснас. Климатыс тані, кыдз и Индия асыв-войвылын, жар да васӧд, муссоннӧй типа. Главнӧй культураясыс тані—рис, джут, чай.

Пакистан — бӧрӧ кольӧм видзму овмӧса страна. Пакистанлы, кыдзи и Индиялы, характернӧйӧсь крестьяна-беднякъяслӧн посни овмӧсъяс.

Пакистанын быдтан унджык хлопоксӧ да джутсӧ мӧдӧдӧны переработка вылӧ Индияӧ, а сідзжӧ Европаӧ. Петкӧдӧны сідзжӧ шобді да рис.

Пакистанса государственнӧй управлениелӧн главнӧй органъясӧн являйтчӧны Законодательнӧй собрание, кодӧс бӧрйӧ население, да Министръяслӧн совет. Господствуйтысь политическӧй организацияӧн Пакистанын являйтчӧ Мусульманскӧй лига, кодын руководящӧй рольыс принадлежитӧ землевладелецъяслы, купечьяслы да духовенстволы.

ТУРЦИЯ.

*

Площадь 768 тыс. кв. км. Население 19 млн. морт.

*

Турция кызвыннас куйлӧ Малӧй Азия полуостров вылын, Средиземнӧй да Чӧрнӧй мореяс костын. Полуостров дінас асывладорсянь примыкайтӧ Турциялӧн материкӧвӧй юкӧныс, коді

войвывтiыс шусьӧ Турецкӧй Арменияӧн, а лунвывтiыс—Турецкӧй Курдистанӧн. Тайӧ территорияяс кындзи, кодъяс ӧтлаын шусьӧны ***Азиатскӧй Турцияӧн***, Турциялы принадлежитӧ Балканскӧй полуостровлӧн неыджыд юкӧн, коді шусьӧ ***Европейскӧй Турцияӧн***, либӧ Фракияӧн.

Турциялӧн географическӧй положениеыс выгоднӧй: ӧти-кӧ, сы дінті муно важнӧй торговӧй туй Средиземнӧй море пыр Суэцкӧй каналӧ да водзӧ Индийскӧй океанӧ; мӧд-кӧ, Европейскӧй да Азиатскӧй Турция костӧд муно дзик ӧти морскӧй туй, (***Босфор*** да ***Дарданеллы*** векньыдик проливъяс пыр) Чёрнӧй моресянь Средиземнӧйӧ. Тайӧ вӧчӧ Турциялысь географическӧй положениесӧ зэв важнӧйӧн и военно-стратегическӧй отношениеын: Турция вермас война дырйи аслас проливъясӧд лэдзны либӧ не лэдзны мукӧд государствояслысь судноясс. Та вӧсна черноморскӧй проливъясын порядокъяс йылысь вопрос СССР оборонаын босьтӧ зэв ыджыд тӧдчанлун.

Поверхность. Малӧй Азиялӧн пытшкӧсса юкӧныс — сійӧ кос плоскогорье — ***Малоазиатскӧй***, коді кайӧ 800—1 200 *м*-ӧдз море уровеньсянь. Сы вылын эмӧсь сола тыяс да солончакъяс. Малоазиатскӧй плоскогорье кытшалӧма гӧраясӧн. Войвывсянь, Чёрнӧй море берегъяс пӧлӧн, нюжӧдчӧны ***Понтийскӧй гӧраяс***, лунвывсянь, Средиземнӧй море берегъяс пӧлӧн, ***Тавр*** гӧраяс. Рытыввылын, Эгейскӧй море берег дорын, гӧраяслӧн кыкнан системаыс ляпкалӧны да ӧтлаасьӧны. Сэні жӧ неджуджыд нагорьеяс костын куйлӧны ваӧн пуктӧм плодороднӧй почваяса паськыд ю долинаяс. Турция асыввылын Понтийскӧй гӧраяс да Тавр вуджӧны ***Армянскӧй нагорьеӧ***. Сэні горнӧй хребетъяс костын эмӧсь плоскогорьеяс да котловинаяс. Армянскӧй нагорьеса гӧраяс пӧвстын эмӧсь кусӧм вулканъяс. На пиысь ӧти — ***Арарат***, коді сулалӧ Турция да сӧветскӧй Армения кост границасянь матын, лоӧ медджуджыд точкаӧн Армянскӧй нагорьелӧн (5,1 *км* море уровеньсянь). Арарат вевттьысьӧма сывлытӧм лымйӧн да ледникъясӧн. Армянскӧй нагорьеса ӧти котловинаын куйлӧ преснӧй ваа ыджыд ты *Ван*.

Климат да растительность. Турция куйлӧ субтропическӧй зонаын, но климатыс да растительностыс сылӧн разнӧй юкӧнъясын абу ӧткодьӧсь. Эгейскӧй да Средиземнӧй море берегдоръясын да на дорӧ петан ю долинаясын сэтшӧм жӧ климат да сэтшӧм жӧ растительность, кутшӧм и Средиземнӧй море бердын куйлысь Европаса странаясын, например,

Турция. Важнейшöй каръяс да полезнöй ископаемöйяс.

Петкöдлöй ишшомлысь да хромитлысь месторождениеяс. Корсьöй Турциялысь портъяс Босфор пролив дорысь да Эгейскöй море вылысь.

Италияын, лунвыв Францияын: тайö средиземноморскöй климат шоныд, зэра тöлöн да жар, кос гожömöн. Побережье вылын да морелань бана гöра бокъясын — век веж растительность: лавръяс, миртаяс, олеандраяс. Побережьелöн тöдчана юкöнсö да долинаяссö займитöма виноградникъясöн, плодövöй пуяса садъясöн, торъя нин фигövöй, оливкövöй, абрикосövöй садъясöн, хлопок да табак муясöн.

Чёрнöй море побережьеын васöд субтропическöй климат. Чёрнöй море вылын тöвъяс пöльтöны рытыв-войвывсянь асыв-лунвывлань да вайöны сыладорö, мöдногöн Малöй Азия войвыв береглань, уна испарениеяс. Та вöсна ён зэръяс тані овлöны не сöмын тöлын, но и гожömын. Тані — Турцияын медозыр растительностыс. Понтийскöй гöраяслöн подувъясыс да гöра бокъясыс улітіыс вевттыысьömаöсь зэв бур паськыд коръя вöръясöн — дубövöйясöн да буковöйясöн. Вылынджык найöс вежöны коз пу вöръяс. Берег пöлöныс кузяла паськöдчömаöсь фруктövöй садъяс (торъя нин апельсиннöйяс) да табак муяс.

Малоазиатскöй плоскогорьеын, коді тöдчымöн кыпалöма моресянь да кодöс потшöма сійö влияниеысь гöраясöн, климатыс суровöйджык да кос — континентальнöй. Гожömыс тані зэв жар, кос, а тövнас овлöны морозъяс да муыс вевттыысьö лымйöн. Растительностыс тані зэв жеб, степнöй. Плоскогорьеöн ёнджыкасö пользуйтчöны пöскötина пыдди, сэні ветлödлöны осёл, ыж да köза стадаяс. Видзму уджалöны тані сöмын юяс да гöраса шоръяс гögöрын, кытысь васö нуödöны канаваяс кузя муяс искусственнöя орошайтöм вылö.

Медся суровöй климатыс Армянскöй нагорье вылын: тöлын гöраяс вылын бушуйтöны лымъя туröбъяс, да муыс вевттыысьö лымйöн 5—6 тöлысь кежлö. Тулыснас, лым сылігöн,

гöраса долинаясын ызгöны бурнöй потокъяс. Гожöмын тані зэв жар, овлöны засухаяс.

Ископаемöяс.

Турцияын эм унасикас полезнöй ископаемöяс. Сравнительнö неыджыд изшом залежьяс эмöсь войвылын, Чёрнöй море дорын. Уна местаын эмöсь ыргöн, кöрт да свинцово-цинкöвöй рудаяс. Ыджыд тöдчанлун имеитöны хромöвöй рудалöн залежьяс Турция рытыввылын да асыв-лунвылын. Хром (никель моз жö) применяйтсьö стальлы особöй ёнлун сетöм могысь; тайö зэв колана танкъяслы, военнöй судноялы броня вöчигöн да мукöдтор вылö. Тайö металлыс капиталистическöй странаясын сюрлывлö зэв этша (Турция кындзи хромöн озыр лунвыв Африка).

Население да каръяс.

Турциялöн территорияыс кöть и ыджыд, населениеыс сравнительнö абу уна — 19 млн. морт. 1 *кв. км* вылö воö шöркодя 25 олысь.

Населениеыс Турцияын унджыкыс *турокъяс*. Мукöд национальностьясысь медуна *курдъяс*, кодъяс олöны Курдистанын, Турция асыв-лунвылын. Эмöсь *грекъяс*, *армяна* да мукöд народностьяс.

Турцияын олысьяс пиын унджыкыс крестьяна. Став турецкöй населениеысь куим нёльöд юкöнсьыс унджыкыс олöны сиктса местностьясын. Каръяс абу уна, да найö неыджыдöсь. Сöмын куим карын населениеыс 100 тыс. олысьысь унджык. Тайö каръясыс: ***Стамбул*** (водзті Константинополь) Турциялöн главнöй порт Босфор пролив берег вылын, 800 тыс. олысьöн, Турциялöн важ столицаыс; ***Измир*** — Эгейскöй море берег вылын порт да ***Анкара*** — Турциялöн столица Малоазиатскöй плоскогорье войвылын.

Уна нэм чöж Турция вöлі деспот-султанъяс неограниченнöй власть улын. Населениеыс олiс полиция да невежественнöй мусульманскöй духовенство стрöг контроль улын, тайö ёна надзмöдіс турецкöй народлысь культурнöй да политическöй развитиесö. 1922 восянь, революция бöрын, коді вöлі веськöдöма иностраннöй капиталлы паныд, установитчис буржуазнöй республика, да турокъяс бытöвöй укладын лоины ыджыд вежсьömъяс.

Водзті Турцияын разрешайтсис многожёнство; öні сійöс запретитöма. Водзті нывбабаяс олісны керкаса торъя юкöныn, коді шусьыліс гаремöн. Сэтысь петігöн налы колö вöлі тупкыны чужömсö сьöд вевттьöдöн — чадраöн. Революция бöрын нывбабаясöс гаремъясын дзебöм да чадра новлöм запре-

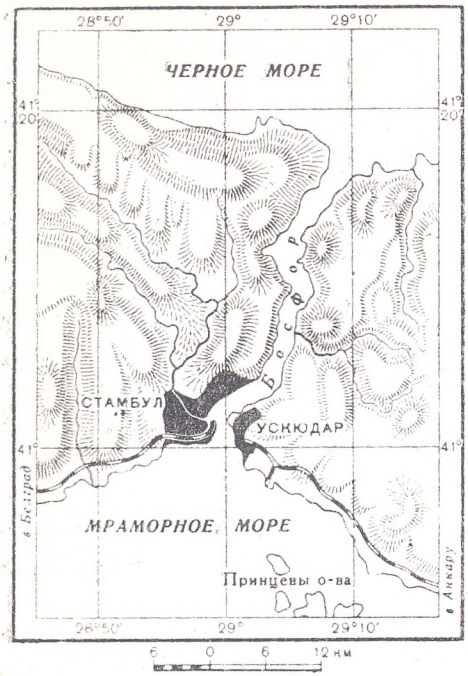

Босфор пролив.

Масштаб серти определитӧй Босфорлысь пасьтасӧ да кузьтасӧ. Видзӧдлӧй карта-вкладка вылысь, кытчӧ водзӧ мунӧ кӧрттуйыс, кодлысь отрезокъяссӧ петкӧдлӧма тані.

титӧма. Нывбабаяслы разрешитӧма велӧдчыны, участвуйтны страналӧн политическӧй олӧмын, уджавны государственнӧй служба вылын.

Восьталӧма выль школаяс, кодъяс оз зависитны духовенствоысь, а сідзжӧ университетъяс да институтъяс.

Усвоитӧм вылӧ зэв сьӧкыд арабскӧй алфавит пыдди, коді вӧлі примитӧма Турцияын войдӧр, пыртӧма выль алфавит — латинизированнӧй, мӧдногӧн кӧ латинскӧй букваясысь лӧсьӧдӧм, кыдзи и западноевропейскӧй кывъясын.

Важ национальнӧй турецкӧй паськӧм вежӧма европейскӧйӧн, торйӧн нин вӧлі запретитӧма новлыны фескаяс (мужчинаяслӧн юр вылын новлантор, гӧгрӧс, полеястӧм гӧрд ной шапка кодь).

Вежсисны ортсыладорсяньыс и турецкӧй керкаяс да каръяс: водзті керкаясын ӧшиньясыс петісны двор пытшкас, а уличаладорын вӧліны ӧшиньтӧм куш стенъяс; ӧні турецкӧй каръясын керкаяс стрӧитсьӧны европейскӧй керкаяс ногӧн, лоины паськыд уличаяс да бульваръяс.

Век жӧ культурнӧй уровеньлӧн содӧм оз шымырт Турциялысь паськыд народнӧй массаяссӧ: сійӧ ёнджыкасӧ тӧдчӧ сӧмын каръясын; унджык сиктса населениеыс важмоз увтыртӧма, неграмотнӧй, невежественнӧй да суевернӧй.

Овмӧслӧн главнӧй чертаяс.

Турциялӧн овмӧсыс отсталӧй. Главнӧй тӧдчанлун сэні босьтӧ видзму овмӧс. Унджык турецкӧй крестьянаыс олӧны гӧля.

Турцияын быдтан культураяс пиысь основнӧйясыс: шобді, табак, хлопок да плодӧвӧй культураяс. Табаксӧ уна нуӧны загранницаӧ. Нуӧны косьтӧмӧн виноград (изюм), маслинаяс, инжир, абрикосъяс (урюк).

Турцияын видзӧны ыжъясӧс, кӧзаясӧс да осёлъясӧс (ишакъясӧс). Кӧзаясысь коймӧд пайыс — ангорскӧй породаа, кузь шӧвк кодь гӧна.

Промышленность Турцияын омӧля развитчӧма. Ыджыд фабрикаяс да заводъяс строитӧма государство отсӧгӧн бӧръя кызь во чӧжнас. На пиын унджыкыс текстильнӧй фабрикаяс да пищевкусовӧй предприятиеяс (сахар вӧчан, вый вӧчан, пызьизан заводъяс, табачнӧй фабрикаяс). Унджык промышленнӧй предприятиеясыс Турцияын кустарнӧй характераӧсь. Ископаемӧйясысь перйӧны изшом, хромовӧй руда, ыргӧн. Главнӧй промышленнӧй центръяс: Измир — Эгейскӧй море берег вылын, Стамбул — Босфор дінын.

Политическӧй строй.

1922 воӧдз Турция вӧлі монархияӧн султан власть улын (сійӧ шусьыліс Оттоманскӧй империяӧн). Сійӧ жӧ кадын Турция ёна зависитіс империалистическӧй державаясысь. 1922 воын, пӧшти куим вося национально-освободительнӧй тыш бӧрын генерал Кемаль Ататюрк юрнуӧдӧм улын, Турция лои буржуазнӧй республикаӧн да мездысис иностраннӧй империалистъяс господствоысь. Но бӧръя дас вонас турецкӧй реакционеръяс кыскисны ассьыныс странасӧ бӧрлань да выльысь подчинитісны сійӧс иностраннӧй господстволы (первой германскӧйлы, а ӧні американскӧйлы да английскӧйлы).

Турцияын господствуйтӧ сідз шусяна народно-республиканскӧй партия, коді сулалӧ турецкӧй буржуазия да помещикъяс интересъяс дор. Подлиннӧ демократическӧй партияссӧ запретитӧма. Рабочӧй движениеын участвуйтысьясӧс да вообще прогрессивнӧй деятельясӧс арестуйталӧны да преследуйтӧны.

АФРИКА.

ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКӧЙ ОБЗОР.

*

Площадь 30 млн. гӧгӧр кв. км. Население 170 млн. гӧгӧр морт.

*

Ыджда, положение да очертаниеяс.

Африка аслас ыдждаяс сертиыс куимпӧв ыджыдджык Европаысь. Войвывсянь лунвылӧ сійӧ кыссьӧ 8 тысяча *км* кузя да пӧшти сы мында жӧ рытыввывсянь асыввылӧ.

Экватор вомӧналӧ Африкаӧс пӧшти шӧрӧдыс: войвыв помыс сылӧн сулалӧ войвыв широталӧн 37 параллель вылын, а лунвыв помыс — лунвыв широталӧн 35 параллель вылын.

Африка рытыввылын куйлӧ Атлантическӧй океан, войвылын — Средиземнӧй море да асыв-лунвылын — Индийскӧй океан.

Европаысь Африкаӧс торйӧдӧны Средиземнӧй море да Гибралтарскӧй пролив, кодлӧн медвекньыдінас пасьтаыс 14 *км.*

Векньыдик суша полоса — ***Суэцкӧй перешеек*** — ӧтлаӧдӧ Африкаӧс Азиякӧд. Суэцкӧй перешеекысь лунвылынджык Африка да Азия костын куйлӧ векньыдик ***Краснӧй море***, коді ӧтлаасьӧ Индийскӧй океанкӧд ***Баб-эль-Мандеб*** пролив пыр. Перешеек вомӧн кодйӧма ***Суэцкӧй канал***, коді ӧтлааліс Средиземнӧй мореӧс Краснӧйкӧд да ёна дженьдӧдіс Европасянь Индийскӧй океанӧ туйсӧ (25 рис.).

Морскӧй туйяс Африкасянь Европаӧ да Азияӧ дженьыдӧсь да удобнӧйӧсь, но мукӧд свет юкӧнъяссьыс сійӧс торйӧдӧны паськыд океанъяс.

Берегъясыс Африкалӧн омӧля изрезаннӧйӧсь. Сэні эм сӧмын ӧти ыджыд залив — *Гвинейскӧй*, но сійӧ оз пыдӧдз пыр материк пытшкас; материк асыввылас эм ыджыд выступ — полуостров ***Сомали***.

Муköд заливъяс да полуостровъяс посниöсь. Діяс Африкаын этша. Рытыввыв берегъяс пöлöн куйлöны негырысь ді чукöръяс: ***Азорскöйяс***, Канарскöйяс, Зелёнöй Мыслöн діяс. Африкалöн эм сöмын öти ыджыд ді Индийскöй океан вылын — ***Мадагаскар***, материкысь сійöс торйöдö паськыд ***Мозамбикскöй*** пролив.

Африкалöн главнöй портъяс: войвылын — ***Алжир***, ***Тунис***, ***Александрия*** да ***Порт-Саид***, лунвылын — ***Кейптаун*** (Капштадт), рытыввылын — ***Дакар***.

Карта кузя упражнениеяс. Тöдмалöй, кутшöм местаясöд вомöналöны Африкаöс войвыв широталöн 30 параллель да лунвыв широталöн 30 параллель да кöні — экватор; висьталöй наöн вомöналан юяслысь, гöраяслысь нимъяссö да мерайтöй Африкасö рытыввывсянь асыввылöдз да войвывсянь лунвылöдз. Висьталöй мореяс, заливъяс да проливъяс, кодъяс кытшалöны Африкалысь берегъяссö.

Африкаöс исследуйтöм историяысь.

Европеецъяс зэв важ кадъяссянь волывлісны Африка войвыв берегъясö; важысянь тöдлісны найö сідзжö Красной море берегъясöс. Но став муköд паськыд местаяссö Африкалысь европеецъяс тöдмалісны сёрöнджык. XV нэмын португальскöй морякъяс, Европасянь Индияö морскöй туй корсигöн, исследуйтісны став рытыввыв берегсö Африкалысь да воисны мысöдз, кöні материк берегыс чукыльтö асыв-войвывлань. Тайö мыссö найö первой шуисны Буряяс мысöн, а сэсся сетісны сылы выль ним — мыс Доброй Надежды, сы вöсна мый чайтісны, мый сійöс кытшовтöм бöрын позьö воны Индияö. И збыльысь, *Васко да Гама* кытшовтіс лунвыв Африкаöс, муніс асыввыв берег пöлöныс экваторöдзыс, вуджис Индийскöй океан да сувтіс Индостан берег дорö. Татшöм ногöн Васко да Гама вöчис öтпырйö кык открытие: аддзис морскöй туй Индияö да тöдмаліс, мый Африкаöс и лунвывсянь и асыввывсянь кытшалö океан.

XIX нэмын ыджыд путешествиеяс пыдöдз Африкаö вöчис англичанин *Ливингстон*. Сійö исследуйтіс Замбези ю да аддзис сы вылысь зэв ыджыд водопад Виктория. Сы бöрын сійö восьтіс Ньяса ты да Конго юлысь вылыс юкöнсö. Ливингстон зэв шоча юöртліс ас йывсьыс рöдинаас, да öти кадö чайтлісны, мый сійö пöгибнитіс. Корсьны сійöс мöдöдчис американец *Стэнли*. Африка асыввыв берег вылын Стэнли чукöртіс ыджыд караван, муніс Танганьика ты дорö и сэні аддзис Ливингстонöс. Стэнли вöчис ещö куим путешествие Африкаöд да исследуйтіс Виктория ты, Конго ю да тайö ю бассейнас куйлысь первобытнöй тропическöй вöръяс.

Империалистическöй державаяс используйтісны Ливингстонлысь да Стэнлилысь открытиеяс, медым захватитны африканскöй территория.

XIX нэм шӧрын Африкаӧ воліс русскӧй путешественник Е. П. Ковалевский. Египетысь сійӧ муніс пустыня пыр европеецъяслы сэки пӧшти тӧдтӧм Восточнӧй Суданӧ да Абиссинияӧ, вӧчис сэні уна наблюдениеяс да описитіс найӧс. Сёрӧнджык, XIX нэмся сизимдасӧд—кӧкъямысдасӧд воясын ыджыд вклад внеситіс Африка изучитӧмӧ мӧд русскӧй путешественник—врач Василий Васильевич Юнкер. Африка кузя сійӧ путешествуйтіс дас ӧти воысь дырджык да чукӧртіс Восточнӧй да Центральнӧй Африка странаяслӧн география, этнография да история кузя обширнӧй да интереснӧй материал. Торйӧн кӧ, сійӧ исследуйтіс Виктория ты район, Ниллысь да Конголысь притокъяс, опишитіс природа да Восточнӧй Суданлысь да Угандалысь народъясӧс. Юнкерӧн сійӧ путешествиеяс йылысь издайтӧм трёхтомнӧй труд представляйтӧ интерес и ӧні на. Юнкерлӧн современник, сідзжӧ русскӧй, врач А. В. Елисеев вӧчліс кымынкӧ путешествие войвыв Африка кузя да изучайтіс Сахара пустыня.

Поверхность.

Африкалӧн ыджыдджык юкӧныс — зэв ыджыд плоскогорье, коді мукӧдлатіыс мылькъяса, шӧр судтаыс сылӧн 600 *м*-ысь вылынджык море уровеньсянь. Дзонь лунъясӧн да вежонъясӧн мунӧны сэті караванъяс, и туй вылын оз паныдасьлыны горнӧй хребетъяс. Тайӧ ыджыд плоскогорьелӧн доръясыс крутӧсь да гырысь тшупӧдъясӧн (террасаясӧн) лэччӧны море берегъяслань. Но дзик море берег пӧлӧныс кыссьӧ векньыдик низменнӧй полоса, местаясӧд нюрсялӧма да малярийнӧй.

Восточно-Африканскӧй плоскогорье потласьӧма плоскӧй глыбаясӧ; мукӧдыс на пиысь кайӧмаӧсь вылӧ, мукӧдыс, мӧдарӧ, лэччӧмаӧсь улӧ. Медся вылӧ кайӧма Абиссинскӧй горнӧй страна; сійӧ джуджыд ді моз кыпӧдчӧ плоскогорье кытшын; шӧркодь судтаыс сылӧн $2^1/_2$ тысяча *м* гӧгӧр.

Абиссинскӧй нагорье кызвыннас артмӧма гнейсысь да кристаллическӧй сланецъясысь, а выліас куйлӧны песчаникъяслӧн да известнякъяслӧн слӧйяс. Вылыссяньыс Абиссиния вевттьысьӧма кынмӧм лава потокъясӧн. Став нагорьеыс вундассьӧма джуджыд ущельеясӧн; на кэстын кыпӧдчӧны пызан сяма гӧраяс. Тайӧ гӧраяс весьтас ещӧ вылӧджык кыпӧдчӧны кусӧм вулканъяслӧн куполъяс.

Лунвывланьын Абиссиниясянь Восточно-Африканскӧй плоскогорье вылын эмӧсь джуджыд, но векни сбросӧвӧй впадинаяс, кӧні куйлӧны тыяс: Ньяса, Танганьика да мукӧдъяс. Тайӧ тыясыс зэв джуджыдӧсь: сідз, Танганьика (матӧ $1^1/_2$ *км*) джуджда сертиыс уступайтӧ сӧмын Байкаллы. Впадина доръ-

ясас кыпӧдчӧны кусӧм вулканъяс: *Кения* да ***Килиманджаро*** (5 890 *м*), на вылын куйлӧны сывлытӧм лымъяс; тайӧ районас жӧ эмӧсь и действуйтысь вулканъяс. Краснӧй море артмис му кораын гырысь разломъяс вӧсна; джуджаыс сылӧн 2 *км*-ысь унджык, а берегъясыс кайӧны уступъясӧн 2—3 *км* судтаӧдз море уровеньсянь. Землетрясениеяс петкӧдлӧны, мый му коралӧн вешъясьӧмыс мунӧ тані и ӧні.

Драконӧвӧй гӧраяс, кодъяс сулалӧны асыв-лунвыв Африкаын, сідзжӧ сбросӧвӧй гӧраяс; найӧ сулалӧны плоскогорье дорас да артмисны древньӧй складчатӧй ёна разрушитчӧм гӧраяс местаын.

Африка рытыв-войвылын выделяйтчӧ горнӧй страна ***Атлас***, коді состоитӧ некымын параллельнӧй складкаысь, кодъяслӧн джуджаыс овлӧ 3 да весиг 4 *км*. Атласскӧй гӧраяс — Альпылӧн да Апеннинылӧн продолжение.

Африка лунвылын да центрын уна з ӧ л ӧ т а, ц в е т н ӧ й м е т а л л ъ я с, а л м а з ъ я с. Эм ишшом залежьяс, войвылын куйлӧны кӧрт рудаяс да фосфоритъяс (карта, 169 листбок).

Африкалӧн дзик ӧти ыджыд ді — ***Мадагаскар*** — строение сертиыс материк кодь: тайӧ тшупӧдӧсь крут доръяса плоскӧй из глыба. Африка дінын эмӧсь вулканическӧй діяс, например, Вознесение ді, Св. Елена ді, Азорскӧйяс, Канарскӧйяс.

Климат.

Сы вӧсна мый Африкалӧн ыджыдджык юкӧныс куйлӧ тропикъяс костын, то климатыс сылӧн жарджык став мукӧд свет юкӧнъясысь. Шонді во гӧгӧр шонтӧ зэв ёна, и тӧвся да гожся тӧлысьяс костын температуралӧн торъялӧмъясыс зэв ичӧтӧсь.

Му вылын меджар странаяс пиысь ӧтиӧн лоӧ ***Сахара*** пустыня.

Сахараын вогӧгӧрся шӧркодь температура кайӧ 30°-ӧдз. Гожся лунъясӧ куш скалаяс донавлӧны 70 да 80°-ӧдз, и воздухыс овлӧ сэтшӧм жар, весиг сьӧкыд лолавны. Кор пустыняӧд мунӧ лыаа страшнӧй ураган — самум, караванъяс сувтӧны, верблюдъяс водӧны му вылас, мортъяс гартчӧны да дзебсьӧны тюкъяс костӧ воздухӧд локтысь лыаысь сайӧдчӧм могысь.

Но войясын Сахараын овлӧ ыркыд; тшӧкыда усьлӧ лысва, а тӧвся войясӧ скалаяс вылын овлӧ весиг пуж.

Ыджыдджык юкӧныс Сахаралӧн — изъя пустыня, уналаын куш скалаясыс

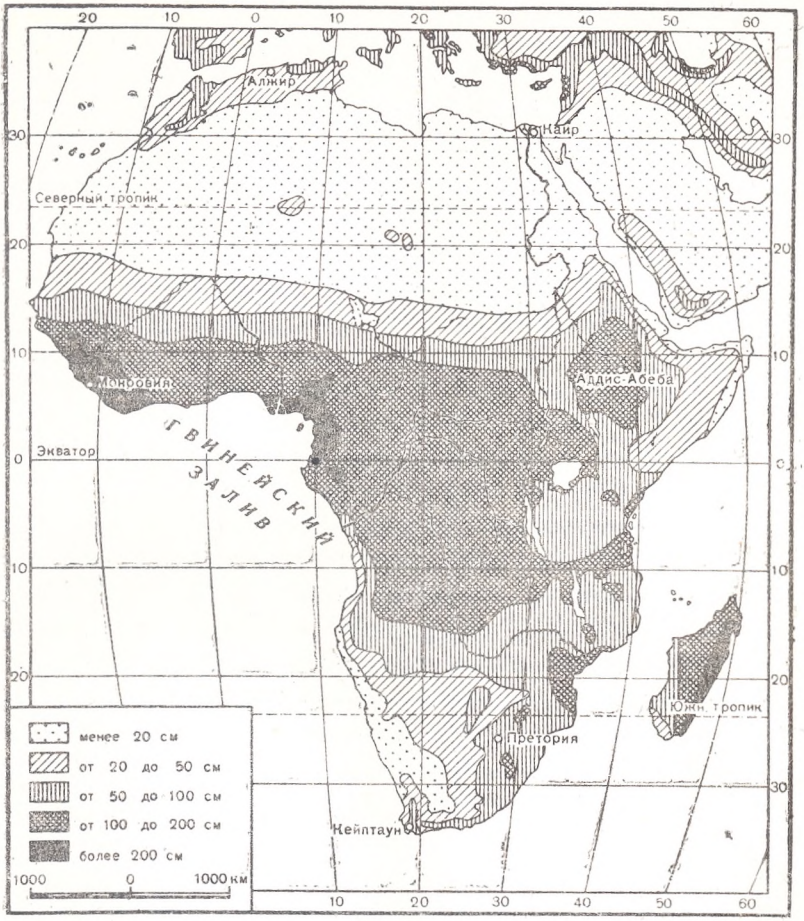

Африкаын вочӧжся осадокъяс шӧркодь количествоӧн распределяйтчӧм.

сылӧн причудливӧй формаа сюръяяс кодьӧсь, пирамидаяс, тшакъяс кодьӧсь да с. в. Но уна места босьтӧны сэні сідзжӧ лыаяс да сёйяс.

Шоныд да кӧдзыд ӧдйӧ вежласьӧм понда скалаяс пустыняын потласьӧны, пӧрӧны щебеньӧ да лыаӧ. Тӧв нуӧ лыасӧ да пуктӧ сійӧс увтасджыкинъясӧ еджыд либӧ виж дюна радъясӧн 300 *м* судтаӧдз.

Сахара кос со кутшӧм причинаяс понда. Пассатъяс, кодъяс пӧльтӧны Сахара весьтас, нуӧны воздухсӧ кӧдзыдджык местаясысь шоныдджыкинъясӧ, но мунігас воздухыс шоналӧ, да та вӧсна Сахара весьтын оз артмыны кымӧръяс да пӧшти некор оз овлыны зэръяс. Нил ю визувтӧ пустыня пыр, сылӧн абу ни ӧти приток.

Лунвывланьын Сахарасянь куйлӧны жар да васӧд климата странаяс; найӧ мунӧны экваторсянь кыкнанладор бокас. Сэні

океансянь локтысь васöд воздухыс пöшти пыр кайö вывланьь, артмöны кымöръяс да зэрö. Торъя ёна зэрлывлö Гвинейскöй залив берегъяс вылын да Конго ю бассейнын. Африкалысь васöд экваториальнöй областьсö войвывсянь да лунвывсянь кытшовтö зэв ыджыд полоса, кöні тöлын овлöны засухаяс, а зэръяс медсясö овлöны гожся тöлысьясын, торъя нин кор луншöркадся шонді овлö зенитын, веськыда юр весьтын.

Тайö зэръясыс сідзи и шусьöны з е н и т н ö й я с ö н. Найö векджык локтöны öти и сійö жö часъясö. Асылын небесаыс сэзь, и шонді, войся русö разöдöм бöрын, зэв ёна пöжö. Луншöр кежлö шоналöм васöд воздух кайö вылö да сэні кöдзалö. Пырысьтöм-пыр жö небесаын öшйöны кыз кымöръяс; заводитчö страшнöй ливень оръявлытöм гымöн да чардöн. Войнас небеса бара сэзьдö, еджыд сук ру вевттьö став увтас местаяссö. Тропическöй Африкаöд путешествуйтысьяс ёна норасьöны лыöдзыд мöрччан тайö кöдзыд руяс вылö, весиг привычнöй негръяс асывъясын оз петны удж вылö, кытчöдз шонді оз вöтлы войся русö.

Лунвыв тропиксянь лунвывланьын климатыс Африкалöн умеренно шоныд. Гожöмын, мöдногöн кö декабрь, январь да февраль тöлысьясын, сэні сулалö зэв жар поводдя, а тöлын овлö ыркыд поводдя да джуджыдджыкинъясын весиг усьлö лым. Зэръяссö вайöны татчö асыв-лунвыв пассатъяс, кодъяс пöльтöны Индийскöй океансянь. Сы понда Драконöвöй гöраяс вылын зэр овлö уна, а водзö рытывланьö зэв этша. Сэні куйлö ***Калахари*** пустыня. Зэрыс оз овлы тані ещö и сы понда, мый Калахарилöн берегъясыс омывайтсьöны кöдзыд течениеöн, кыдзи и рытыввыв берегъясыс Сахаралöн.

Сöмын дзик Африка лунвылас пöльтöны тöлын рытыввыв тöвъяс, кодъяс вайöны уна осадокъяс; гожöмыс сэні, мöдарö, кос. Климат серти тайö местаыс öткодь Африка войвыв побережьекöд да Италиякöд — и тані и сэні климатыс субтропическöй; но сöмын тöлыс Африка лунвылын овлö сэки, кор войвылын сулалö жар да кос гожöм.

Карта кузя упражнениеяс (162 листбок). Корсьöй Африкаысь сэтшöм область, кöні во гöгöрöн усьö 1 *м*-ысь унджык осадок. Петкöдлöй извилистöй полоса, кöні усьö 50-сянь 100 *см*-öдз; сэні жар да васöд гожöм вежсьö жар, но кос тöлöн. Уна-ö осадок усьö пустыняясын?

Юяс да тыяс.

Африкалöн юясыс визувтöны джуджыд плоскогорьеясöд да, туй выланыс уступъяс паныдалöмöн, артмöдöны уна порогъяс да водопадъяс.

Главнӧй юыс Африкаын — ***Нил***, кузьтанас сійӧ уступайтӧ сӧмын Миссисипилы Миссурикӧд (27 рис.). Сійӧ артмӧ ***Белӧй Нил*** да ***Голубӧй Нил*** ӧтлаасьӧмысь. Белӧй Нил заводитчӧ *Виктория* тыысь, кодлӧн уровеньыс километр дорысь вылынджык океан уровеньысь. Голубӧй Нил заводитчӧ Абиссинскӧй гӧраясын *Тан* тысянь, коді куйлӧ ещӧ вылынджык Виктория ты серти. Средиземнӧй морелань визувтігӧн Нил артмӧдӧ уна порогъяс да водопадъяс. Водзӧ Нил визувтӧ нин лӧня да мореӧ усянінын Египет пределъясын образуйтӧ дельта. Гожӧмын Нил быд во ойдӧ истокъясас вывті ёна зэрӧмысь.

Тайӧ зэръясыс заводитчӧны тулысын да кыссьӧны гожӧмбыд. Кыкнан Нилыс — Белӧй и Голубӧй — туӧны да нуӧны гудыр ва ылӧ войвылӧ, кӧні зэръяс ньӧти оз овлыны да кӧні юыс ойдӧ гожӧмын мича, кос да жар поводдя дырйи, быттьӧкӧ некутшӧм помкатӧг. Арнас юыс бӧр пырӧ аслас берегъясӧ, долинаас кольӧ влага да плодороднӧй ил слӧй.

Кузьта сертиыс мӧд ю Африкаын — ***Конго.*** Сійӧ нуӧ сэтшӧм уна ва, мый пасьтаыс сылӧн шӧр течениеӧдыс 10 *км* гӧгӧр.

Кузьта серти коймӧд ю Африкаын — ***Нигер***, Нил серти унджык ваа, но ёна уступайтӧ Конголы.

Мукӧд тӧдчанаджык юыс Африкаын — ***Замбези*** да *Оранжевӧй.*

Замбези ю шӧр юкӧнас визувтӧ базальтӧвӧй руслоӧд важ кынмӧм лава вывті, туй вылас паныдасьӧ потаскӧд да усьӧ сэтчӧ 120 *м* судта *Виктория* водопад артмӧдӧмӧн. Водопадыслӧн шумыс кылӧ 15 *км* сайсянь. Водопад весьтас ваыс пызйӧ-кайӧ вылӧдз, сэні шонді ворсӧ радугалӧн ставсикас рӧмъясӧн.

Асыввыв-африканскӧй тыяс — ***Ньяса, Танганьика*** да мукӧдъяс — тыртӧны джуджыд впадинаяс, берегъясыс налӧн джуджыдӧсь да зэв крутӧсь. Медыджыд тыыс Африкаын — ***Виктория***, ыджда сертиыс уступайтӧ сӧмын ӧти пресӧй ваа тылы — Верхньӧйлы — Америкаын. Виктория — ляпкыд ваа ты.

Центральнӧй Африкаын эм сӧмын ӧти ыджыд ты — *Чад*, сійӧ бессточнӧй; сэтчӧ усьӧ Шари ю.

Карта кузя упражнениеяс. Видзӧдӧй, кӧні заводитчӧны Белӧй Нил да Голубӧй Нил. Петкӧдлӧй истокъяссӧ Конголысь, Замбезилысь, Оранжевӧйлысь да Нигерлысь. Кутшӧм кузьтаыс Ниллӧн да Конголӧн?

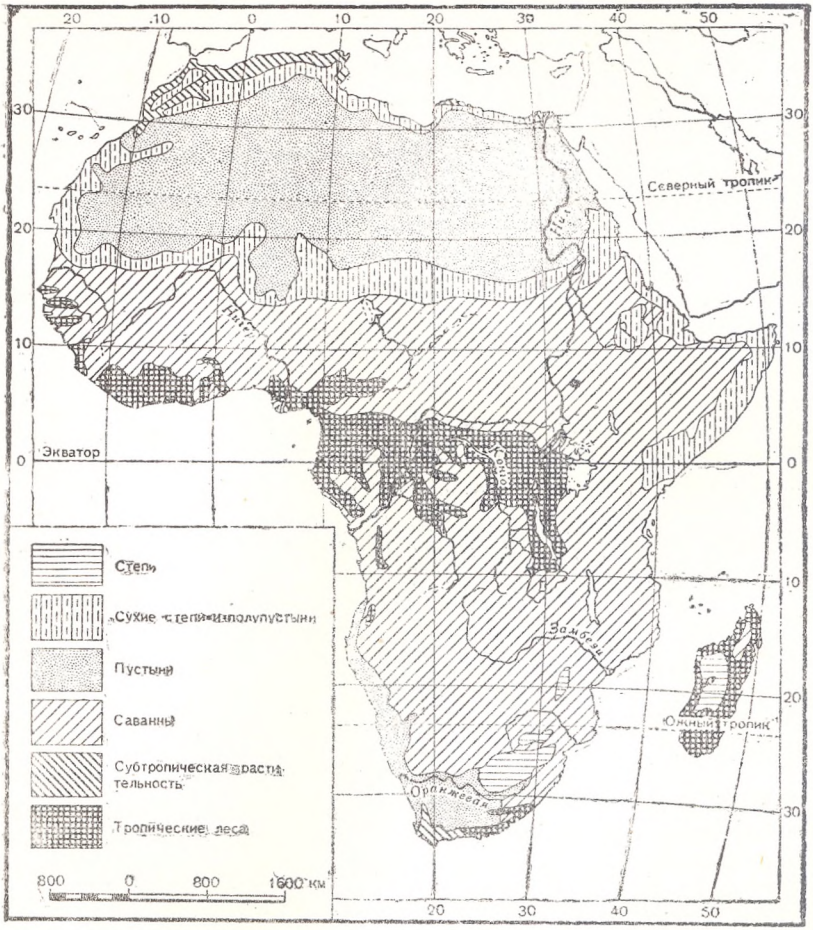

Африкалӧн растительность.

Кутшӧм растительнӧй область босьтӧ Африкаын медыджыд площадь? Кӧні расположитчӧмаӧсь Африкаын пустыняяс да кӧні тропическӧй вӧръяс?

Растительность да животнӧй мир.

Гвинейскӧй залив берег вылын да Конго ю бассейнын, мӧдногӧн кӧ медся сырӧй местаясас Африкаын, быдмӧны тропическӧй вӧръяс. Вӧръяс зэв сукӧсь. Пуясыс тані гартчӧмаӧсь лианаясӧн да быдмӧны сэні уна вевсьӧн (ярусъясӧн).

Шонді югӧр шоча пыравлӧ коръяс косттіыс; воздухыс сэні жар да васӧд. Вӧръясын пуяслӧн шӧркодь судтаыс оз ло кузьджык 35 *м*-ысь, но торъя пуяс быдмӧны зэв джуджыда — 50—60 *м*-ӧдз; татшӧм гырысь пуясыс-

лӧн эмӧсь пыкӧдъяс кодь содтӧд вужъяс. Сук лианаяс, вужъяс да пуяс костӧд векньыдик тӧпаӧд мунігӧн морт аддзӧ водзӧ сӧмын некымын воськов. Вылын пуяс вылас лэбалӧны унапӧлӧс лэбачьяс; уліас олӧны негырысь семьяясӧн человекообразнӧй обезьянаяс — шимпанзе да гориллаяс да налӧн главнӧй врагъясыс — леопардъяс.

Африкаса сэтшӧм странаяс, кӧні осадокъяс усьӧны 60-сянь 150 *см*-ӧдз да кӧні овлӧ кос тӧв (зима), вевттьысьӧмаӧсь тропическӧй лесостепӧн — саваннаясӧн. Зенитнӧй зэръяс дырйи сэні быдмӧ кузь турун, унаысь — морт судта. Турун пӧвстын кыпӧдчӧны джуджыд пуяс, например, акацияяс, мимозаяс; шочиника паныдасьлӧны тысяча вося баобабъяс (28 рис.).

Баобаб — му вылын медся кыз пуяс пиысь ӧти — кызтанас овлӧ 20 *м*-ӧдз, но абу джуджыд — 15 — 20 *м* судта сӧмын. Стволыс торъявлӧ уна кыз вожъяс вылӧ, кодъяс артмӧдӧны ыджыд шатёр, коді ылысянь видзӧдігӧн дзик роща кодь. Баобаб сетӧ сёян плодъяс, кодъясӧс радейтӧны обезьянаяс, сы понда баобабсӧ шуӧны ещӧ обезьянаяслӧн хлебнӧй пуӧн.

Ю долинаяс пӧлӧн, кодъяс вомӧналӧны саваннаяссӧ, быдмӧны вӧръяс, кодъяс шусьӧны галерейнӧй вӧръясӧн: татшӧм вӧрӧдыс юыс визувтӧ быттьӧ галереяӧд. Нюрсялӧм берегъяс вылын юяс да тыяс пӧлӧн быдмӧны тростник да папирус.

Тӧвся засухаяс пуксьӧм бӧрын туруныс саваннаясын вижӧдӧ да косьмӧ; весиг пуясыс кос поводдя вӧсна гылӧдӧны коръяссӧ да кулӧны. Сэки саваннаясын кокниа лолӧны пӧжаръяс, кодъяс паськалӧны уна дас да сё километръяс вылын. Тайӧ пӧжаръясыс зэв пӧлезнӧйӧсь пӧскӧтинаяслы — вынсьӧдӧны почвасӧ пӧимӧн, но найӧ вӧчӧны ыджыд урон вӧръяслы.

Почваясыс саваннаясын да тропическӧй вӧръясын краснозёмнӧйӧсь. Перегнойыс наын этша и удобриттӧг ӧдйӧ истощайтчӧны, но удобритӧм бӧрын дыр вермӧны сетны бур урожайяс.

Животнӧй мирыс африканскӧй саваннаясын зэв озыр. Вывті бур пӧскӧтинаяс вылын йирсьӧны дзонь стадаясӧн антилопаяс, страусъяс да зебраяс. Саваннаясын быдмысь акацияяслысь да мимозаяслысь веткаяссӧ сёйӧны жирафаяс. Турун сёйысь животнӧйяс бӧрся вӧтлысьӧны хищникъяс — левъяс, гиенаяс да шакалъяс. Радейтана оланіныс налӧн — вӧрдоръяс, кытысянь войясын найӧ петӧны кыйсьыны.

Сэні жӧ, вӧрдоръясын, шӧйтӧны, сёйӧны веткаяс, вужъяс да плодъяс зэв гырысь кыз кучика слӧнъяс да носорогъяс.

Юясын да тыясын, вöръяс пöвстын да саваннаясын, олöны бегемотъяс да крокодилъяс.

И вöръясын, и саваннаясын насекомöйяс зэв уна, торъя нин термитъяс, быд воськолын паныдасьлöны налöн стрöйбаяс. Африка тропическöй юкöнын олö цеце гут, сійö курччöмысь кулöны гортса животнöйяс, а йöзлы тайö гутъясыс передайтöны сьöкыд соннöй висьöмлысь зараза[1].

Быдлаын саваннаясын олöны москитъяс, кодъяс заразитöны тропическöй маляриялöн.

Нил ю йывланьын да гырысь тыясын олö зэв уна лэбач; тöлын Европаысь сэтчö локтöны перелётнöй лэбачьяслöн зэв гырысь стаяяс.

Неважöн на (XIX нэмын) Африкаын вöлі лыдтöм-тшöттöм дикöй животнöй. Например, Чад ты дорын слöнъяс ветлісны стадаясöн 500 дай унджык душöдз, а лунвыв Африкаын антилопаяс вуджлывлісны öти местаысь мöдö уна сё тысяча лыда стадаясöн. Замбези ю дорын Ливингстонлы ковмис писькöдчыны антилопа стадаяс костöд.

Бöрынджык, кор Африкаын заводитісны кыйсьыны зверьяс бöрся огнестрельнöй оружиеясöн, животнöй мирыс тайö материк вылас кутіс öдйö шочмыны. Торъя нин ёна бырöдісны хищническöя кыйöмöн слöнъясöс ценнöй клыкъясыс понда да страусъясöс перöясыс пондаыс.

Страусъясöс öні ки помö велöдісны да рöдмöдöны лунвыв Африкаын, найö олöны сутугаöн потшöм пöскötинаяс вылын.

Косджык местаясын Африкаын, кöні осадокъяс усьöны 10-сянь 60 *см*-öдз да кöні кос поводдя сулалö воджын дорысь кузьджыка, куйлöны посни кустарникъяса ($^1/_2$ *м* судта гöгöр) степьяс. Турун сэні бура быдмö сöмын зэра воясö, а кос воясö — зэв омöля.

Степьясын животнöйяс ёна этшаджык — сійö медсясö антилопаяс да зебраяс, кодъяс локтöны татчö зэра периодö; на бöрся вötчöны хищникъяс — левъяс, гиенаяс. Степьясын век олысьяс пöвстысь медся уна му пытшкын олысь животнöйяс; найö заптöны сэні аслыныс кöрымсö кос период кежлö; татшöмъясыс — дикобразъяс, кодъяс вевттьысьöмаöсь 40 *см* кузьта, ем кодь гöнöн, му кöчьяс да ящерицаяс.

Почваяс степьясын черноземнöйяс да каштановöйяс, кодъяс содержитöны уна перегной.

---

[1] Öні лунвыв Африкаын вöчсьылöны попыткаяс зебраясöс ки помö велöдöм могысь; зебраяс оз висьмыны цеце́ гутъяс курччöмысь.

Африкаса п у с т ы н я я с ы н — Сахараын да мыйкӧ мында Калахариын — зэв паськыд местаяс пӧшти дзик кушӧсь, быдмӧгтӧмӧсь. Долинаясын да гӧра пӧкатъясын, кӧні шочиника овлӧны зэръяс, быдмӧны сӧмын турунъяс да сутшкасьысь кустарникъяс. А сэні, кӧні петӧны грунтӧвӧй ваяс либӧ кодйӧма артезианскӧй юкмӧсъяс, вежӧдӧны оазисъяс финикӧвӧй пальмаясӧн.

Животнӧй мир пустыняясын гӧль; Сахараын эмӧсь скорпионъяс, ящерицаяс да змейяс; найӧ зэв дыр, уна тӧлысьӧдз, вермӧны овны сёйтӧг-ютӧг. Унджык посни животнӧйясыс лунын дзебсьӧны расщелинаясӧ либӧ кодйысьӧны лыа пиӧ, а рытъясын да войясын петӧны ортсӧ корсьны добыча. Долинаясӧд, кӧні быдмӧ турун, пустыняясӧ пыдӧдз пырӧны антилопаяс, кодъяс луннас вермӧны котӧртны уна дас да сё километръясӧдз сёян да юан корсьӧм могысь. Пустыня доръясын панысьӧны хищникъяс — левъяс да гиенаяс. Став животнӧйыс пустыняын рудоввиж рӧмаӧсь, сы понда найӧс сьӧкыд аддзыны сэтшӧм жӧ рӧма лыаяс вылысь.

Кутшӧмсюрӧ культурнӧй быдмӧгъяслӧн рӧдинаыс Африкаын: кофейнӧй пулӧн рӧдинаӧн лыддьӧны Абиссинияӧс; гвинейскӧй вӧръяс — масличнӧй пальмалӧн рӧдина; саваннаяс — некымын сорт просолӧн да земляной орехлӧн рӧдина; Сахара оазисъясысь петіс финикӧвӧй пальма. Мукӧд свет юкӧнъясысь вайӧм быдмӧгъяс Африкаын аддзисны благоприятнӧй почва; татшӧмӧсь, например, американскӧй каучуковӧй пу да какао.

Какао пуяс садитӧм могысь негръяс весалӧны тропическӧй вӧрсӧ сідз, мый кольӧны сӧмын гырысь пуяссӧ, на костӧ сэсся садитӧны какао пуяс; найӧ ӧдйӧ быдмӧны да регыдӧн вайӧны плодъяс, а асьныс пыр кольӧны джуджыд пуяс сайын — не сійӧ кӧ, тӧв кокниа нуас какао бобыа плодъяссӧ.

Карта кузя упражнениеяс. Петкӧдлӧй пустыня областьяс вӧйвыв Африкаысь да лунвыв Африкаысь. Кӧні быдмӧны тропическӧй вӧръяс? Висьталӧй пустынясянь тропическӧй вӧрлань вуджан полосаяс.

АФРИКАЛӦН НАСЕЛЕНИЕ ДА ПОЛИТИЧЕСКӦЙ КАРТА.

Населениеыс Африкаын составляйтӧ 170 млн. гӧгӧр. Сійӧ кӧкъямыспӧв этшаджык Азияын населениеысь, кӧть эськӧ площадь сертиыс Африка (30 млн. гӧгӧр *кв. км*) сӧмын ӧти да джынпӧв ичӧтджык Азияысь. Населениелӧн шӧркодь плотностьыс Африкаын зэв улын — сӧмын 5 — 6 морт 1 *кв. км* вылын. Африкалысь, кыдзи и Азиялысь, тӧдчымӧн юкӧнсӧ займитӧма йӧзтӧм пространствоясӧн — кос пустыняясӧн да полу-

Африкалӧн важнейшӧй каръяс да полезнӧй ископаемӧйяс.

Сравнитӧй тайӧ картасӧ мирлӧн политическӧй картакӧд да тӧдмалӧй, кутшӧм странаяслӧн столицаясӧн являйтчӧны тайӧ карта вылын пасйӧм Каир, Аддис-Абеба да Претория каръяс. Кӧні эмӧсь зӧлӧталӧн, платиналӧн да алмазъяслӧн зэв ыджыд залежьяс? Кӧні куйлӧны ыргӧнлӧн, кӧртлӧн, марганецлӧн да хромлӧн рудаяс?

пустыняясӧн. Но африканскӧй саваннаясын, кӧні уна зэръяс вӧсна позьӧ уджавны му, населениеыс сукджык Центральнӧй Азияса степьясын дорысь. Торъя нин сука заселитӧма Нил долиналӧн улыс юкӧныс. Сэні Нилыс паськыда ойдлывлӧ, сыысь кындзи, сэні эм искусственнӧй орошениелӧн уна лыда каналъяс да та вӧсна тані Нил вердӧ Египетса уна лыда крестьянствоӧс. Век жӧ Африкаын абу населениелӧн сэтшӧм гырысь скоплениеяс, кыдзи Восточнӧй Китайын, Индияын да Индонезияын.

Европейскӧй странаясса, а сэсся и Америка Соединённӧй Штатъясса капиталистъяс поработитісны Африканскӧй материк вылысь населениесӧ да юкисны ас костаныс став Африкасӧ.

Тайӧ вывті ыджыд материкыс збыльвылассӧ являйтчӧ колонияӧн; сэні олысь коренной населениесӧ чорыда угнетайтӧны иностранной захватчикъяс. Медым оправдайтны тайӧ захватъяссӧ да коренной населениеӧс эксплоатируйтӧмсӧ, найӧ паськӧдӧны выдумка, быттьӧ африканецъяс принадлежитӧны „низшӧй расаясӧ“ да та вӧсна оз вермыны кыпӧдчыны культуралӧн сійӧ уровеньӧдз, код вылын сулалӧны европеецъяс да американецъяс, быттьӧ африканецъяс оз вермыны асьныс управляйтны асланыс странаӧн да мый европеецъяслӧн либӧ американецъяслӧн Африкаын господствуйтӧмыс быть колӧ наӧн угнетайтан африканецъяслы пӧльза вылӧ.

Африкаса населениелӧн кык коймӧд юкӧн дорсьыс унджыкыс относитчӧ *негритянскӧй* группаӧ. Негръяслӧн кучикыс сьӧд да юрсиыс читкыля. Найӧ олӧны саваннаяс да тропическӧй вӧръяс став областьын, мӧдногӧн кӧ материклӧн ыджыджык юкӧнас войвыв кындзи. Негръяс пиын торъялӧны кывсертиыс *суданскӧй негръяс*, кодъяс олӧны экваторсянь войвылын, да *банту* негръяс. Центральнӧй Африкаын панысьлӧны племяяс *негръяслӧн-карликъяслӧн* (негриллъяс). Африка лунвылын, банту народъяс кындзи, олӧны *готтентотъяс* да *бушменъяс*, кодъяслӧн кучикыс негръяс серти светлӧйджык.

Африкаӧс европеецъясӧн захватитӧдз негръяс олісны торъя племяясӧн, кодъясӧн веськӧдлісны тайӧ племяясса вождьяс либӧ старейшинаяс. Найӧ медсясӧ занимайтчылісны му уджалӧмӧн, мусӧ коклісны коканъясӧн либӧ ёсьтӧм бедьясӧн. Европейскӧй странаяс, Африкасӧ аслыныс подчинитӧм бӧрын, назначитісны сэтчӧ ассьныс правительясӧс. Ӧткымын племяяс кыпӧдавлісны восстанияс иностранной захватчикъяслы паныд, но тайӧ восстанияссӧ зэв чорыда пӧдтавлісны: сиктъяссӧ сотавлісны, быръдавлісны быдса племяяс.

Зӧлӧта, алмазъяс, ыргӧн да мукӧд ценной ископаемӧйяс перъянінъясын иностранной капиталистъяс заставляйтӧны негръясӧс уджавны рудникъясын пӧшти даръм. Негръясӧс облагайтӧны налогӧн, кодӧс найӧ оз вермыны мынтыны. Мынтӧм могысь налы предлагайтӧны кырымавны договор рудникъясын уджавны медасьӧм йылысь. Тайӧ зэв сьӧкыд уджсьыс мынтӧны грӧшъяс, кодъяс мунӧны налог мынтӧм вылӧ.

Удж вылысь мунны заводитлӧмысь да быд ичӧтик провинностьысь рабочӧй-негръясӧс наказывайтӧны нӧйтӧмӧн. Вообще рудникъясын уджалысь негръяслӧн положениеыс пӧшти рабъяслӧн кодь. Татшӧм ногӧн жӧ эксплоатируйтьӧны негръяс каучук перъян, какао вӧчан да мукӧд плантацияяс вылын, кодъяс принадлежитӧны империалистъяслы.

Негръяс кындзи Африкаын эм народъяслӧн мӧд уна лыда группа, кодъяс олӧны материклӧн войвыв юкӧнас. Тайӧ *берберо-арабъяс*. Найӧ лоины войвыв Африкаса древнейшӧй населениелӧн — берберъяслӧн — Азиаясь (Аравийскӧй полуостров вылысь) татчӧ вторгнитчысь арабъяскӧд сорласьӧм результатын. Берберо-арабъяслӧн, негръясысь торъялӧмӧн, кучикыс еджыд, но зэв смуглӧй. Ортсысянь найӧ ёнджыкасӧ мунӧны Южнӧй Европаса олысьяс вылӧ (испанецъяс, итальянецъяс вылӧ) негръяс вылӧ серти. Найӧ сёрнитӧны арабскӧй кыв вылын берберскӧй кывъяс сорӧн. Берберо-арабскӧй группаса народъяс дінӧ относитчӧны *египтяна*, *ливиецъяс*, *тунисцы, алжирецъяс, марокканецъяс*. Унджыкыс на пиысь олӧны сиктъясын да занимайтчӧны му уджалӧмӧн. Мыйтакӧ юкӧныс олӧны каръясын, занимайтчӧны ремеслоясӧн либӧ уджалӧны промышленностьын да торговляын. Медбӧрын, мыйтакӧ юкӧныс нуӧдӧ кочуйтан олӧм да занимайтчӧ скӧтвидзӧмӧн. Берберо-арабскӧй народъяс олӧны европейскӧй да американскӧй империалистъяс власть улын. Тыш нуӧдӧм результатын египтяна шедӧдісны самостоятельность, но английскӧй капитал Египетын сохраняйтӧ ассыс влияние.

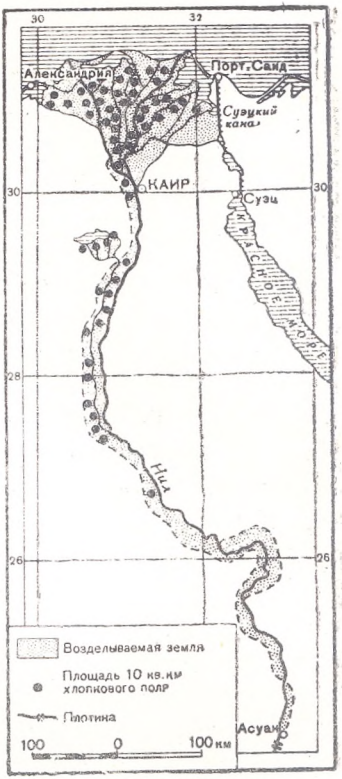

Нил долинаын (Египетын) хлопок вӧдитӧм.

Еджыд рӧмӧн пасйӧма пустыня. Заметитӧй, мый обработайтӧм муяс куйлӧны медсясӧ Нил шуйгаладор берегас да сійӧ дельтаын, мӧдногӧн кӧ сэтшӧм местаясын, кодъяс ойдлӧны Нил разливъяс дырйи.

Основнӧй населениелӧн кык группа (негръяс да берберо-

арабъяс) кындзи Африкаын эмӧсь Европаысь переселенецъяс, кодъяс кызвыннас олӧны умеренной поясса областьясын: Африка войвылын — Алжирын да Тунисын — *французъяс*, дзик лунвылын — Южно-Африканскӧй Союзын — *буръяс* (Голландиаысь переселенецъяслӧн потомокъяс) да *англичане*. Лунвылын эмӧсь сідзжӧ Индияысь да Индонезияысь переселенецъяс, кодъяс негръяс моз жӧ дзик бесправнӧйӧсь да угнетайтсьӧны.

Пӧшти став материкыс представляйтӧ Европаса империалистическӧй государствояслысь к о л о н и я я с. Сӧмын кымынкӧ африканскӧй страна лыддьыссьӧны самостоятельнӧйясӧн, но делӧ вылас найӧ находитчӧны иностраннӧй капиталысь зависимостьын.

Войвыв Африкаын находитчӧны французскӧй колонияяс — ***Марокко, Алжир*** да ***Тунис***. Тайӧ колонияясын вӧдитӧны шобді, виноград, маслинаяс, инжир, финикъяс да добывайтӧны кӧрт руда.

Французскӧй колонияяссянь асыввылын войвыв Африкаын куйлӧ Италиялӧн вӧвлӧм колония ***Ливия***, коді должен босьтны самостоятельность 1952 восянь. Фактически сійӧс юкӧма Англия, Франция да Италия костын, но США сэні сохраняйтӧны ассыныс военнӧй базаяс.

Африка асыв-войвылын куйлӧ ***Египет***, коді лыддьыссьӧ самостоятельнӧй королевствоӧн. Збыльысьсӧ Египетын зэв ыджыд влияние Англиялӧн. Египет овмӧсын медся ыджыд роль ворсӧ хлопководство. Египетскӧй хлопок — медся бур мирын: сылӧн сіыс кузь да вӧсни да сы вӧсна сыись позьӧ вӧчны медбур сорт тканьяс[1]. Хлопок возделывайтӧм вылӧ, кыдзи и мукӧд культураяс возделывайтӧм вылӧ (рис, сахарнӧй тростник да мук.), используйтсьӧ Нилсянь искусственнӧй орошение. Оросительнӧй сооружениеяс — Нил вылын плотинаяс да каналъяс, кодъяс кузя Нилсянь ваыс визувтӧ муяс вылӧ, — кызвыннас принадлежитӧны английскӧй капиталистъяслы. Найӧ босьтӧны дон орошение вылӧ ваӧн пӧльзуйтчӧмысь. Унджык хлопкоочистительнӧй фабрикаяс да кӧрттуйяс сідзжӧ принадлежитӧны англичаналы. Египет территория вывті мунӧ Суэцкӧй канал, коді принадлежитӧ англо-французскӧй компаниялы. Англия видзӧ канал зонаын ассыс войска да

[1] Миян СССР-ын египетскӧй хлопок ӧні вӧдитӧны зэв паськыда, торъя нин Таджикскӧй да Азербайджанскӧй ССР-ын.

военнӧй судноясс. Египетлӧн столица — ***Каир***, а главнӧй портыс — ***Александрия***.

Египетсянь лунвылын куйлӧ ***Англо-Египетскӧй Судан***, коді лыддьыссьӧ Англиялӧн да Египетлӧн совместнӧй владениеӧн. Египет моз жӧ сійӧ являйтчӧ хлопок поставщикӧн да эксплоатируйтсьӧ англичанаӧн.

Асыввыв Африкаын находитчӧны Англиялӧн некымын гырысь колонияяс, кодъяс ӧтлаын шусьӧны ***Британскӧй Восточнӧй Африкаӧн***, да государство ***Абиссиния*** (либӧ Эфиопия). 1936 воын чорыд война бӧрын Абиссинияӧс вӧлі захватитӧма Италияӧн. Мӧд мирӧвӧй война бӧрын Абиссиния мездысис итальянскӧй игоысь. Сэні восстановитӧма абиссинскӧй негуслысь (царлысь) властьсӧ. Но збыльвылас Абиссиния зависитӧ английскӧй капиталысь. Абиссинскӧй народ сохраняйтӧ благодарность Сӧветскӧй Союз дінӧ, коді вӧлі дзик ӧти государствоӧн, коді 1935 — 1936 воясын требуйтіс Европаса державаясӧн ӧтувъя мераяс примитӧм слаб Абиссиния вылӧ Италияӧн уськӧдчӧмлы паныд.

Абиссинецъяс занимайтчӧны видзму овмӧсӧн. Вӧдитӧны шобді, просо, ид, кофе, видзӧны скӧт. Абиссиниялӧн столица — ***Аддис-Абеба***.

Африканскӧй материк рытыввылын находитчӧны Франция колонияслӧн кык ыджыд группа — ***Французскӧй Западнӧй Африка,*** коді босьтӧ Сахара пустынялысь ыджыдджык юкӧнсӧ, да ***Французскӧй Экваториальнӧй Африка,*** а сідзжӧ Англиялӧн (Нигерия да мук.), Бельгиялӧн (Бельгийскӧй Конго) колонияяс.

Лунвыв Африкаын расположитчӧма британскӧй доминион ***Южно-Африканскӧй Союз***. Южно-Африканскӧй Союзлӧн населениеыс (11 млн. морт) пӧшти $^4/_5$ вылӧ состоитӧ коренӧй населениеысь — банту негръясысь, готтентотъясысь да бушменъясысь; ӧстальнӧй населениеыс — буръяс (голландскӧй переселенецъяслӧн потомокъяс) да англичана. Сӧмын европейскӧй переселенецъяс пӧльзуйтчӧны политическӧй правоясӧн. Коренӧй населениеыс, а сідзжӧ Индияысь да Индонезияысь воысь рабочӧйяс дзик бесправнӧйӧсь да найӧс чорыда угнетайтӧны.

Южно-Африканскӧй Союз сулалӧ мирын первой местаын *зӧлӧта* перйӧм кузя. Ыджыд тӧдчанлун кутӧ алмазъяс, платина, марганцевӧй да хромовӧй руда добывайтӧм. Унджык

зöлöтöй приискъяс да рудникъяс принадлежитöны английскöй капиталистъяслы. Бöръя кадö (торъя нин война воясын) Южно-Африканскöй Союзын паськаліс обрабатывающöй промышленность — металлургическöй, пищевöй, текстильнöй. Союзлöн столицаыс — ***Претория***, главнöй порт — ***Кейптаун*** (Капштадт). Буръяс да англичана вöтлалісны негръясöс медся бур муяс вывсьыс. Сійö муяс вылас европеецъяс лöсьöдалісны ассьыныс овмöсъяс да вöдитöны шобді, кукуруза, сахарнöй тростник, зэв уна видзöны ыж да мöс. Негръяслы отведитісны медся омöль муяс вылысь негырысь территорияяс. Тайö территорияясыс шусьöны „резервацияясöн". Сэні олысьяс медсясö занимайтчöны скötвидзöмöн.

Бöръя кадö Южнöй Африкаса негръяс пöвстын появитчис интеллигенция — учительяс, врачьяс, адвокатъяс. Лöсьöдöма негритянскöй политическöй организацияяс, лоины коммунистическöй партия, кооперативъяс, профессиональнöй союзъяс. Южноафриканскöй негръяс ёна интересуйтчöны Сöветскöй Союзöн, кодлöн народъясыс пöльзуйтчöны тыр равноправиеöн да кöні расöвöй ненависть петкödчöм наказывайтсьö законöн, жыдзи преступление.

АМЕРИКА.

ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКӧЙ ОБЗОР.

*

Площадь 42,5 млн. кв. км. Население 300 млн. морт.

*

Ыджда, положение да очертаниеяс.

Америка куйлӧ медся важнӧй кык океан костын. Мукӧд материкъяссянь сійӧ зэв ылын, но зато Америкасянь мунӧны сэтчӧ веськыд туйяс восьса океанъяс вомӧн. Правда, Аляска районын Америка матӧдз воӧ Азия дінӧ, но сійӧ местаас олӧ этша йӧз.

Америка состоитӧ кык материкысь, кодъяс вель ёна торъялӧны асланыс природа серти. Очертаниеясыс Америкалӧн абу быдлаын ӧткодьӧсь. Тихоокеанскӧй берегыс сылӧн омӧля расчленитчӧма, и сэні эм сӧмын кык ыджыдджык полуостров—***Калифорния*** да ***Аляска***, кодлы продолжениеӧн лоӧны ***Алеутскӧй*** діяс, и сӧмын ӧти ыджыдджык залив, векньыд да кузь,—***Калифорнийскӧй***. Тихӧй океан пӧлӧн американскӧй берегъяс ыджыд расстояниеяс вылын джуджыдӧсь, скалистӧйӧсь, бухтатӧмӧсь.

Но 47 параллельсянь 60 параллельӧдз Северной Америкалӧн берегъясыс изрезаннӧйӧсь фьордъясӧн да матігӧгӧрас эмӧсь діяс да шхерыяс, кыдзи Скандинавскӧй полуостров вылын. Ӧти татшӧм фьордын сулалӧ порт Ванкувер. Татшӧм жӧ фьордъяс, діяс да шхерыяс ми аддзам и Южнӧй Америкаын 42 параллельсянь лунвывланьын.

Магелланов пролив, коді торйӧдӧ материкысь ***Огненнӧй Земля*** ді, сідзжӧ состоитӧ некымын фьордысь. Сійӧ сэтшӧм извилистӧй, мый Магелланлы ӧдва сюрис сэтысь петан туй. Проливлӧн кузьтаыс 600 *км.*

Атлантическӧй берегыс Южнӧй Америкалӧн омӧля расчле-

нитчӧма, и сэні эм сӧмын кык ыджыд бухта, кыкнанныс ю вомъясын — Ла-Плата да Амазонка ю вомъясын.

Средньӧй да Северньӧй Америкалӧн атлантическӧй берегыс зэв ёна расчленитчӧма. Сэні эм архипелаг, коді шусьӧ ***Вест-Индияӧн.*** Сэтчӧ пырӧны ***Большой Антильскӧй*** діяс (***Куба, Ямайка, Гаити, Порто-Рико***), Малӧй Антильскӧй діяс да Багамскӧй діяс.

Тайӧ архипелагыс ***Флорида*** полуостровкӧд тшӧтш торйӧдӧ океанлысь американскӧй „средиземнӧй море", кытчӧ пырӧны ***Мексиканскӧй залив*** да ***Карибскӧй*** море. Татысь ю сяма визув потокӧн петӧ, Флоридаӧс кытшовтӧмӧн, Гольфстрим; пасьтаыс сылӧн тані—50 *км* гӧгӧр, ӧдыс — часӧн 10 *км* гӧгӧр.

Асыввыв берегыс Северньӧй Америкалӧн ёна расчленитчӧма 35 параллельсянь 50 параллельӧдз, кӧні уна заливъяс да бухтаяс да кӧні сулалӧны портъяс ***Нью-Йорк, Филадельфия*** да мукӧдъяс. Медыджыдыс тайӧ заливъяссыс — ***Св. Лаврентий*** — омывайтӧ рытыввывсянь ***Ньюфаундленд*** діӧс.

Америкалӧн войвыв берегыс ёна расчленитчӧма. Сэні пыдӧдз материкас пырӧ ***Гудзонов*** залив; океанкӧд сійӧ ӧтлаасьӧ Гудзонов проливӧн. Найӧ омывайтӧны ***Лабрадор*** полуостров.

Войвылын Америкаӧс гӧгӧртӧ зэв ыджыд архипелаг, коді шусьӧ *Канадскӧйӧн*, а сідзжӧ Полярнӧйӧн; сэні уна гырысь діяс, на пытшкысь Баффинова Земля ыджыдджык Суматраысь. Девислӧн пролив да Баффинов залив торйӧдӧны тайӧ архипелагсӧ му вылын медся ыджыд діысь — *Гренландияысь.*

Канадскӧй архипелаг діяскостса проливъяс дыр кежлӧ тупкысьлӧны йиӧн, а мукӧдыс на пытшкысь, кодъяс артмӧдӧны Атлантическӧй океанысь Северньӧй Ледовитӧй океанӧ проход, пӧшти пыр тырӧмаӧсь йиӧн.

Полярнӧй архипелагсянь рытыввывланьын Ледовитӧй океан вывті Америка берегъяс пӧлӧн судноясӧн позьӧ ветлыны сӧмын дженьыдик кадӧ да и сійӧ не быд во. ***Берингов пролив*** воджын дорысь дырджык кадсӧ сідзжӧ тырӧма йиӧн, но гожӧмын сэті ветлӧны суднояс.

Вообще морея оз сэтшӧма изрезайтны Америкаӧс, кыдзи Европаӧс. Северньӧй Америкаын и Южньӧй Америкаын эмӧсь местаяс 1 500 *км* сайын дай ылынджык океансянь. Но аслас шӧр юкӧнас Америка ёна векнялӧ: ***Панамскӧй перешееклӧн*** пасьтаыс сӧмын 60 *км* и сы пыр нуӧдӧма ***Панамскӧй канал.***

Карта кузя упражнениеяс. Петкӧдлӧй Америкалысь помъяссӧ войвылысь да лунвылысь. Тӧдмалӧй налысь расстояниесӧ экваторсянь (километръясын). Мерайтӧй Южнӧй Америкалысь медся паськыдінсӧ параллель кузя.

Думнаныд вӧчӧй морскӧй путешествие Севернӧй Америка гӧгӧр Гудзонов заливсянь часі стрелка направление серти Панамскӧй канал пыр Берингов проливӧдз да висьталӧй заливъяс, проливъяс, мореяс, діяс да полуостровъяс тайӧ туй вывсьыс.

Вӧчӧй татшӧм жӧ плавание Южнӧй Америка гӧгӧр.

Америка восьтӧм да исследуйтӧм историяысь.

Европеецъяс дыр кад эз тӧдны рытыввыв полушариеын материк существуйтӧм йылысь. Правда, X нэмын норманнъяс — ӧнія норвежецъяслӧн предокъяс — восьтісны Гренландия ді да Севернӧй Америкалысь асыввыв берегсӧ, кытчӧ найӧ ветлывлісны асланыс кокньыдик корабльяс былын. Но постояннӧй йитӧдсӧ выль восьтӧм материккӧд эз вӧв лӧсьӧдӧма, мукӧд народъяс эз тӧдлыны норманнъяслӧн открытие йылысь. Вунӧдісны та йылысь и потомокъясыс норманнъяслӧн.

Европалӧн Америкакӧд сношениеяс заводитчисны ёна сёрӧнджык—XV нэм помсянь. Сійӧ кадӧ европейскӧй морякъяс да купечьяс вӧлі ёна заинтересуйтчӧмаӧсь Индияӧ морскӧй туй корсьӧмӧн. Водзджыксӧ Индиякӧд торговля мунліс суша кузя — Малӧй Азия да Месопотамскӧй низменность пыр, а водзӧ Персидскӧй залив кузя. XV нэмын турокъяс, кодъяс обоснуйтчисны Малӧй Азияын да Месопотамияын, дугдісны лэдзавны асланыс владениеяс пыр европейскӧй купечьясӧс, да найӧ лишитчисны Индиякӧд тӧргуйтӧмысь ыджыд прибыльясысь. Со мый вӧсна купечьяс да морякъяс ускӧдчисны корсьны Индияӧ морскӧй туй.

Татшӧм туйсӧ корсигӧн итальянец *Христофор Колумб*, коді вӧлі Испанияын морскӧй служба вылын, восьтіс выль материк. Колумб вӧлі некымын испанскӧй корабльяс вылын начальникӧн да 1492 вося августын вӧрзис Испанияса берегсянь рытыввылӧ. Сійӧ думайтіс, мый свет гӧгӧр Индияӧ туй — рытыввыв полушарие пыр—лоӧ дженьыдджык да кокньыдджык Африка гӧгӧр дорысь. Пӧшти куим тӧлысь мысти Колумблӧн корабльяс матыстчисны Багамскӧй діяс группаса неыджыд ді дінӧ. Водзӧ мунігӧн Колумб восьтіс гырысьджык діяс — Куба да Гаити. Сійӧ вӧлі уверен, мый тайӧ діясыс куйлӧны Индиясянь неылын, да бӧр воис Испанияӧ долыд юӧрӧн: медбӧрти сюри Индияӧ морскӧй туй.

Бӧрынджык Колумб вӧчис ещӧ куим плавание чайтан Индияӧ да восьтіс ещӧ вель уна діяс, а сідзжӧ Южнӧй Америкалысь материк. Сійӧ важмоз думайтліс, мый тайӧ муясыс относитчӧны рытыв-лунвыв Азия дінӧ. Татшӧм убежденіеӧн сійӧ и кулі.

Сӧмын разнӧй путешественникъяслӧн уна лыда плаваниеяс бӧрын европеецъяс убедитчисны, мый Колумб восьтӧма выль свет юкӧн. „Америка" нимсӧ сылы вӧлі сетӧма ӧти путешественник — Америго Веспуччи — ним серти, коді первойысь опишитіс выль материксӧ. Центральнӧй Америка дінысь Колумбӧн восьтӧм діяс европеецъяс дыр шуисны Индияӧн, а сэсся пондісны шуны Вест-Индияӧн, мӧдногӧн кӧ Западнӧй Индияӧн, збыль Индияысь торйӧдӧмӧн. Вест-Индия нимыс коли и ӧнӧдз на. Коли сідзжӧ Амери-

каса коренной население сайын „индееецъяс" ним, кöть эськö налöн нинöм абу общöйыс Индияса олысьяскöд — индиецъяскöд.

Колумб бöрын португальскöй мореплаватель *Магеллан* аслас кругосветнöй путешествие дырйи гöгöртіс Южнöй Америка да первой убедитчис сыын, мый Америка да Азия костын куйлö зэв ыджыд океан. Сійö шуис тайö океансö Тихöйöн, сы вöсна мый сы кузя Магелланлöн плавайтігöн эз вöвны гырысь тöвъяс.

Сёрöнджык Северной Америкалысь берегъяссö вöлі исследуйтöма русскöй да английскöй мореплавательясöн. Первой европееецъясöн, кодъяс мунісны Берингов пролив вомöн 1732 воын да пасъялісны карта вылö Америкаса рытыв-войвыв побережьелысь юкöнсö, вöлiны скромнöй да омöля тöдса русскöй мореплавательяс — подштурман *Фёдоров* да геодезист *Гвоздев*. Налысь нимъяссö незаслуженнöя вöлі вунöдöма. Öкмыс во мысти, 1741 воын, знаменитöй русскöй мореплаватель *Беринг* да сылöн отсасьысь *Чириков* мунісны сійö жö туйöд, опишитісны проливсö, кодöс сёрöнджык вöлі шуöма Беринг нимöн, да кывтісны Алеутскöй діяс да Аляска побережье пöлöн.

Та бöрын, XVIII нэм помын, уна русскöйяс волывлісны да исследуйтісны Америкалысь рытыв-войвыв юкöнсö. На пиысь колö пасйыны *Шелеховöс* да *Барановöс*. Шелехов лöсьöдіс русскöй поселениеяс Америкаын, уна вочис Аляска исследуйтöм кузя да русскöйясöн сійöс освоитöм могысь. Аляска лои российскöй владениеöн да тшöкыда шусьыліс Р у с с к ö й А м е р и к а ö н.

Шелехов кулöм бöрын XVIII нэм помын — XIX нэм заводитчигöн сылысь уджсö нуöдіс водзö Баранов, коді вöлі Российско-Американскöй торговöй компанияса предприятиеяслöн главнöй правительöн. Баранов водзö исследуйтіс Америкалысь рытыввыв побережьесö, основайтіс öнія США рытыв-лунвылын, öнія портöвöй кар Сан-Францискосянь неылын, Р о с с нима русскöй поселение. Тайö поселениеыс, коді вöлі расположитчöма плодороднöй почваа да му уджалöм вылö бур климата районын, должен вöлі снабжайтны Русскöй Америкаса населениеöс продовольствиеöн — няньöн, овощиöн, йöлöн да яйöн.

XIX нэмын русскöй поселениеясö волывлісны русскöй кругосветнöй мореплавательяс — Лисянский, Головнин, Лазарев, Литке, Станюкович да мукöд. Мореплавательяс Корсаковский, Хромченко, Кашеваров да мукöдъяс водзö нуöдісны Америкалысь берегъяс изучайтöм. *Загоскин* писькöдчис Аляска пытшкöс районъясö да исследуйтіс найöс. 1852 воын Российско-Американскöй компанияса правитель издайтіс „Америкаса рытыв-войвыв берегъяслысь да Алеутскöй діяслысь атлас".

Английскöй мореплавательяс *Гудзон*, *Баффин* да мукöд исследуйтісны медсясö Северной Америкалысь войвывсö да асыввывсö. Найö нимъяс серти шуöма Баффинов залив, Баффинова Земля, Гудзонов залив, Гудзон ю. Английскöй путешественник Франклин, коді босьтчыліс XIX нэмын кывтны Америка войвыв берегъяс пöлöн, пöгибнитіс аслас спутникъяскöд Северной Ледовитöй океанса пловучöй йияс пöвстын тшыгла да кöдзыдла.

XX нэм заводитчигöн полярнöй районъяс исследуйтысь норвежец *Амундсен* кывтіс парусно-моторнöй судно вылын Америкаса войвыв побережье пöлöн. Тайö путешествиеыс муніс куим во. XX нэмса 30 воясын знаменитöй сöветскöй лётчикъяс *Чкалов*, Байдуков, Беляков да мукöд вочисны беспересадочнöй перелётъяс СССР-сянь полюс пыр Северной Америкаö.

Поверхность.

Америка рытыввыв берег пӧлӧн, Аляскасянь Огненнӧй Земляӧдз, кыссьӧны му вылын медся кузь гӧраяс — ***Кордильеры,*** Южнӧй Америкаын найӧ векджык шусьӧны ***Андыӧн.*** Тайӧ гӧраясыс орлӧны сӧмын ӧти местаын — Панамскӧй перешеекын. Пӧшти кузялаыс найӧ мунӧны некымын параллельнӧй цепӧн. Северноӧй Америкаын татшӧм цепыс уна, и найӧ сэні шусьӧны торъя нимъясӧн: *Скалистӧй* гӧраяс, *Сьерра-Невада, Береговӧйяс* да мукӧдъяс. Тайӧ цепьяс костас куйлӧны зэв паськыд плоскогорьеяс: ***Мексиканскӧй*** да ***Великӧй Американскӧй.***

Южно-Американскӧй Кордильеры, либӧ Анды, ёна векньыджыкӧсь и кызвыннас мунӧны кык параллельнӧй цепӧн, а на костын куйлӧны векньыдик, но кузь плоскогорьеяс (например, Перуанскӧй да Боливийскӧй).

Джуджда сертиыс Кордильеры уступайтӧны сӧмын медся джуджыд гӧраяслы Азияын. Торъя нин джуджыдӧсь Кордильеры Южнӧй Америкаын. Весиг экватор бердын, кӧні лым визьыс мунӧ 5 *км* судтаті, Кордильерылӧн уна вершинаяс вевттысьӧмаӧсь сывлытӧм лымйӧн; дзик войвылын да лунвылын, кӧні лым визьыс лэччӧ 500 *м* судтаӧдз море уровеньсянь, Кордильеры вевттысьӧмаӧсь кыз лымйӧн вершинасяньыс пӧшти подулӧдзыс, а зэв гырысь ледникъяс лэччӧны веськыда океанӧ. Медджуджыд вершинаыс Кордильерылӧн — ***Аконкагуа*** — кайӧ 7 тысяча *м*-ысь вылӧджык. Тайӧ лоӧ кусӧм вулкан. Кызвын вершинаясыс Кордильерылӧн — вулканъяс, либӧ действуйтысьяс, либӧ кусӧмъяс. Действуйтысь вулканӧн лоӧ ***Котопахи*** — пӧшти 6 *км* судта, му вылын медджуджыд действуйтысь вулкан[1], кусӧм вулканӧн лоӧ Св. Илья гӧра.

Вулканъяс эмӧсь став Тихӧй океан берег пӧлӧныс, Огненнӧй Землясянь Аляскаӧдз; сэсся визьыс мунӧ водзӧ Алеутскӧй діяс вылӧ, Камчаткаӧ, Курильскӧй діяс вылӧ, Японскӧй, Филиппинскӧй діяс вылӧ, Новая Гвинеяӧ да Новая Зеландияӧ. Татшӧм ногӧн, Тихӧй океан куйлӧ быттьӧ вулканическӧй кытш пытшкын.

Кордильерылӧн рытыввыв бокъясыс крутӧсь: тані быдлаын

---

1 Тайӧ вулкан извержениеяс дырйи матігӧгӧрас овлӧны зэв ыджыд наводнениеяс, сы вӧсна мый лым шапкаыс гӧра вершинаас сылӧ.

панидасьлöны зэв гырысь уступъяс; мöдарладор бокъясыс налöн ньывкöсджыкöсь.

Строение сертиыс Кордильеры да Анды горнöй цепьяс представляйтöны зэв гырысь складкаяс, найö артмисны öти кадö кымын Альпыкöд да Гималаикöд.

Гöраяс артмöмыс и öні на муно Америкаын став рытыввыв берег пöлöн. Та йылысь висьталöны зэв ыджыд землетрясениеяс, кодъяс овлöны кыдзи Северной Америкаын, сідзи и торъя нин тшöкыда Южной Америкаын. Землетрясениеясысь ёна страдайтöны карьяс Сант-Яго, Лима, а Северной Америкаын — Сан-Франциско. Землетрясениеясысь кындзи тані частö овлöны моретрясениеяс, кодъяс йитчöмаöсь океан пыдöс лэччöмкöд; сэки берег вылас шыбитсьöны зэв гырысь гыяс.

Кордильерысянь асыввылынджык — и Северной Америкаын, и Южной Америкаын — куйлöны зэв паськыд равнинаяс; му пластъясыс сэні куйлöны пöшти горизонтальнö да артмöдöны либö плоскогорьеяс, либö низменностьяс, татшöмöсь ***Миссисипскöй*** Северной Америкаын, ***Амазонскöй*** да ***Ла-Платскöй*** Южной Америкаын. Тайö став низменностьясыс да платоясыс, кодъяс босьтöны шöр юкöнъяссö материкъяслысь, вевттьысьömаöсь рыхлöй почваöн да удобнöйöсь видзму овмöс нуödöм вылö.

Центральной равнинаяссянь асыввывланьын — и Северной Америкаын, и Южной Америкаын — бара кыпödчöны гöраяс, но абу нин сэтшöм джуджыдöсь. Северной Америкаын, асыввылас, эмöсь ***Канадскöй*** массив да ***Аппалачскöй гöраяс***. Канадскöй массив, либö щит, состоитö гранитъясысь, гнейсъясысь да кристаллическöй сланецъясысь; сійö зэв ёна муно Фенно-Скандинавскöй массив вылö, либö Балтийскöй щит вылö.

Сылысь поверхностьсö сідзжö шыльödömаöсь древньöй ледникъяс; быдлаын сэні куш из гöраяс — „меж плешъяс", зэв гырысь валунъяс и зэв уна тыяс.

Аппалачскöй гöраяс состоитöны складкаясысь, но тайö складкаясыс зэв важсяöсь, найö ёна нин мыськыссьömаöсь.

Гренландия ді — тайö зэв ыджыд из глыба. Пытшкöсса плоскогорьеясыс сылöн да гöраясыс вевттьысьömаöсь 1—2 *км* кызта да ещö кызджык йи слöйöн. Йи увсьыс чурвидзöны кöнсюрö, торъя нин доръясас, гöрааслöн вершинаяс 3 *км* судтаödз. Гренландиялысь берегъяссö изрезайтöма фьордъясöн, кыті лэччöны матіса морея вывті гырысь ледникъяс. Помъясыс налöн жуглассьöны да артмöдöны йи гöраяс — айсбергъяс. Гожömын айсбергъяссö, кодъяс мукöд

дырйи кыпӧдчӧны 100 *м* судтаӧдз ва поверхность вылас, нуӧны лунвылӧ кӧдзыд течениеяс — Гренландскӧй да Лабрадорскӧй. Та дырйи йи гӧраяс мунӧны весиг Гольфстримлы паныд, найӧс нуӧны тӧвъяс либӧ океанпытшса кӧдзыд течениеяс.

Ас гӧгӧрсьыныс васӧ да воздухсӧ кӧдзӧдӧмла айсбергъяс гӧгӧр кыптӧ сук ру, да найӧ зэв ӧпаснӧйӧсь суднояслы. Сідз, 1912 воӧ зэв ыджыд пароход „Титаник“ Англиясянь Нью-Йоркӧ мунігӧн зурасис туман дырйи айсбергкӧд, жугӧдіс бортсӧ да вӧйи, сыкӧд тшӧтш вӧйисны 1 400 морт.

Южнӧй Америкаын, равнинаяссянь асыввылын, сулалӧны кык неджуджыд массив: Гвианскӧй да ***Бразильскӧй***; кыкнанныс состоитӧны древньӧй кристаллическӧй породаясысь, ёна мыськыссьӧмаӧсь да шыляльмаӧсь, лоӧмаӧсь мылькйӧсь плоскогорьеяс кодьӧсь.

Полезнӧй ископаемӧйясӧн кыдзи Севернӧй, сідзи и Южнӧй Америка озырӧсь. Кристаллическӧй массивъясын уна кӧрт рудаяс (Верхньӧй ты дорын) да ыргӧн рудаяс (Кордильерыын), а сідзжӧ зӧлӧта да эзысь.

Древньӧй складчатӧй гӧраяс — Аппалачскӧйяс — зэв озырӧсь изшомӧн; гырысь пластъясӧн ишом куйлӧ сідзжӧ тайӧ гӧраясыскӧд орчча Миссисипскӧй низменность недраясын. Сыысь кындзи, тайӧ жӧ гӧраясас да тайӧ жӧ низменностьясас, а сідзжӧ США рытыввылын, Калифорния штатын, куйлӧны нефтьлӧн зэв гырысь запасъяс. Уна нефть эм Мексикаын.

Южнӧй Америкаса кристаллическӧй массивъясын паныдасьлӧны цветнӧй металлъяс, зӧлӧта, эзысь, а сідзжӧ кӧрт — Бразильскӧй массивын. Кордильеры пӧкатъясысь, Венесуэлаысь да Колумбияысь, аддзӧма нефтьлысь зэв гырысь залежьяс.

Карта кузя упражнениеяс. Петкӧдлӧй Кордильеры да Анды, корсьӧй местаяс, кӧні найӧ паськалӧны да кӧні векнялӧны. Джуджыдӧсь-ӧ налӧн вершинаясыс? Петкӧдлӧй низменностьяс: Миссисипскӧй, Амазонскӧй да Ла-Платскӧй. Петкӧдлӧй горнӧй массивъяс: Аппалачскӧй да Бразильскӧй.

Климат.

Америка куйлӧ нёль теплӧвӧй поясын, сы понда климатыс сылӧн зэв разнообразнӧй, и климат сертиыс Южнӧй Америка зэв ёна торъялӧ Севернӧй Америкаысь.

Южнӧй Америкаӧс вомӧналӧ экватор, и сэні куйлӧ зэв паськыд Амазонскӧй низменность, кӧні тӧлыс абу либӧ, стӧч-

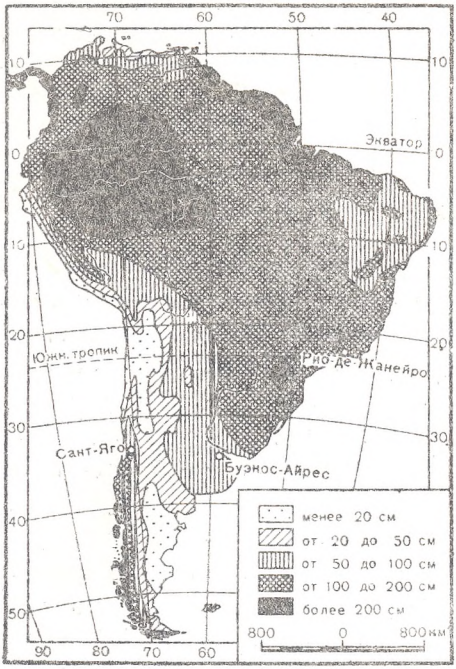

Южнӧй Америкаын вочӧжся осадокъяс шӧркодь количестволӧн распределяйтчӧм.

Южнӧй Америкалӧн кутшӧм юкӧнын куйлӧ му шар вылын медся влажнӧй местаясысь ӧти?

джыка кӧ шуны, тӧлыс омӧля торъялӧ гожӧмысь[1] да кӧні во гӧгӧр овлӧны гымчарда ливеньяс. Во чӧжнас сэні 170 лун зэрӧ да гымалӧ. Уна зэрыс объясняйтчӧ сійӧн, мый пассатъяс тані пӧльтӧны кык боксянь: асыв-войвывсянь да асыв-лунвывсянь, а экватор пӧлӧн воздухыс кайӧ вывлань. Пассатъяс вайӧны Атлантическӧй океанысь зэв уна ва паръяс, кодъяс воздух кайигӧн сетӧны зэв уна осадок. Сэтшӧм жӧ сырӧй да влажнӧй климатыс Антильскӧй діяс вылын.

Кор пассатъяс вуджӧны Кордильеры вомӧн, сэк найӧ лоӧны косӧн нин, сы понда Кордильерылӧн рытыввыв пӧкатъясыс имеитӧны кос климат, да сэні эм весиг пустыня ***Атакама***, коді куйлӧ дзик океан берег дорас.

Зэртӧмла Перу да Чили берегдоръясса кутшӧмсюрӧ діяс вылын чукӧрмӧма дзонь гӧраясӧн лэбач куйӧд — гуано. Морскӧй лэбачъяс тыртӧны тайӧ діяссӧ асланыс куйӧдӧн да чери лыясӧн. Ставыс тайӧ чукӧрмӧма уна нэм чӧжӧн. Ӧні гуаносӧ, сідз жӧ кыдзи чилийскӧй селитраӧс кыдзи зэв бур азотистӧй удобрение, петкӧдӧны Северной Америкаӧ да Европаӧ муяс да садъяс удобритӧм вылӧ.

Материклӧн лунвыв юкӧнас, 35 параллельсянь лунвывланьӧ, климатыс умереннӧй, сэтчӧ локтӧны рытыв тӧвъяс, сы понда Анды рытыввыв пӧкатъясын усьӧ уна осадок. Асыввыв пӧкатъясыс да равнинаясыс косӧсь; сэні куйлӧны Патагониялӧн пустыннӧй степьяс.

[1] Амазонка ю вомын шӧр температураыс медся шоныд тӧлысьлӧн +26,° а медся ыркыдыслӧн +25°.

Вообще Южнӧй Америка — шоныд материк; тӧв сэні овлӧ сӧмын гӧраяс вылын, кӧні усьлӧ и лым. Асыввыв берегъясыс Южнӧй Америкалӧн шоналӧны шоныд Бразильскӧй течениеӧн.

Северноӧй Америка пырӧ пыдӧдз войвыв полярнӧй круг сайӧ, да сэні климатыс кӧдзыд. Гренландия да уна мукӧд діяс тупкысьӧмаӧсь сывлытӧм йиӧн, коді лэччӧ океанӧ да артмӧдӧ дзонь йи гӧраяс. Весиг гожӧмыс сэні овлӧ ыркыд (2—9°) войтӧвъяс вӧсна, кодъяс пӧльтӧны Северноӧй Ледовитӧй океансянь.

Северноӧй Америка материк вылын войвывсянь лунвылӧ кыссьӧны Кордильеры, найӧ кутӧны рытыв тӧвъясӧс.

Рытыв тӧвъяс пӧльтӧны Америкаын 40 параллельсянь войвывланьын; сы понда Тихоокеанскӧй побережье, Сан-Францискосянь войвывланьын, ёна увлажняйтчӧ. Торъя нин васӧд климатыс фьордъясын Ванкуверсянь Аляскаӧдз; сэні рытыв тӧвъяс помала вайӧны кымӧръяс, кытысь дугдывтӧг буситӧ-зэрӧ.

Сан-Франциско дінын климатыс косджык, сэні заводитчӧны асывойвыв пассатъяс, кодъяс нуӧны влагасӧ Америка берегъяс дорысь. Лунвывланьынджык климатыс субтропическӧй нин, средиземноморскӧй кодь — жар да кос гожӧмӧн, небыд да зэра тӧлӧн.

Асывывланьын Кордильерысянь, материк пытшкын, климатыс Северноӧй Америкаын континентальнӧй. Тӧлын кӧдзыд тӧвъяс мунӧны войвывсянь лунвылӧ; гӧраяс сэні налы оз паныдасьлыны Мексиканскӧй заливӧдз. Гожӧмын, мӧдарӧ, шоныд воздух Миссисипскӧй низменность лунвывсянь мунӧ ылӧ войвылӧ.

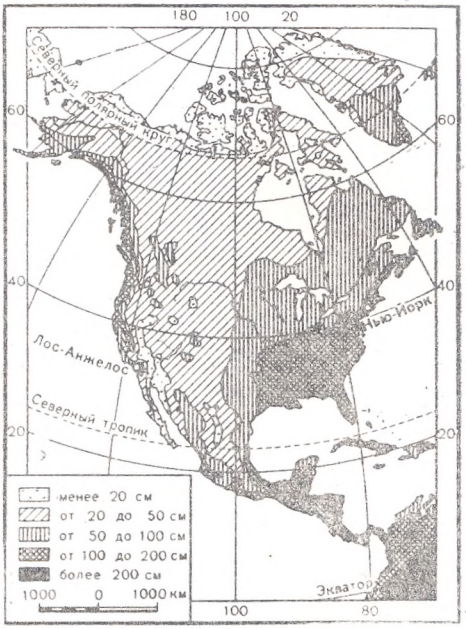

Северноӧй Америкаын вочӧжся осадокъяс шӧркодь количествоӧн распределяйтчӧм.

Некутшӧм свет юкӧныс полярнӧй да тропическӧй мореяс оз воны сэтшӧм матӧдз мӧда-мӧд дінас, кыдзи Северноӧй Америкаын. Кӧ-

Петкӧдлӧй материклысь медся васӧд да медся кос юкӧнъяссӧ. Мыйла Северноӧй Америка рытыввылын осадокыс усьӧ этша?

дзыд Гудзонов заливсянь, коді кузьджык кадсö во гöгöрнас йи улын, шоныд Мексиканскöй заливöдз 3 тысяча *км*-ысь этшаджык.

Войвывсянь либö лунвывсянь пöльтысь тöвъяс öдйö нуöны шоныдсö либö кöдзыдсö. Сы понда Северноö Америкаын поводдяыс сэтшöма вежласьö, кыдзи некöн оз вежлась му вылын. Мексиканскöй залив берег вылын, кöні климатыс пыр жар да сырöй, корсюрö овлöны морозъяс —20°-öдз.

Мукöд дырйи берегдор полосаас Северноö Америкаö локтöны сідзжö тропическöй ураганъяс. Унджыкысьсö найö локтöны Мексиканскöй заливсянь.

Найö вöчöны зэв страшноö опустошениеяс, сы вöсна мый тöлыслöн выныс тайö ураганъясас кайö 50 дай унджык метрöдз секундаын, но найö мунöны оз паськыда, векджык 10—20 *км* пасьта.

Ураганъяс унджыкысьсö мунöны Большой Антильскöй діяс пöлöн да Флорида вомöн.

Сыысь кындзи, Миссисипскöй изменностьын гожöмнас, жар дырйи, частö образуйтчö торнадо — бешенöя бергалысь тöвныръяс. Торнадо аслас туй вылысь пöрöдö пуяс, кисьтö керкаяс. Мукöд дырйи сійö лэптö воздухö мортъясöс да весиг вöвъясöс да бöр шыбитö муас кымынкö дас метр сайö. Торнадо босьтö зэв векньыдик полоса ($^1/_4$-сянь $^1/_2$ *км*-öдз) да регыд лöньö, мунö сöмын некымын километр. Торнадо частö мунлö гымöн да чардöн.

Гольфстрим шонтö Флоридаöс, но сэсся нуö шоныд васö Европа берегъяс дорö. Кöдзыд ***Лабрадорскöй*** течение тöдчымöн кöдзöдö Лабрадор полуостровöс, Ньюфаундленд ді да асыввыв побережьесö пöшти Нью-Йоркöдз; тайö кöдзыд течение пондаыс сэні сёрöн заводитчö гожöм.

Юяс да тыяс.

Кыдзи Северноö Америкаын, сідз жö и Южноö Америкаын пöшти став главноö юясыс заводитчöны Кордильерыын да визувтöны паськыд равнинаясöд Атлантическöй океанö. Северноö Америкаын медкузь юыс ***Миссисипи Миссури*** да ***Огайо*** притокъясöн; главноö исток пыддиыс кö сылысь лыддьыны Миссури, сэки Миссисипи — кузьта сертиыс первой ю му шар вылын (7330 *км*).

Аслас гудыр ваын Миссисипи нуö зэв уна ил да лыа, а сы понда Мексиканскöй заливö усянінас Миссисипи вöчö зэв ыджыд дельта, коді воысь вöö водзöджык да водзöджык петö заливас.

Уна ва нуӧ сідзжӧ ***Св. Лаврентий*** ю, сійӧ петӧ Великӧй американскӧй тыясыс: ***Верхньӧйысь, Гуронысь, Мичиганысь, Эриысь*** да ***Онтариоысь.*** Некӧн му вылын абу чукӧрмӧма сы мында преснӧй ва, кыдзи тані. Верхньӧй тылӧн кузьтаыс 600 *км*-ысь унджык, сійӧ нёльпӧв сайӧ ыджыдджык миян Ладожскӧй тыысь; тайӧ — преснӧй ваа медся ыджыд ты став му шар вылын. Эри да Онтарио тыяс костын эм зэв ыджыд водопад — ***Ниагарскӧй*** (29-ӧд рис.).

Ниагара ю туй вылын панысьӧ 49 *м* судта уступ, тайӧ уступ вывсяньыс Ниагара усьӧ кык рукавӧн, на костын куйлӧ ді. Уступ пластъясыс вочасӧн разрушайтчӧны, буждӧны да найӧс нуӧ ва. Сы понда водопадыс надзӧник бӧрыньтчӧ Эри тыланьӧ.

Войвыв пӧкатӧд визувтысь юясысь медся тӧдчанаӧсь: *Нельсон* — петӧ Виннипег тыысь, да *Маккензи* — петӧ куим тыысь: Атабаскаысь, Большой Невольничьейысь да Большой Медвежьейысь. Тайӧ юясыс, кӧть и уна ваа-ӧсь, но оз имеитны тӧдчанлун судоходствоӧы, сы вӧсна мый дыр кежлӧ кынмылӧны.

Рытыввылӧ, Тихӧй океанӧ, визувтӧны ***Юкон, Колумбия*** да ***Колорадо*** юяс.

Южнӧй Америкаын медся ыджыд ю — ***Амазонка.*** Кузьтанас сійӧ уступайтӧ Миссисипилы да Ниллы, но уна ва серти — тайӧ первой ю му вылын. Сылӧн уна лыда притокъясысь Мадейра, Рио-Негро да мукӧдъяс судоходнӧйӧсь пӧшти истокӧдзыс. Ачыс Амазонкаыс судоходнӧй океансянь Кордильеры подулӧдз; аслас улыс течениеас сійӧ зэв джуджыд да паськыд, мый вӧсна морскӧй пароходъяс кайӧны сы кузя 1 тыс. *км* ю вомсяньыс вывлань.

Пасьтаыс Амазонкалӧн улыс течениеас 20-сянь 80 *км*-ӧдз, но морскӧй судноясыс прӧйдитӧны сӧмын ӧти рукавӧд; мукӧд пространствоас уна ляпкыдінъяс. Морскӧй прилив пырӧ Амазонкаӧ 5 *м* судта гыӧн да ыджыд шумӧн кайӧ ва панысьсӧ, ойдӧдӧ алькӧс берегъяссӧ. Тайӧ гыыс кайӧ Амазонка кузя 900 *км*-ӧдз ю вомсяньыс.

Мукӧд гырысьджык юяс Южнӧй Америкалӧн — ***Ориноко*** да ***Парана*** Парагвай притокӧн; Паранаыс устъеас шусьӧ ***Ла-Платаӧн***, сэтчӧ усьӧ Уругвай приток.

Плоскогорьеяс вылын Кордильеры цепьяс костын кыдзи Северӧй Америкаын, сідзжӧ и Южнӧй Америкаын панысьлӧны тыяс, кодъясысь ваыс оз пет океанӧ, татшӧмӧсь: Северӧй Америкаын — *Большой Солёнӧй ты*, Южнӧй Америкаын — *Титикака.*

Карта кузя упражнениеяс. Петкӧдлӧй, кӧні заводитчӧны главнӧй юясыс Севернӧй Америкалӧн да Южнӧй Америкалӧн. Кӧні торъя уна чукӧрмӧмаӧсь тыяс?

Растительность.

Растительностьӧн Америка озырджык кутшӧмкӧ-либӧ мӧд свет юкӧн серти. Пустыняяс сэні этша, степьяс абу сэтшӧм косӧсь да абу сэтшӧм гырысьӧсь, кыдзи азиатскӧйяс. Джын поверхностьысь унджыкыс сэні сьӧд пемыд вӧръяс улын. Сӧмын тундраяс Америкаын сэтшӧм жӧ гырысьӧсь да гӧльӧсь, кыдзи Азияын.

Тундраяс куйлӧны полярнӧй діяс вылын да Ледовитӧй

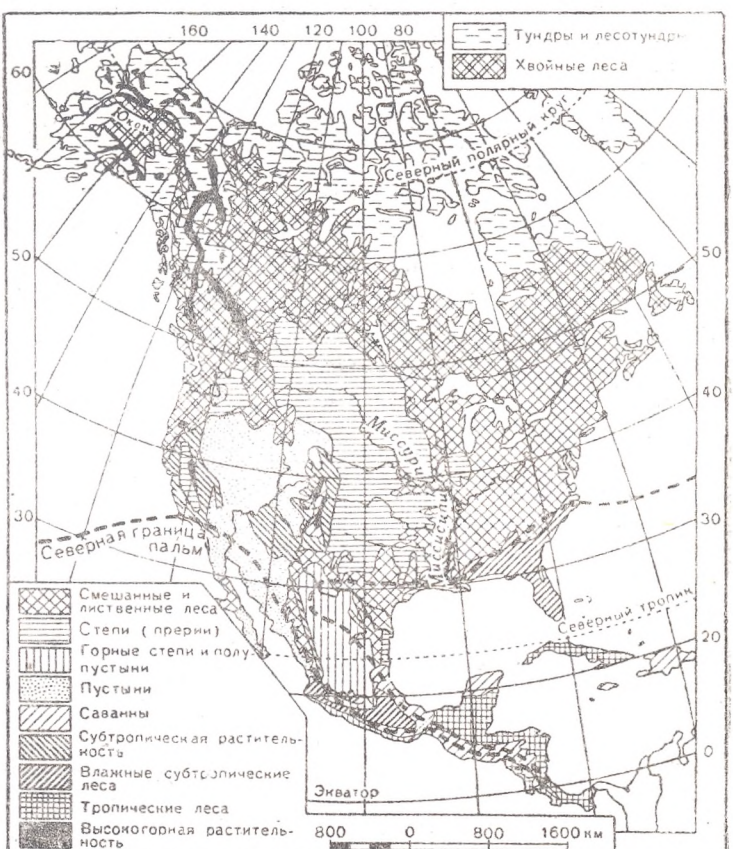

Севернӧй да Центральнӧй Америкаса растительность.

океан берегъяс пӧлӧн; быдмӧгъяс сэні сэтшӧмӧсь жӧ, кутшӧмӧсь пайӧ Старӧй Светса тундраясын: нитшъяс, лишайникъяс, ягоднӧй кустъяс. Лунвывланьын тундраассянь Северӧй Америкаын сулалӧны сьӧд пемыд вӧръяс, сибирскӧй тайга кодьӧсь, но разнообразнӧйджыкӧсь; сэні быдмӧны уна сэтшӧм пуяс, кутшӧмъяс абуӧсь Старӧй Светын. Сэні лыддьыссьӧ, например, 40 разнӧй порода пожӧм, 80 порода дуб да с. в. Старӧй Светын тайӧ породаясыс ёна этшаджык. Уна пуяс быдмӧны вывті гырыся — татшӧмӧсь гигантскӧй коз, гигантскӧй сус пу Тихӧй океан берегъяс вылын; Сьерра-Невада бокъясын быдмӧны растительнӧй царстволӧн великанъяс — секвойяяс, 140 *м* судтаӧсь. Мексиканскӧй залив берегъяс вылын быдмӧны пальмаяс да мукӧд век веж пуяс.

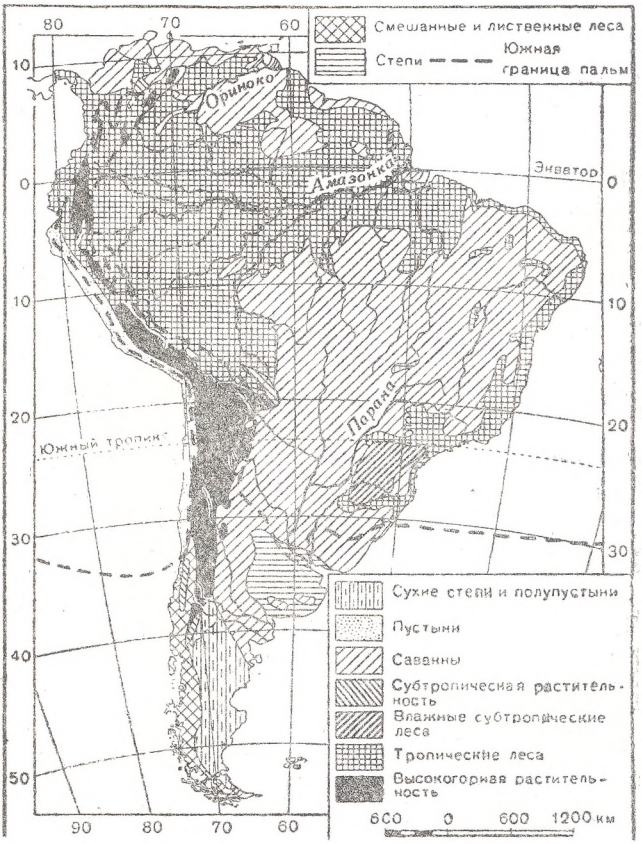

Южнӧй Америкаса растительность.

Кос местаясын Северной Америкаын куйлöны гырысь степьяс — прерияяс. Тулысын да гожöмын найö эжсьöны сочной веж турунöн, косьмö сійö сöмын гожöм помас либö арын, да сэки прерияяс вежысь пöроны вижö. Öні унджык юкöнсö прерияяслысь гöрöма да сэні кöдзöны няня быдмöгъяс.

Почваыс прерияясын черноземной и сэтшöм жö плодороднöй, кыдзи и миян черноземной степьясын, но мусö хищническöя используйтöмла почваыс США-ын истощитчис. Лыска да смешаннöй вöръяс полосаын почваыс подзолистöй.

Северной Америкаын эмöсь и пустыняяс; найö куйлöны Кордильеры хребетъяс костын, а лунвылын — Тихöй океан берег дорын Калифорния полуостров вылын, сэні, кöні берегыс омывайтсьö кöдзыд Калифорнийскöй течениеöн да кöні заводитчöны асыв-войвыв пассатъяс Тихöй океанлöн. Тайö пустыняясас быдмö джуджыд, кустарник кодь полынь, а лунвылынджык, Мексикаса пустыняясын,— зэв гырысь кактусъяс да агаваяс; кактусъяс запаситöны васö асланыс кыз идзьясас, агаваяс — асланыс листъясас.

Став Средньöй Америкаыс да Южнöй Америкалöн джынйыс вевттьысьömаöсь тропическöй вöръясöн да саваннаясöн, кодъясöс Ориноко ю пöлöн шуöны льяносъясöн. Став Амазонскöй низменность пасьтала, Атлантическöй океан берегъяссянь Кордильеры подувъясöдз, быдмöны тропическöй вöръяс; найö артмöдöны вывті паськыд, СССР Европейскöй юкöн ыджда, пöшти сплöшнöй вöр. Пуясыс тані джуджыджыкöсь весиг Малайскöй архипелагвывса вöръясын дорысь. Найö быдмöны сэтшöм сука да сэтшöма гартчömаöсь лианаясöн, мый путешествуйтны тайö вöръясöдыс позьö сöмын юяс кузя.

Косджык местаясас Южнöй Америкаын, например, Ориноко, средньöй Парана да Парагвай юяс пöлöн, куйлö тропическöй лесостепь — саванныяс; волöн зэра, гожся, кадö найö вевттьысьöны джуджыд турунöн, а тöвся кос поводдя дырйи косьмöны, сотчöны. Лунвывланьынджык степьясын — пампасъясын — быдмöны сэтшöм жö турунъяс, кыдзи Евразияса степьясын, например, ковыль. Пампасъясын почваыс мунö черноземланьö; войвылынджык, тропическöй вöръясын, почваыс краснозёмнöй.

Америка лоö рöдинаöн картупельлы, кукурузалы, табаклы да пуяслы — каучуковöйлы, хиннöйлы, какаолы. Картупель паськаліс Южнöй Америка плоскогорьеяссянь; сэні первой кутісны вöдитны сійöс индеецъяс да сэтысь Европаö сійöс вайисны Америка восьтöм бöрын регыд. Öні сійöс вöдитöны му шар вылын пöшти став странаясас.

Животнӧй мир.

Америка войвылын олӧны сэтшӧм жӧ животнӧйяс, кутшӧмъяс олӧны Азия да Европа войвылын, но кымын водзӧ лунвывлань, сымын ёнджыка и ёнджыка животнӧй мир торъялӧ Старӧй Светса животнӧй мирысь.

Американскӧй тундраясын олӧны войвыв кӧр, мускуснӧй ӧш, полярнӧй руч, еджыд байдӧг; вӧръясын олӧны уръяс, ручьяс, кӧинъяс, зэв гырысь руд ошъяс да мукӧдсикас пушнӧй зверьяс.

Великӧй тыяссянь лунвывланьын, кӧні тшӧкыдакодь овмӧдчӧмаӧсь йӧз да кӧні вӧръяс шочмисны, дикӧй зверьясӧс пӧшти бырӧдӧма.

Прериясын неважӧн на ветлісны дикӧй ӧшъяслӧн — бизонъяслӧн — стадаяс, но ӧні найӧс пӧшти ставсӧ нин бырӧдӧма и кольӧмаӧсь сӧмын кӧнсюрӧ, кӧні оз лэдзны найӧс кыйны, например, Йеллоустонскӧй национальнӧй паркын (заповедникын).

Южнӧй Америкаын эмӧсь уна сэтшӧм животнӧйяс, кодъяс асланыс видӧн ёна торъялӧны Старӧй Светса животнӧйясысь; татшӧмӧсь, например, ленивецъяс, муравьедъяс да броненосецъяс. Аслыссямаӧсь сідзжӧ американскӧй хищникъяс — пума да ягуар, вын сертиыс найӧ ёна уступайтӧны Старӧй Светса хищникъяслы — левлы да тигрлы. Тропическӧй вӧръясын олӧны зэв уна обезьянаяс да лэбачьяс.

Быдлаын вӧръясын жбыръялӧны уна рӧма попугайяс, ёся горзӧны ичӧтик колибрияс, кодъяс сӧмын неуна ыджыдджыкӧсь насекомӧйясысь. Быд воськолын панъдасьӧны ядӧвитӧй да неядӧвитӧй змейяс: и му вылын, и ваын, и пуяс вылын; медся ыджыдыс на пытшкысь, но абу ядӧвитӧй — удав — 6 *м* кузьта. Юясын да тыясын олӧны кайманъяс, кодъяс сэтшӧм жӧ ӧпаснӧйӧсь, кыдзи африканскӧй крокодилъяс, кӧть и дженьыдджыкӧсь наысь. Юясын, ляпкыдінъясас, олӧ сы мында черепаха, мый налысь колькъяссӧ вый вӧчӧм вылӧ ӧктӧмыс сетӧ индеецъяслы ыджыд промысел. Животнӧй мирлӧн татшӧм озырлуныс лоӧ тані быдмӧгъяс изобилие да разнообразие вӧсна, небыд да шоныд климат вӧсна да тропическӧй вӧръясын да саваннаясын этша олысь йӧз вӧсна.

Плоскогорьеяс вылын да Кордильеры бокъясын животнӧйыс абу нин сэтшӧм уна. Горнӧй видзьяс вылын сэні йирсьӧны ламаяс да викуньяяс — копытнӧй животнӧйяс, кодъяс неуна мунӧны верблюд вылӧ; гӧра уступъяс вылӧ поздысьӧны кондоръяс — медся гырысь хищнӧй лэбачьяс му вылын.

Пампасъясын панъдасьлӧны страус стадаяс, кодъяс африканскӧй страусъяс кодьӧсь жӧ, сӧмын посньыдджыкӧсь наысь.

Гортса животнӧйяс Америкаын, кытчӧдз эз овмӧдчыны сэні европеецъяс, пӧшти эз вӧвны: сӧмын тундраясын служитіс мортлы пон да Южнӧй Америка плоскогорьеяс вылын — лама. Но европеецъяс вайисны Америкаӧ вӧв, сюра гырысь скӧт да мукӧдсикас гортса животнӧйясӧс, и ӧні найӧ Америкаын лыддьыссьӧны сё миллионъясӧн.

Мореясын, кодъяс омывайтӧны Америкаӧс, торъя нин Северн ӧй Америкаӧс, олӧ уна чери — лосось, треска, сельдь да с. в. Вывті уна чери овлӧ Ньюфаундленд ді дорын, сэсся Ванкувер ді дорын да Аляска берегъяс дорын.

Ньюфаундленд ді дорын, кӧні кӧдзыд Лабрадорскӧй течение панысдасьӧ Гольфстримкӧд, эмӧсь гырысь ляпкыдінъяс; сэні океанас эм уна водоросль да уна посни животнӧйяс, кодъясӧс сёйӧ чери. Зэв уна треска локтӧ татчӧ кульмыны ляпкыдінъясын.

НАСЕЛЕНИЕ.

1940 вося перепись серти Америкаын оліс 270 млн. морт. Текущӧй статистикалӧн даннӧйяс 1949 во вылӧ определяйтӧны приблизительнӧ Америкаса населениелысь лыдсӧ 300 млн. морт. 1 *кв. км* вылӧ сэні воӧ шӧркодя ставыс 7 морт; Азияын населениелӧн шӧркодь плотностыс 1 *кв. км* вылын 26 морт, Европаын — 46 морт.

Америкаса став населениелӧн кык коймӧд юкӧныс Европаса переселенецъяс потомокъясысь; та вӧсна кыкнан Америкаыслӧн асыввыв юкӧнъясыс унджык йӧзаӧсь рытыввывсаяс дорысь. Торъя нин сук населениеыс Северн ӧй Америкаын Атлантическӧй океан побережье вылын да Великӧй тыяс берегъяс пӧлӧн. Северн ӧй Америкаӧ медсясӧ овмӧдчисны *англичане, ирландецъяс, французъяс,* а сёрӧнджык — Европаса став странаясысь петысьяс; Центральнӧйӧ да Южнӧйӧ — *испанецъяс* да *португалецъяс,* сёрӧнджык — *итальянецъяс, немецъяс* да мукӧдъяс.

Америкаса населениелӧн ӧстальнӧй коймӧд юкӧныс состоитӧ *негръясысь, индеецъясысь* да смешаннӧй гӧтрасьлӧмъясысь артмӧм *мулатъясысь* — европеецъяс да негръяс потомокъясысь, да *метисъясысь* — европеецъяс да индеецъяс потомокъясысь. Олӧны найӧ медсясӧ Южнӧй да Центральнӧй Америкаын.

Европеецъяс переселитчытӧдз Америкаын олісны индеецъяслӧн уна лыда племяяс.

Унджык индеецъясыс вöліны охотникъясöн да олісны ёти местаысь мöдö ветлöдлöмöн; олісны найö посньыдик племяясöн, кодъяс ас костаныс нуисны постояннöй войнаяс кыйсян угодьеяс вöсна. Сöмын öткымын племяяс, шуам, Мексиканскöй да Перуанскöй плоскогорьеяс вылын олысьяс, вöдитісны видзму да олісны öти местаын; найö вöдитісны кукуруза да картупель, кодъясöс эз на тöдны Европаын. Тайö племяясыс образуйтісны вель гырысь государствояс да воöдчисны сэтшöм развитиеöдз, мый европеецъясысь зависиттöг асьныс лöсьöдісны гижан знакъяс.

Бöрынджык унджык индейскöй племяяссö вöлі бырöдöма унасикас европейскöй завоевательясöн да колонизаторъясöн. Колисны найö медсясö Южнöй Америкаын да Мексикаын.

Негръяс переселитчисны Америкаö эз асланыс вöля серти: европейскöй да американскöй торговецъяс кузь кад чöж ваявлісны Африкаысь захватитöм негръясöс да вузавлісны найöс рабствоö американскöй плантаторъяслы. Негръяссö вöлі вайöма некымын миллион; öні найö составляйтöны став Америкаса населениелысь кокъямысöд юкöн гöгöр. Кöть рабство кольöм нэмö и вöлі бырöдöма, но и öнія кадöдз негръяс находитчöны сьöкыд да неравноправнöй положениеын.

Медся этша йöзаöсь полярнöй діяс да Ледовитöй океанлöн побережье. Олöны сэні *эскимосъяс*.

Азияын олысь войвывса народъясысь найö торъявлісны сійöн, мый эз тöдлыны кöр видзöм; дзик öти гортса животнöйöн налöн вöлі доддялан пон. Бöръя кадö эскимосъяслöн кутіс паськавны кöр видзöм. Главнöй занятиеыс эскимосъяслöн — кыйсьöм да чери кыйöм. Тöвнас найö кыйсьöны морскöй зверьяс бöрся — тюленьяс, моржъяс да елжыд ошъяс бöрся найöс плавайтысь йияс пиысь корсялöмöн. Гожömъяснас эскимосъяс кыйсьöны сійö жö зверьяс бöрся фьордъясын, пыж-каякъяс вылын плавайтömöн, либö кыйöны чери юясысь, кытчö чериыс пырö кульмыны. Берегдорса тундраясысь найö кыйöны войвывса дикöй кöръясöс да мускуснöй öшъясöс. Олöны эскимосъяс хижинаясын, кодъясöс найö вöр абутöм вöсна вöчöны изъясысь да муысь, а корсюрö лымйысь да йи глыбаясысь, унджыкысьсö некымын семья öти хижинаын, зэв дзескыдінын. Кузь полярнöй вой дырйи югыд да шоныд дзик öтик сетысьöн служитö налы из чашка сывдöм госöн да светильняöн.

Этша олысяöсь и пемыд сьöд лыска вöръяс, кодъяс занимайтöны паськыд пространствояс Севернöй Америка войвылын.

Южнöй Америкаын гырысь пространствояс босьтöны первобытнöй, мортöн пöшти вöрзьöдлытöм тропическöй вöръяс. Йöзыс сэні кызвыннас олöны море берегъяс пöлöн да корсюрö ю берегъяс пöлöн, а сук вöръясын населениеыс сэтшöм жö шоч, кыдзи и тундраын; 10 *кв. км* вылö воö ставыс 1 морт. Плодороднöй пампасъясын да Южнöй Америкаса плоскогорьеяс вылын йöзыс тöдчымöн унджык.

АМЕРИКАЛӧН ПОЛИТИЧЕСКӧЙ КАРТА.

Территория боксянь медся гырысь странаясӧн Америкаын лоӧны: самоуправляющӧйся британскӧй доминион ***Канада*** (столицаыс Оттава), республика ***Бразилия*** (столицаыс Рио-де-Жанейро) да республика ***Америкаса Соединённӧй Штатъяс*** (столицаыс Вашингтон). Тайӧ странаяс пиысь быдӧн территория сертиыс сӧмын неуна ичӧт став Европаысь. Но овмӧс боксянь медся развитӧй Соединённӧй Штатъяс ёна торъялӧны Америкаса мукӧд странаясысь: сэк кор Америкаса став мукӧд странаясыс, кодъяс кызвыннас лоӧны самостоятельнӧй республикаясӧн, збыльвылассӧ зависитӧны иностраннӧй капиталысь, США выступайтӧны кыдзи вына империалистическӧй держава.

Мукӧд американскӧй государствоясысь гырысьджыкыс квайт: ***Аргентина, Мексика***, ***Перу***, ***Боливия***, ***Колумбия*** да ***Венесуэла***. Быдӧнлӧн налӧн территорияыс ыджыдджык Франциялӧн дорысь. Ӧтлаын босьтӧмӧн налӧн площадьыс ӧтыджда Европакӧд (но населениеыс сэні даспӧв этшаджык). Аргентиналӧн столица — ***Буэнос-Айрес*** — медся ыджыд кар Южнӧй Америкаын.

Америкаса Соединённӧй Штатъясын да Канадаын господствуйтӧ английскӧй кыв. США-ысь лунвылынджык куйлысь странаясын господствуйтӧ испанскӧй кыв, а Бразилияын — португальскӧй. Сы вӧсна мый испанскӧй да португальскӧй кывъяс пыроны романскӧй кывъяс лыдӧ, кодъяс лоисны л а т и н с к ӧ й кывсянь, став тайӧ странаясыс кутӧны ӧтувъя ним *Латинскӧй Америкалысь*. США-ӧс да Канадаӧс шуӧны *Англо-Саксонскӧй Америкаӧн* (сы вӧсна мый английскӧй кывлы подув пыдди куйлӧ англъяслӧн да саксъяслӧн древньӧй кыв).

Самостоятельнӧй государствояс кындзи Америкаын эмӧсь империалистическӧй странаяслӧн владениеяс: ыджыд территория ***Аляска*** Севернӧй Америкаын принадлежитӧ США-лы, ***Гвиана*** Южнӧй Америкаын являйтчӧ колонияӧн, кодлӧн торъя юкӧнъясыс принадлежитӧны Англиялы, Нидерландылы да Франциялы. Эмӧсь ещӧ некымын негырысь колонияяс Центральнӧй Америкаын да Караибскӧй морелӧн да Атлантическӧй океанлӧн діяс вылын.

АМЕРИКАСА СОЕДИНЕННӦЙ ШТАТЪЯС (США).

*

Площадь 7,8 млн. кв. км. Население 146 млн. морт.

*

Америкаса Соединённӧй Штатъяс занимайтӧны Северной Америкалысь шӧр юкӧнсӧ да являйтчӧны му шар вылын гырысь государствояс пиысь ӧтиӧн. Площадь сертиыс найӧ пӧшти кыкпӧв ыджыдджыкӧсь Европаса странаясӧс ставсӧ ӧтлаын босьтӧмӧн СССР-тӧг. Сӧветскӧй Союз пӧшти куимпӧв ыджыдджык США-ысь. Йӧз лыд серти США уступайтӧны сӧмын Китайлы, Индиялы да Сӧветскӧй Союзлы. США-ын населениеыс унджык Англиялӧн, Франциялӧн да Италиялӧн дорысь найӧс ӧтлаын босьтӧмӧн.

Америкаса Соединённӧй Штатъяс лоисны британскӧй переселенческӧй колонияясысь, кодъяс торйӧдчисны Англияысь XVIII нэм помын да образуйтісны буржуазнӧй республика. Сійӧ состоитӧ 48 штатысь.

Аслас овмӧс развивайтчӧм серти США сулалӧны ёна водзын став мукӧд капиталистическӧй странаясысь.

США обладайтӧны колониальнӧй владениеясӧн, кодъяс тӧдчымӧн ичӧтджыкӧсь британскӧй да французскӧй владениеясысь. Соединённӧй Штатъяслы принадлежитӧны ыджыд, но этша йӧза территория ***Аляска***[1] Северной Америка рытыв-войвылын, ***Панамскӧй каналлӧн зона*** Панамскӧй перешеек вылын, ***Гавайскӧй*** да мукӧд посньыдджык діяс Тихӧй да Атлантическӧй океанъяс вылын.

США ӧні выступайтӧны кыдзи медся агрессивнӧй империалистическӧй держава, коді кӧсйӧ шедӧдны став мир вылын господство. Вель уна странаяс, кодъяс лыддьыссьӧны самостоятельнӧй государствоясӧн, находитчӧны США-ысь экономическӧй зависимостьын да сійӧ политическӧй влияние улын. Сійӧ жӧ кадӧ США-ын медся ыджыд вынӧн петкӧдчӧны пытшкӧсса противоречиеяс, кодъяс поткӧдӧны капиталистическӧй обществоӧс.

---

[1] Аляска принадлежитіс Россиялы 1867 воӧдз, а сы бӧрын царскӧй правительство вузаліс сійӧс США-лы.

Природалӧн главнӧй чертаяс.

Америкаса Соединённӧй Штатъяслӧн ыджыд территорияыс, коді паськӧдчӧма $4^1/_2$ тысяча *км* вылӧ асыввывсянь рытывылӧ да 2,7 тысяча *км* вылӧ войвывсянь лунвылӧ, торъялӧ природнӧй условиеяслӧн унасикаслунӧн.

Поверхность. Равнинаяслӧн да горнӧй хребетъяслӧн США-ын аслысногӧн чередуйтчӧмыс бура тыдалӧ Америкалӧн цветнӧй физическӧй карта вылын (видзӧд вкладка) да США рельефлӧн схема разрезын (карта, 195 листбок). Страналӧн асыввыв побережьеыс представляйтӧ аснас векньыдик *Приатлантическӧй низменность*. Сы вылын сулалӧны гырысь каръяс — Нью-Йорк да Филадельфия, а сідзжӧ США-лӧн столица Вашингтон.

Низменностьыс вежсьӧ ёна жугавлӧм да та вӧсна ляпкыдик древньӧй ***Аппалачскӧй гӧраяслӧн*** паськыд полосаӧн. Аппалачскӧй гӧраясын да гӧраяскостса плоскогорьеясын куйлӧны вылын качествоа ишомлӧн гырысь слӧйяс. Ишом перйӧмлӧн да металлургиялӧн центрӧн являйтчӧ тані развитчӧм ыджыд кар Питтсбург.

Аппалачскӧй гӧраяссянь рытыввылын пӧшти 2 тысяча *км* пасьтанас да пӧшти сы мында жӧ кузьтанас кыссьӧны паськыд равнинаяс, кодъяс шусьӧны *Внутренньӧй* (либӧ Центральнӧй) равнинаясӧн. Унджык юкӧнас найӧ неуна кыпӧдчӧмаӧсь море уровень весьтын да равнинасӧ вомӧналысь ыджыд ю Миссисипи ним кузя шусьӧны ***Миссисипскӧй низменностьӧн.*** Но рытыввылын Внутренньӧй равнинаяс кыпалӧны, да степнӧй растительностьӧн вевттысьӧм тайӧ джуджыдджык юкӧныс шусьӧ *Прерияяслӧн платоӧн* (Степнӧй возвышенность).

Ещӧ водзынджык рытыввылын куйлӧ джуджыд горнӧй хребетъяслӧн да на костын расположитчӧм плоскогорьеяслӧн область. Ӧтувъя нимыс став тайӧ областьыслӧн — ***Кордильеры.***

Сійӧ занимайтӧ страналысь пӧшти джынсӧ. Прериях плато весьтын кыпӧдчысь Кордильерылӧн асыввыв цепыс шусьӧ ***Скалистӧй гӧраясӧн.*** Вӧртӧмӧсь, изъяӧсь, найӧ вӧчӧны сьӧкыд впечатление да тайӧ нимыс зэв лӧсялӧ налы. Кордильерылӧн рытыввыв цепыс войвыв юкӧнас шусьӧ ***Каскаднӧй гӧраясӧн*** (каскад — водопад), а лунвыв юкӧнас — ***Сьерра-Невада*** (испанскӧй кыв вылын — некор сывлытӧм лымъя гӧраяс).

Скалистӧй гӧраясысь торъялӧмӧн, Каскадньӧй да Сьерра-Невада гӧрайслӧн рытыввыв пӧкатъясыс, кодъяс восьсаӧсь океанысь воан васӧд тӧвъяслы, вевттьысьӧмаӧсь гырысь вӧръясӧн. Скалистӧй гӧрайс да Кордильерылӧн рытыввыв хребетъяс костын плоскогорьеясыс шусьӧны унаногӧн, но ставнысӧ найӧс ӧтувтӧ ӧти ним — ***Великӧй Американскӧй плоскогорье.*** Сійӧс орйӧдлӧны юяслӧн уна долинаяс, ӧткымыныс на пиысь представляйтӧны дзик веськыд пӧкатъяса ущельеяс, кодъяс шусьӧны каньонъясӧн. Медся ёна нималӧ *Колорадо* юлӧн *Большой каньон,* кодлӧн веськыд пӧкатъясыс кыпӧдчӧны 1,8 *км* **вылнаӧ.**

Тихоокеанскӧй побережьелӧн векни полосаыс — низменность, код кузя мунӧны ляпкыдик Береговӧй гӧрайс.

Климат. США-лӧн территорияыс унджык юкӧннас куйлӧ сійӧ широтаясын, кӧні Европаын расположитчӧмаӧсь субтропическӧй климата областьяс.

Пуктыны кӧ США-лысь картасӧ асыввыв полушарие карта вылӧ сэтшӧм ногӧн, медым ӧткодь параллельясыс кыкнан карта вылас лӧсялісны ӧтвесьтын (видзӧд карта, 196 листбок), то тыдовтчас, мый США-лӧн лунвыв границаыс мунӧ североафриканскӧй странаяс — Египет, Алжир, Марокко — широтаясӧд, а США-лӧн войвыв границаыс сӧвпадайтӧ Париж параллелькӧд да лунвыв Украина да Крым широтаяскӧд. США-лӧн медся ыджыд кар — Нью-Йорк, сійӧ сулалӧ США-лӧн асывойвылын, куйлӧ 41-ӧд параллель вылын, мӧдногӧн кӧ лунвылын Неапольысь Италияын да Батумиысь да Ташкентысь СССР-ын.

Но Соединённӧй Штатъяслӧн климатыс зависитӧ оз сӧмын лунвыв широтаяс вылын куйлӧм вӧсна. Вель уна мукӧд природнӧй условиеяс вӧчӧны сійӧс торъяланаӧн торъя районъясын. Сідз, Атлантическӧй океанысь да торъя нин Мексиканскӧй заливысь локтысь тӧвъяс аскӧдныс вайӧны шоныд воздух да уна осадокъяс, а Севернӧй Ледовитӧй океансянь да Гудзонов заливсянь локтысь тӧвъяс да кӧдзыд Лабрадорскӧй течение ва-

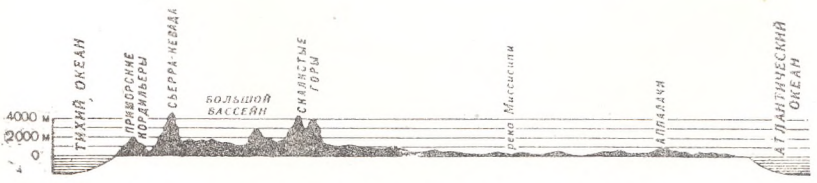

США рельефлӧн схема широта серти разрезын.

США-лысь да Европалысь географическӧй положение сравнитӧм.

США территориялысь контурсӧ пуктӧма Европа карта вылӧ сідзи, мый параллельясыс ӧтлаасисны.

йӧны кӧдзыд воздух. Та вӧсна США асыв-войвылын гожӧмыс зэра да жар, но овлӧны и друг кӧдздӧдлӧмъяс, а тӧлыс войтӧвъяс вӧснаыс зэв кӧдзыд. Татшӧм ногӧн, США-лӧн климатыс шӧркодясӧ кӧдзыдджык Европаын сійӧ жӧ широтаясын климат дорысь.

Асыв-лунвылын, кытчӧдз войтӧвъяс пӧшти оз воны, климатыс влажнӧй субтропическӧй — зэра жар гожӧмӧн да зэра да шоныд тӧлӧн. Тані вӧдитӧны шоныд радейтысь сэтшӧм культураяс, кыдзи хлопок да табак.

Внутренньӧй равнинаяс вылын, кытчӧ слаба воӧны васӧд тӧвъяс океанысь, овлӧны засухаяс; Внутренньӧй равнина войвыв да шӧр юкӧнъясас климатыс континентальнӧй, жар гожӧмӧн да лымъя кӧдзыд тӧлӧн. Тані бура воӧ шобді. Ещӧ резкӧйджык климатыс Кордильерскӧй система гӧраяскостса возвышенностьяс вылын: джуджыд горнӧй хребетъяс мешайтӧны пырны татчӧ тӧвъяслы кыдзи Атлантическӧй, сідзи и Тихӧй океанъясысь. Гӧраяскостса платояс вылын полупустынялӧн кос климат кӧдзыд тӧлӧн да

кос жар гожӧмӧн. Видзму уджалӧм тані (кыдзи и Внутренньӧй равнинаса рытыввыв юкӧнын) позяна сӧмын искусственнӧй орошение дырйи.

Кордильерскӧй гӧраяслӧн Тихӧй океанлань бергӧдчӧм рытыввыв хребетъяс вылӧ, а сідзжӧ сійӧ подув дорын куйлысь берегдорса векньыдик равнина вылӧ влияйтӧны васӧд рытыввыв тӧвъяс. Войвывса побережьеыслӧн климатыс небыд вель уна осадокъясӧн. Лунвылын климатыс средиземноморскӧй типа.

Кыдзи ми аддзам, страналӧн ыджыдджык юкӧнас климатическӧй условиеясыс бурӧсь видзму уджалӧм вылӧ. Но сійӧ областьясыс, кӧнъясын климатыс оз лэдз (искусственнӧй орошениетӧг) вӧдитны видзму, век жӧ составляйтӧны США став площадьлӧн коймӧд юкӧныс гӧгӧр.

Растительность. Растительность характер серти США-лӧн территорияыс юксьӧ вӧра, степнӧй да полупустыннӧй районъяс вылӧ.

Вӧръяс вевттьӧны страналысь асыввыв юкӧнсӧ атлантическӧй побережьесянь Миссисипиӧдз, а рытыввылын вӧръяс вевттьӧны тихоокеанскӧй побережье да Каскаднӧй гӧраяслысь да Сьерра-Невадалысь Тихӧй океанлань видзӧдысь пӧкатъяс.

Муяс улӧ гӧрӧм вӧсна да кузь кад чӧж лӧкногӧн кералӧм вӧсна равнинаяс вылын вӧр массивъясыс тӧдчымӧн шочмисны. Медся гырысь вӧр массивъяс колисны Тихоокеанскӧй районын, Аппалачскӧй гораясын да Мичиган да Гурон тыяс костын.

Тихоокеанскӧй районын панидасьлӧны мирын старейшӧй зэв джуджыд да зэв кыз пуяс. Некымын морт, кияснаныс кутчысьӧмӧн да кытшӧ сувтӧмӧн, ӧдва вермӧны шымыртны стволсӧ татшӧм гигантскӧй пуыслысь. Зэв гырыся быдмӧны медся ёнасӧ татшӧм древесной породаяс: секвойя (30 рис.), орегонскӧй пожӧм, коз да сус пу. Быдмӧны тані сідзжӧ и уна мукӧд породаяс, ӧтикъяс на пиысь сетӧны ценнӧй древесина мебельнӧй промышленностьлы (шуам, краснӧй дерево), мӧдъяс мунӧны сырьё туйӧ целлюлозно-бумажнӧй промышленностьлы (ньыв пу, унасикас пожӧмъяс).

Тихоокеанскӧй побережье лунвыв юкӧнын, кӧні климатыс мунӧ средиземноморскӧйлань (юныд зэра тӧв да жар кос гожӧм), Италияын моз жӧ быдмӧны век веж пуяс да кустарникъяс (лавр, маслина, олеандр, мирта). США асыввыв юкӧнын быдмӧны смешаннӧй да коръя вӧръяс. Асыв-лунвылын, торъя нин Флорида полуостров вылын,— влажнӧй субтропическӧй вӧръяс; тані быдмӧны пальмаяс, кодъяс быдмӧны сідзжӧ Мексиканскӧй залив побережье кузя.

Степьяс, либӧ прерияяс, занимайтӧны Внутренньӧй равнинаяслысь рытыввыв, возвышеннӧй юкӧнсӧ да шусьӧ-

ны Прерияслӧн платоӧн. Найӧ паськӧдчӧны Мексиканскӧй заливсянь войвывлань 2,5 тысяча *км* вылӧ да водзӧ мунӧны Канадаӧ. США-са прерияслӧн асыввыв юкӧныс гӧрӧма няньяс улӧ, а кос климата рытыввыв юкӧныс пӧшти абу гӧрӧма. Помтӧм пространствояс гожӧмнас тані вевттьысьӧмаӧсь виж степнӧй турунъясӧн. Найӧ служитӧны пӧскӧтинаяс пыдди, кодъяс вылын йирсьӧны уна миллион скӧт.

Полупустыннӧй, гӧль растительность вевттьӧ межгорнӧй платоясӧс Скалистӧй гораяссянь рытыввывланьын. Сӧмын ю берегъяс вылын паныдасьлӧны тані искусственнӧ саditӧм растительностя да сельскохозяйственнӧй культураяса оазисъяс.

Юяс да тыяс. США-ын зэв уна юяс; медся ыджыдыс на пиысь—***Миссисипи***—визувтӧ войвывсянь лунвылӧ да кузьтанас (притокъяссӧ лыддьытӧг) 4 тысяча *км* гӧгӧр.

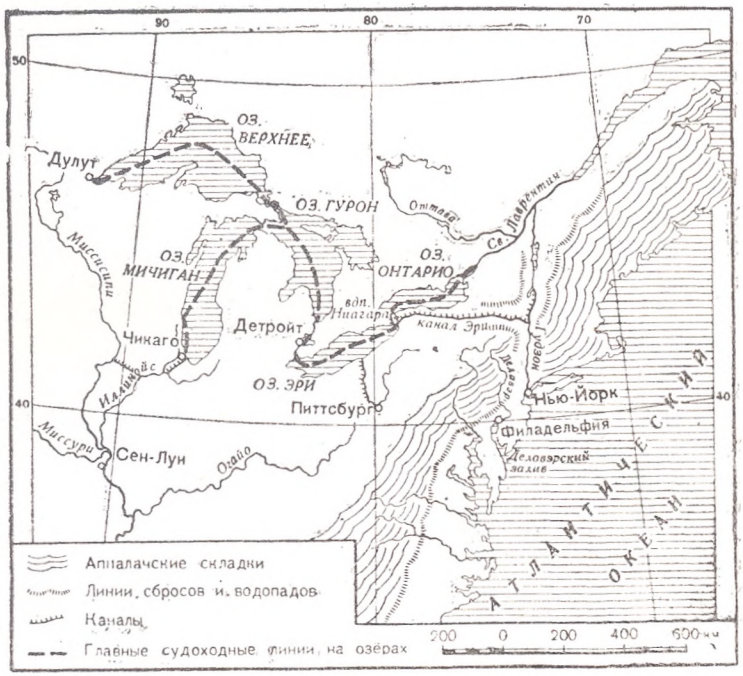

Великӧй тыяслӧн район.

Корсьӧй Эри канал, коді Великӧй тыяссӧ йитӧ Гудзон юкӧд. Заметитӧй, мый тайӧ каналыс да Гудзон ю мунӧны сбросӧвӧй впадинаясӧн. Корсьӧй Ниагарскӧй водопад. Кутшӧм каръяс сулалӧны Мичиган ты вылын, Верхньӧй ты вылын да Гурон да Эри тыяс костын?

Сійӧ бӧсьтӧ уна гырысь притокъяс. Главнӧйясыс на пиысь — ***Миссури*** (веськыдвылас, Кордильерскӧй гӧраяссянь) да ***Огайо*** (шуйгавылас, Аппалачисянь).

Миссисипи нуӧ зэв уна ва — секунданас 19 тысяча *куб. м.* Юлӧн пасьтаыс 1 *км.* Сійӧ зэв джуджыд да зэв визув ваа дзик пӧшти дельтаӧдзыс, кодӧс сійӧ образуйтӧ Мексиканскӧй заливӧ усянінас. Тулыснас Миссисипилӧн ва кыптӧ 10—12 *м* вылӧ, петӧ берегъясысь да ойдӧдӧ матігӧгӧрса равнинаяссӧ. Сійӧс кутӧм могысь уна местаясын стрӧитӧма плотинаяс, но найӧ ыджыд ытва дырйи оз вермыны кутны васӧ, да сэки Миссисипи вӧчӧ гырысь опустошениеяс.

Миссисипилӧн Миссурикӧд кузьтаыс 7,3 тыс. *км*, а Миссисипи аслас притокъяскӧд артмӧдӧ ва туйяслысь сеть общӧй кузьтанас 28 тысяча *км* кузя.

Уна юяс визувтӧны рытыввылын, гӧраяскостса платояс вывті. Но, Миссисипиысь торъялӧмӧн, тайӧ юясыс зэв визулӧсь, унджыкыс абу судоходнӧйӧсь, но являйтчӧны энергиялӧн вына источникъясӧн. Тайӧ юяс пиысь медся гырысьясыс — ***Колорадо*** да ***Колумбия***. Вель уна негырысь горнӧй юяс визувтӧны Аппалачисянь Атлантическӧй океанӧ.

США асыв-войвылын куйлӧны ас костаныс йитчӧм вит гырысь преснӧй ты. Найӧс шуӧны ӧтувъя нимӧн ***Великӧй тыяс***. Торйӧнсӧ тайӧ тыясыс шусьӧны тадзи: ***Верхньӧй, Мичиган, Гурон, Эри*** да ***Онтарио***. Эри да Онтарио тыясӧс йитысь дженьыдик, но мощнӧй ю ***Ниагара*** образуйтӧ 49 *м* джуджда водопад. Ниагарскӧй водопад мирын медся ыджыдъясысь ӧти.

Великӧй тыяс являйтчӧны зэв важнӧй ва туйӧн. На кузя ветлӧны морскӧй типа гырысь судояс. Тайӧ тыясыс имеитӧны кыксикас йитӧд Атлантическӧй океанкӧд: ӧти-кӧ, Св. Лаврентий ю пыр, коді петӧ Онтарио тыысь Канада территория вылын, да, мӧд-кӧ, Эри канал пыр, кодӧс кодйӧма Эри тысянь дженьыдик, но джуджыд Гудзон юӧ, код вом дорын сулалӧ Нью-Йорк кар.

Ископаемӧйяс. США-лӧн ископаемӧй озырлунъясыс зэв гырысьӧсь да унасикасӧсь.

Торъя ыджыд тӧдчанлун кутӧны изшомлӧн залежьяс. Медся гырысь каменноугольнӧй бассейнъяс вылын качествоа изшомӧн куйлӧны Аппалачскӧй гӧраяс пӧлӧн. Мукӧд бассейнъяс (коксуйтчытӧм изшомлӧн) куйлӧны Миссисипилӧн шӧр течениеын да сылӧн притокъяс Огайо да Миссури пӧлӧн. Мӧд сорта (бурӧй) изшомлӧн гырысь запасъяс куйлӧны Скалистӧй гӧраяс подулын, но найӧ пӧшти оз разрабатывайтсьыны.

Нефтьлӧн гырысь залежьяс куйлӧны Прерияяс платолӧн лунвыв юкӧныи, торъя нин Мексиканскӧй залив дорын

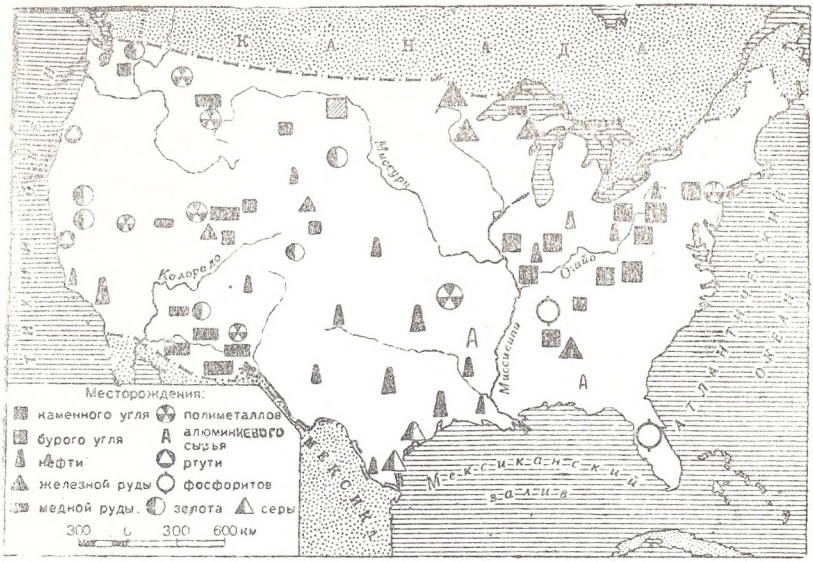

США. Полезнӧй ископаемӧйяслӧн месторождениеяс.

Индӧй изшомлысь, нефтьлысь, кӧрт рудалысь, ыргӧн рудалысь, полиметаллъяслысь да зӧлӧталысь главнӧй месторождениеяссӧ.

(Техас да Оклахома штатъяс), а сідзжӧ Тихоокеанскӧй побережье лунвылын (Калифорния штат). Нефтькӧд ӧттшӧтш перйыссьӧ уна горючӧй газ, кодӧс используйтӧны ломтас пыдди. Нефть да газ перъянінсяньыс вуджӧдсьӧны потребляйтанінъясас трубопроводъяс кузя тысяча километръяс сайӧ.

Кӧрт рудалӧн гырысь месторождениеяс куйлӧны Верхньӧй ты дорын, ыргӧнлӧн — Великӧй плоскогорье вылын да Верхньӧй да Мичиган тыяс дорын, свинечлӧн да цинклӧн — Прерияяс платолӧн лунвыв юкӧнын да Великӧй плоскогорье вылын. Зӧлӧталӧн, эзысьлӧн, молибденлӧн да ванадийлӧн залежьяс эмӧсь Кордильерыын да Великӧй плоскогорье вылын.

Мупытшса химическӧй сырьёлӧн залежьяс — фосфоритъяс, сера, калийнӧй да поваренной сов — куйлӧны лунвылын (Флорида вылын да Мексиканскӧй залив побережье вылын).

Население.

США-лӧн население кызвыннас состоитӧ Европаса переселенецъясысь да переселенецъясыслӧн потомокъясысь. На пӧвстын медся ыджыд юкӧнсӧ составляйтӧны *Англияысь* да *Ир-*

ландияысь петӧм йӧзлӧн потомокъяс. Накӧд орччӧн уна *итальянецъяс, русскӧйяс, украинецъяс, еврейяс, чехъяс, полякъяс, шведъяс* да мукӧдъяс. Тайӧ разноплемённӧй населениеыслӧн ыджыдджык юкӧныс „американизируйтчис“: велаліс английскӧй кывйӧ, коді являйтчӧ государственнӧй кывйӧн, босьтіс местнӧй нравъяс да обычайяс да лыддьӧ асьсӧ „американскӧй нация“ дінӧ принадлежитысьӧн. Сӧмын Англияысь петысьяслӧн потомокъяс, кодъяс шусьӧны *янкиӧн,* лыддьӧны, мый найӧ ӧтнанныс лоӧны настоящӧй, „сё процента“ американецъясӧн.

Европаысь петысьяс кындзи США-ын олӧны уна *негръяс* да неуна *индеецъяс,* а сідзжӧ *китаецъяс* да *японецъяс.* Американскӧй реакционеръяс паськӧдӧны дикӧй выдумка „цветнӧй расаяслӧн“ мнимӧй неполноценность йылысь. Тайӧ отсалӧ налы кутны негръясӧс да индеецъясӧс угнетённӧй, бесправнӧй положениеын.

Негръяс, кодъяс составляйтӧны США-са став населениелысь дасӧд юкӧнсӧ, а лунвылын населениелысь нёльӧд юкӧнсянь джынйӧдзыс, являйтчӧны африканскӧй негръяслӧн потомокъясӧн, кодъясӧс XVII—XVIII нэмъяс чӧж захватывайтлісны европейскӧй купечьяс Африкаса рытыввыв побережьеын да вузавлісны рабъяс туйӧ ӧнія США асыв-лунвыв юкӧнъясса английскӧй плантацияяс вылӧ. Рабство существуйтіс США-лӧн став Югын 1865 воӧдз. Но рабствосӧ отменитӧм бӧрын негръяс окажитчисны сьӧкыд материальнӧй положениеын — мутӧг, существуйтӧм вылӧ источникъястӧг. Унджыкыс на пиысь ӧні уджалӧны хлопкӧвӧй, табачнӧй, сахарнӧй тростник да мук. плантацияяс вылын меда рабочӧйяс пыдди грӧшъяса ичӧтик удждон вылӧ либӧ арендуйтӧны землевладелецъяслысь ичӧтик му пластъяс урожайлӧн джынйысь, а мукӧд дырйи весиг кык коймӧд юкӧнысь. Кӧть формальнӧ негръяс лыддьыссьӧны равноправнӧй гражданаясӧн, но делӧ вылас тайӧ абу тадз: збыльвылассӧ негръяслӧн ыджыдджык юкӧныс оз лэдзсьы бӧрйысьӧмъясын участвуйтӧмӧ, негрӧс оз лэдзны пукавны орччӧн еджыдкӧд трамвайясын, поездъясын, ресторанъясын, театръясын да с. в. Кольӧны безнаказаннӧйӧн негръяс вылын самосудъяс („линчлӧн суд“).

Индеецъяс — странаса важся кореннӧй населениелӧн колясъяс. Европаса переселенецъяс мыйкӧ мында индеецъясӧс истребитісны, мыйкӧ мындасӧ зырисны рытыввылӧ — первой прериясӧ, а сэсся Великӧй плоскогорьеса полупусты-

няясӧ, кӧні найӧ олӧны зэв сьӧкыд да лёк олӧмӧн. Индеецъясыс США-ын коли этша (ставыс 340 тысяча).

США-са население характеризуйтчӧ классъяс вылӧ резкӧя торъялӧмӧн. Ни ӧти капиталистическӧй странаын абу татшӧм резкӧй контрастъясыс неыджыд чукӧр йӧзлӧн помтӧм озырлунъяс костын, кодъяслӧн озырлуныс лыддьыссьӧ миллионъяс да весиг миллиардъяс долларъясӧн, да народнӧй массаяс корысялӧм костын.

Кӧть США-ын населениеыс и зэв уна лыда (146 млн. морт), но территорияыс сылӧн сэтшӧм паськыд, мый шӧркодь плотностыс населениелӧн тайӧ странаын абу ыджыд — 18 морт 1 *кв. км* вылын. Медся ыджыд плотностыс Атлантическӧй океан побережье войвылын (Бостон кар районын): 200 олысь 1 *кв. км* вылын. Великӧй тыяс районын 1 *кв. км* вылӧ воӧ 100 олысьӧдз, Миссисипскӧй низменность вылын—50 олысьӧдз. Великӧй плоскогорьеса полупустыняяс вылын населениеыс зэв шоч — 1 мортӧдз 1 *кв. км* вылын.

США-ын уна каръяс, сы лыдын вель гырысьяс. Сӧ гӧгӧр кар лыддьӧны олысьсӧ 100 тысяча морт быдын. Вит карын 1 миллионысь унджык олысь быдын. Тайӧ — Нью-Йорк, Чикаго, Филадельфия, Детройт да Лос-Анжелос. Каръясын олӧ странаса став населениелӧн джын дорсьыс неуна унджык.

Медся ыджыд кар США-ын да став мирын — ***Нью-Йорк***, коді сулалӧ Гудзон ю вом дорын (31 рис.). Аслас Нью-Йорклӧн 7,5 млн. олысь, а пригородъяснас, кодъяс сыкӧд ӧтвылысь составляйтӧны Большой Нью-Йорк,— 12 миллион гӧгӧр олысь.

Нью-Йорклӧн приморскӧй положениеыс отсаліс лоны сылы США-лӧн главнӧй „воротаӧн"; Нью-Йорк пыр став XIX нэм чӧж да XX нэмся первойя дас вояс чӧж США-ӧ Европаысь воліс иммигрантъяслӧн (переселенецъяслӧн) поток. Унаӧн на пиысь овмӧдчалісны сэні жӧ. Нью-Йоркса став олысьяслӧн пӧшти кык коймӧд юкӧныс либӧ асьныс Европаысь переселенецъяс, либӧ переселенецъяслӧн челядь. Нью-Йоркса олысьяс пиын — медся унасикас национальностя йӧз: миллион гӧгӧр итальянецъяс, сы мында жӧ евреяс — царскӧй Россияысь воысьяс, миллионджыныйӧдз ирландецъяс, немецъяс, полякъяс, а сідзжӧ негръяс, кодъяс воисны татчӧ лунвывса штатъясысь. Иммигрантъяслӧн унджык юкӧныс олӧ гӧля. Найӧ олӧны Нью-Йорк окраинаясын посньыдик няйт керкаясӧ дзескӧдчӧмӧн. Негритянскӧй беднота медся ёна чукӧрмӧма Нью-Йоркса торъя негритянскӧй районӧ — Харлемӧ.

Нью-Йорк — грузооборот серти мирын первойя порт. Сэні мунӧ ыджыд тӧргуйтӧм каучукӧн, стальӧн, цветнӧй металлъясӧн, няньӧн, сакарӧн, кофеӧн. Нью-Йоркын находитчӧны медся

гырысь банкъяс да трестъяслӧн правлениеяс, кодъяс господствуйтӧны США-са да мукӧд странаясса промышленность вылын. Тані вӧчалӧны договоръяс заёмъяс йылысь мукӧд странаяскӧд, та дырйи тайӧ странаясыслы диктуйтсьӧны найӧс закабаляйтысь условиеяс. Тані США капиталлӧн властительяс лӧсьӧдӧны ассьыныс планъяс став мир вылын господство захватитӧм могысь.

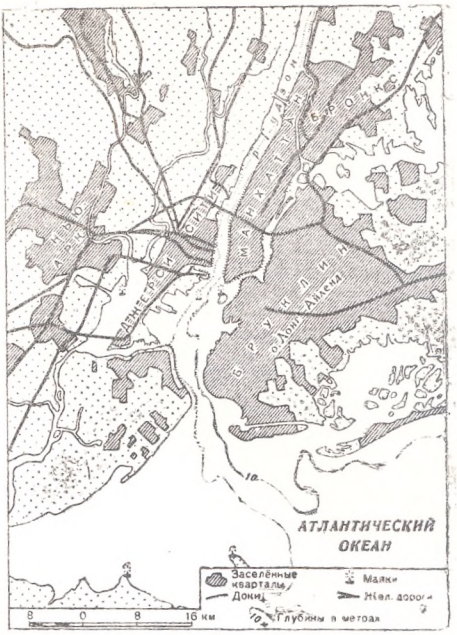

Нью-Йорк.

Нью-Йорклӧн главнӧй юкӧныс находитчӧ Манхеттен ді вылын. Сы пыр мунӧны 20 *км* (да унджык) кузьта веськыд уличаяс, кодъяс шусьӧны „авенюясӧн“ (аллеяяс). Сё гӧгӧр дженьыдджык уличаяс— „стритъяс“ — вомӧналӧны авенюяссӧ веськыд пельӧсӧн.

Манхеттенлӧн моредорса юкӧнын расположитчӧма *Уолл-стрит* улича, код вылын медся гырысь банкъяс да биржа. Корсьӧй Манхеттен (Манхаттан) ді, кӧні расположитчӧмаӧсь Нью-Йорклӧн небоскрёбъяса кварталъяс. Петкӧдлӧй Гудзон ю, причальнӧй докъяс да маякъяс. Тайӧ уличаыслӧн нимыс употребляйтчӧ США-са капиталистъяслысь правитысь неыджыд чукӧрсӧ обозначитӧм могысь.

Европаса гырысь каръясса кодь гырысь керкаяскӧд — 5—7—10 судтаяскӧд — орччӧн Нью-Йоркын да Америкаса мукӧд каръясын заводитісны стрӧитны бетонысь да стальысь некымын дас судта керкаяс. Татшом керкаясыс шусьӧны небоскрёбъясӧн. Нью-Йоркса небоскрёбъяс эмӧсь Манхеттенын. Медся джуджыдыс на пиысь 102 судта.

Нью-Йоркын, уна лыда легковӧй автомобильяс да автобусъяс кындзи, эм надземнӧй кӧртуй, коді эстакадаяс кузя мунӧ керкаяслӧн мӧд да коймӧд судтаяс весьтті, да мупытшса электрическӧй туй (метро).

Тӧдчанлун боксяньыс США-ын Нью-Йорк бӧрын мӧд кар— ***Чикаго,*** коді расположитчӧма Мичиган ты дорын да уна кӧртуйясӧн йитчӧма страна асыввывса да рытыввывса побережьеяскӧд. Чикагоын 4 млн. олысь. Тайӧ торговӧй, финансӧвӧй да промышленнӧй центр став Приозёрнӧй районыслӧн. Чикагоын расположитчӧмаӧсь медся гырысь скотобойняяс, кӧні быд лун начкӧны дас тысячаясӧн скӧт да разделывайтӧны налысь туша-

яссö. Чикагоын да сы гöгöрын эмöсь гырысь заводъяс — металлургическöйяс, видзму уджалан машинаяс вöчан заводъяс, тракторнöйяс, автомобильнöйяс, судостроительнöйяс.

Филадельфия — Приатлантическöй низменность вылын, неылын Нью-Йорксянь, являйтчö важся каръяс пиысь öтиöн. Сэні лыддьыссьö 2 млн. олысь. Филадельфияын уна текстильнöй фабрикаяс, машиностроительнöй заводъяс да мукöд промышленнöй предприятиеяс.

Детройт куйлö Гурон да Эри тыяс костын. Сэні олö 1,5 млн. морт. Тайö главнöй центр США-са автомобильнöй да авиационнöй промышленностьлöн. Тані находитчöны Фордлöн известнöй автомобильнöй заводъяс.

Лос-Анжелос — Тихоокеанскöй побережье лунвылын, Калифорнияын; населениеыс сэні 1,5 млн. морт. Тайö ыджыд промышленнöй центр. Тані эмöсь заводъяс, кодъяс перерабатывайтöны бензинö матігöгöрын перъян нефть, авиационнöй да судостроительнöй заводъяс, кинофабрикаяс, консервнöй заводъяс, кодъяс Калифорнияса фруктъяс перерабатывайтöны консервъясö.

Сан-Франциско — Тихöй океан вылын важнöй порт.

Овмöслöн главнöй чертаяс.

Америкаса Соединённöй Штатъяс — высокоразвитöй капитализмлöн страна. Сылöн промышленностьыс быд лун вöчö пöшти сы мында жö товар, мыйта мирын мукöд капиталистическöй странаысыс, найöс кö босьтны öтлаын. США босьтöны первой места капиталистическöй странаяс пиын видзму овмöсса продукция серти, көрттуйяс кузьта серти, странаын автомобильяс лыд серти, морскöй флот ыджда серти, а сідзжö мукöд странаясö товаръяс петкöдöм серти. Гырысь капиталъяс кутöмöн США-са буржуазия сетö заёмъяс процентъяс вылö мукöд странаяслы, лöсьöдалö мукöд странаясын ассыс доходнöй предприятиеяс — нефтянöй промыселъяс, рудникъяс, уна ценнöй культураяслысь (сахарнöй тростниклысь, бананъяслысь, каучуконосъяслысь да мукöдъяслысь) плантацияяс. Найö вайöны не сöмын гырысь доходъяс американскöй капиталистъяслы, но и устанавливайтöны господство слабджык странаяс вылын. США являйтчöны империалистическöй странаöн, коді зільö захватъяс вылö да мирöвöй господство вылö.

США-ын некор вӧвлытӧм вынӧн петкӧдчӧ противоречиеыс труд да капитал костын, уна дас миллион рабочӧйяс да ичӧтик чукӧр буржуазия костын.

Гырысь озырлунъяс находитчӧны неыджыд чукӧр йӧз киын, кодъяс господствуйтӧны странаса став хозяйственнӧй да политическӧй олӧмын. Ӧткымын семьяяслӧн состояниеыс артавсьӧ уна сё миллионъяс да весиг миллиардъяс долларъясӧн. Тайӧ капиталъяссӧ вложитӧма банкъясӧ, промышленнӧй, транспортнӧй да мукӧд предприятиеясӧ.

Миллионеръяслӧн квайтымын кымын семейство (семействояс Рокфеллеръяслӧн, Морганъяслӧн, Фордъяслӧн да мукӧдъяслӧн) владейтӧны США-лӧн став озырлунъяслӧн джын дорсыс унджыкӧн. Налӧн быд вося доходъяс артавсьӧны уна миллион долларъясӧн. Сійӧ жӧ кадӧ США-са став семействояслӧн джын дорсыс унджыкыс зарабатывайтӧны этшаджык сійӧ суммасьыс, коді колӧ кутшӧмакӧ шогмана олӧм вылӧ (250 долларӧн тӧлысь), да терпитӧны нужда. Американецъяслӧн ыджыд масса оз босьтны и тайӧ заработокыслысь джынсӧ. Яй налы — роскошь. Сӧмын ӧтчыд вежонын, а кодсюрӧ и ещӧ шочджыка, вермӧны позволитны аслыныс ньӧбны яй, да и сійӧ медся омӧльсӧ. Налы быть лоӧ ветлыны уна дас дӧмаса важ да киссьӧм паськӧмӧн. Кодсюрӧлӧн абу шоныд паськӧмыс. Унаӧн олӧны некытчӧ шогмытӧм жилищнӧй условиеясын — дзескыда, антисанитарнӧй трущобаясын, виялысь вевта лачугаясын, сэк кор вель уна благоустроеннӧй домъясын пустуйтӧны квартираяс сы вӧсна, мый абуӧсь олысьяс, кодъяс вермисны эськӧ наысь мынтысьны.

Уна миллион йӧз тӧлысьясӧн да воясӧн оз вермыны аддзыны постояннӧй удж да тшыгъялӧны асланыс челядькӧд тшӧтш. Миянлы, социалистическӧй странаса гражданалы, весиг сьӧкыд представитны США-са уна миллион прӧстӧй йӧзлысь ужаснӧй олӧмсӧ.

Народнӧй массаяслӧн гӧльлуныс оз лэдз налы ньӧбны сы мында тӧвар, мыйта вермӧ вӧчны США-лӧн промышленность. Та вӧсна промышленность водзын век сулалӧ вопрос — кытчӧ инавны ассыс изделиеяссӧ. Кадысь кадӧ капиталистическӧй мирын овлӧ тӧваръяслӧн перепроизводство (кор тӧварсӧ вӧчӧма ёна унджык сыысь, мыйта позьӧ вузавны). Тайӧ вызывайтӧ экономическӧй кризис — производстволысь чинӧм, уна промышленнӧй да торговӧй предприятиеяс тупкӧм, рабочӧйясӧс

удж вылысь вӧтлӧм да массӧвӧй уджтӧмалӧм. 1929—1934 воясса мирӧвӧй экономическӧй кризис чинтіс США-лысь промышленнӧй производствосӧ кыкпӧв да вӧчис уджтӧмӧн 15 млн. рабочӧйӧс. Мӧд мирӧвӧй война воясӧ США-лӧн кыптӧм промышленностьыс бара сулалӧ экономическӧй кризис водзын.

Промышленность.

США промышленностьын господствуйтӧны гырысь капиталистическӧй объединениеяс (корпорацияяс, либӧ трестъяс): „Стальнӧй корпорация", автомобильнӧй корпорацияяс „Дженерал Моторс" да „Форд" да мукӧдъяс. Промышленностьса унджык отрасльясын (металлургияын, автостроениеын, электротехническӧй, химическӧй, нефтянӧй да мукӧд отрасльясын) кык-куим корпорация сетӧны соответствующӧй отрасльса став продукциялысь 70—90%.

Трестъясын господствуйтысь капиталистъяслӧн неыджыд чукӧрыс присваивайтӧ народнӧй доходлысь кызвын юкӧнсӧ, кодӧс шедӧдӧма уна дас миллион рабочӧйяс уджӧн.

США-са промышленностьлӧн зэв важнӧй отрасльӧн являйтчӧ машиностроение. Торъя нин ёна паськалӧма автомобильяс, самолётъяс, станокъяс (металл обработайтӧм вылӧ) вӧчӧм, электрооборудование да электроприборъяс вӧчӧм. США сетӧны кык коймӧд юкӧнсӧ капиталистическӧй мирса став машиностроительнӧй продукциялысь. Машиностроение паськалӧма ёнджыкасӧ страналӧн медся сук йӧза юкӧнын—асыв-войвыв юкӧнын: ишшом бассейнъяс районын да Великӧй тыяс дінын. Кыдзи машиностроениелысь центръяс позьӧ индыны: Детройт, Питтсбург, Чикаго, Филадельфия. Тихоокеанскӧй побережье вылын машиностроениелӧн центръясӧн лоӧны Лос-Анжелос да Сан-Франциско.

Ишшом перйӧм США-ын составляйтӧ джынсьыс унджык сы серти, мыйта перйӧны став капиталистическӧй мирын (450—600 млн. *т* вонас). Ишшом перйӧмлӧн главнӧй район—Аппалачскӧй гӧраяс войвыв юкӧнын Питтсбург центрӧн (Пенсильвания штат).

Нефть перйӧм составляйтӧ мирӧвӧй добычалысь кык коймӧд юкӧнсьыс унджыксӧ. Сылӧн главнӧй районъясыс — Прерияяс плато лунвылын (Техас да Оклахома штатъяс) да тихоокеанскӧй побережье лунвылын, Лос-Анжелос дінын.

Чёрнӧй металлургия США-ын чугунсӧ да стальсӧ

сетӧ унджык сыысь, мыйта сетӧны Германия, Англия, Франция да Италия ӧтлаын. Основнӧй районъяс—Северо-Аппалачскӧй ишшом бассейн Питтсбург центрӧн да Великӧй тыяслӧн побережье Чикаго, Детройт центръясӧн.

США-ын ёна развитчӧма химическӧй промышленность, коді кызвыннас, кыдзи и металлургия, паськалӧма Северо-Аппалачскӧй да Приозёрнӧй районъясын.

Текстильнӧй отрасльясысь США-ын торъя развитчӧма хлопчатобумажнӧй. Сійӧ разместитчӧма страна асывлунвылын да асыв-войвылын. Шерстянӧй промышленность сосредоточитчӧма асыв-войвылын. Текстильнӧй промышленностьлӧн главнӧй центр — Бостон.

Видзму овмӧс. Видзму овмӧслӧн развивайтчӧм США ыджыджык юкӧнас муніс мӧд туй кузя Европаса странаясын серти. Унджык европейскӧй странаясын крепостнӧй право отменитӧм бӧрын муыс коли помещикъяс киын. Крестьяна унджыкысьсӧ вӧліны мутӧмӧсь, и налы ковмыліс арендуйтны мусӧ помещикъяслысь. Мӧдног вӧлі делӧыс США-ын. США войвылын да рытыввылын Европаысь воысь переселенецъяс босьталісны муяссӧ, вӧтлісны сы вылысь индеецъяслысь племяяс. Участокъяс ас киӧ босьтӧмӧн переселенецъяс лоисны фермеръясӧн (сельскӧй кӧзяеваясӧн). Мыйкӧ дыра мысти фермеръяс пиысь кодсюрӧ рӧзӧритчисны, кодсюрӧ озырмисны. Татшӧм ногӧн, войвылын да рытыввылын эмӧсь, ӧти боксянь, гырысь капиталистическӧй фермеръяс, кодъяс медалӧны рабочӧйясӧс да владейтӧны тракторъясӧн, мӧдар боксянь—посни фермеръяс, кодъяс оз применяйтны вылын техника. Видзму овмӧсса продукциялысь ыджыджык юкӧнсӧ сетӧны гырысь овмӧсъяс. Мусӧ хищническӧя используйтӧм вынтӧммӧдӧ сійӧс. Капиталистическӧй овмӧс оз вермы быръдны тайӧ явлениесӧ.

США лунвылын 1865 воӧдз вӧлі рабство, да гырысь владелецъяслы принадлежитысь муяссӧ обрабатывайтлісны налӧн рабъясыс — негръяс. Рабство отменитӧм бӧрын муыс коли важ владелецъяс ордӧ, кодъяс кутісны сетавны сійӧс арендаӧ негырысь участокъясӧн посни фермеръяслы, унджыкысьсӧ вӧвлӧм рабъяслы. И ӧні на раб-негръяслӧн внукъясыс водзӧ арендуйтӧны мусӧ вӧвлӧм рабовладелецъяс внукъяслысь. Арендасьыс найӧ мынтӧны чукӧртӧм урожайсьыс джынсяньыс кык коймӧд юкӧнӧдзыс и ӧдва вуджӧны восӧ.

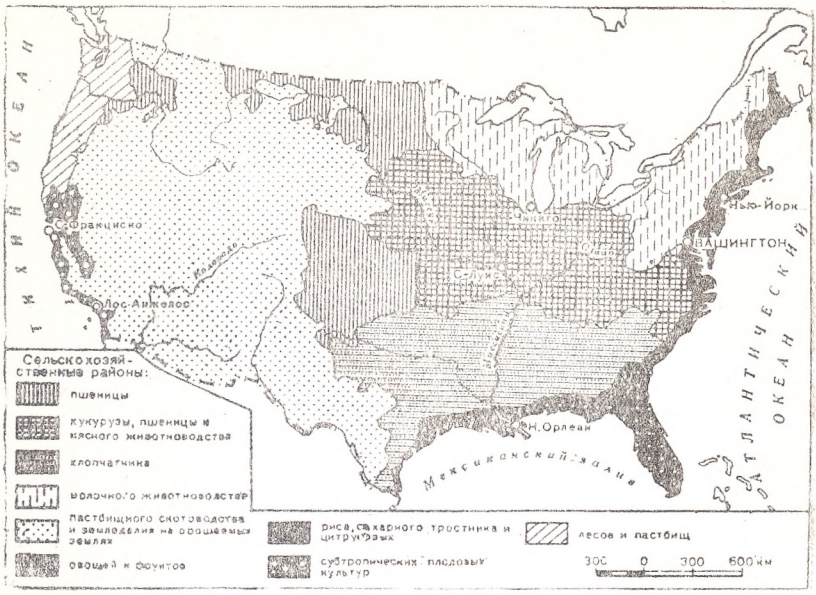

США. Сельскохозяйственнöй районъяс.

Петкöдлöй шобді, кукуруза да хлопчатник вöдитан основнöй районъяс.

Зерновöй культураяс пиысь США-ын главнöйыс—кукуруза (либö маис) да шобді. Кукурузалöн кöдзояс паськыд визьöн кыссьöны Великöй тыясысь лунвылынджык — Прерияяс плато шöр юкöнсянь Огайо юöдз. Шобді медсясö кöдзöны Прерияяс плато вылын. Шобділöн урожайностьыс абу вылын (9—10 центнер 1 *га* вылысь).

Технической культураясысь медся важнöй—хлопчатник. США-ын чукöртсьö капиталистической мирын босьтан хлопокысь джын дорсьыс унджык. Хлопок кöдзояс кыссьöны став лунвыв кузя, кöні тайö трудоёмкöй культураыс вылö используйтсьö негръяслöн (арендаторъяслöн да меда рабочöйяслöн) донтöм труд. Миссисипиянь асыввылын бура öтлаасьöны став условиеясыс хлопок воöм вылö — кузь да жар гожöм, шоныд тулыс да ар, уна шондіа лун да уна зэр. Та вöсна тані развитчöма неполивнöй овмöс, мöдногкö искусственнöй орошениетöг. Миссисипиянь рытыввылын осадокъясыс лоöны этшаджык, да сэні нуöдöны искусственнöй орошение. Хлопок кындзи технической культураяс пиысь уна вöдитöны табак (Атлантической побережье шöр юкöнын), сахарнöй свеклö (Прерияяс

плато вылын), сахарнӧй тростник (Мексиканскӧй залив побережье вылын).

Ёна паськалӧма огородничество да плодоводство. Флоридаын да Калифорнияын вӧдитӧны субтропическӧй плодъяс — апельсинъяс, лимонъяс, персикъяс да мукӧд.

Скӧтвидзӧм США-ын ворсӧ ыджыдджык на роль видзму вӧдитӧм дорысь. Торъя нин уна сюра гырысь скӧт да порсьяс. Яя скӧт видзӧмлӧн главнӧй районыс — кукуруза кӧдзанінъяс, коді тані медся ёна муно вердас вылӧ. Йӧла скӧт видзӧмлӧн главнӧй районъяс — Великӧй тыяслӧн берегъяс.

Экономическӧй районъяс.

США-са паськыд территориялӧн унасикас юкӧнъяс торъялӧны ӧта-мӧдсьыс не сӧмын природнӧй условиеясӧн, но и аслас историческӧй прошлӧйӧн, коді колис отпечаток ӧнія общественнӧй отношениеяс да овмӧс вылӧ.

В. И. Ленин, США-лысь экономикасӧ изучайтігӧн, предложитіс юкны США-ӧс историческӧй да общественно-экономическӧй условиеяс серти куим ыджыд район вылӧ:

1. *Промышленнӧй Север*, коді эз тӧдлыв рабство; тані находитчӧ став обрабатывающӧй промышленностьлӧн пӧшти куим нёльӧд юкӧныс, тані сосредоточитчӧмаӧсь гырысь капи-

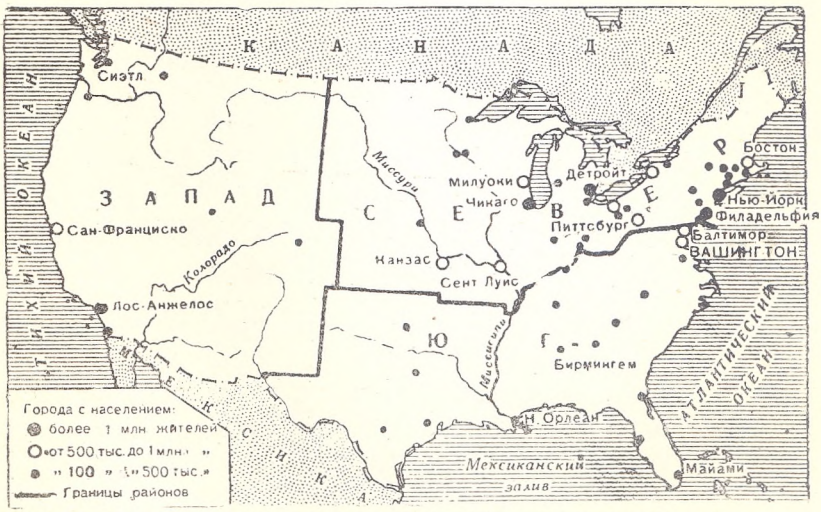

США. Медся важнӧй каръяс да основнӧй экономическӧй районъяс.

Карта вылын гижӧма сӧмын важнейшӧй каръяслысь нимъяс. Мукӧд каръяс 100 тыс. мортысь унджык населениеӧн карта вылын пасйыссьӧны гижӧдтӧм сьӧд кружокъясӧн.

талистическӧй фермеръяслӧн овмӧсъяс, тані жӧ находитчӧны страналӧн пӧшти став гырысь карыс (Нью-Йорк, Чикаго, Детройт, Филадельфия, Питтсбург, Бостон да мукӧд).

2. *Вӧвлӧм рабовладельческӧй Юг*, кӧні и ӧнӧдз на сохранитчисны рабстволӧн ён пережитокъяс: негръяслӧн безземелье, му кабальнӧя арендуйтӧм, негръяслӧн олӧмас збыльвылас бесправнӧй, увтыртӧм положение (видзӧд 203 листбок). Тайӧ районыс кольӧ медсясӧ сельскохозяйственнӧйӧн (хлопок, табак), кӧть бӧръя дас вонас развитчисны и промышленностьлӧн кутшӧмсюрӧ отрасльяс (хлопчатобумажнӧй, нефтянӧй, алюминиевӧй). Югса каръяс пиысь колӧ пасйыны США-лысь столица Вашингтон да порт Новый Орлеан.

3. *Колонизуемӧй Запад*—слаба населитӧм район, сы вӧсна мый сылысь ыджыдджык юкӧнсӧ позьӧ используйтны му уджалӧм вылӧ сӧмын искусственнӧй орошение дырйи, коді требуйтӧ уна средствояс, мый переселенецъяслӧн абу. Медся уна олыся Тихоокеанскӧй побережье, кӧні находитчӧны гырысь портӧвӧй да промышленнӧй каръяс—Лос-Анжелос да Сан-Франциско.

Политическӧй строй.

Аслас государственнӧй устройство серти США — буржуазнӧй республика. Сэні 48 штат[1].

Страналӧн высшӧй законодательнӧй органӧн являйтчӧ конгресс, коді состоитӧ представительяс палатаысь да сенатысь. Представительяслысь палатасӧ бӧрйӧ население кык во кежлӧ, та дырйи быд штатсянь депутатъяслӧн лыдыс пропорциональнӧй бӧрйысьысьяс лыдлы. Сенатӧ бӧрйыссьӧ кык депутат быд штатсянь, штатлӧн ыджда вылӧ видзӧдтӧг.

Государстволӧн глава—США-са президент, кодӧс население бӧрйӧ нёль во кежлӧ.

Европаса буржуазнӧй республикаясын президентысь торъялӧмӧн США-са президент являйтчӧ не сӧмын государствоса главаӧн, но и правительствоса главаӧн: сійӧ назначайтӧ министръясӧс (кодъясӧс США-ын шуӧны секретарьясӧн), веськӧдлӧ наӧн, вештало найӧс конгрессысь зависиттӧг. США-са конгресс оз вермы, кыдзи европейскӧй буржуазнӧй республи-

[1] США-лӧн тадзи юксьӧмыс аддзис ортсыса отражение тайӧ страна са национальнӧй флагын: сійӧ вевдорса шуйга пельӧсас вӧчӧма 48 еджыд звезда, кодъяс петкӧдлӧны 48 штат.

каясса парламентъяс, выразитны правительстволлы недоверие да тайӧн корны сылысь отставка.

Быд штатлӧн эм аслас законодательнӧй орган да бӧрйӧм губернатор.

США-лӧн столицаыс — ***Вашингтон***, кодлӧн территорияыс матіӧгӧрнас оз пыр некутшӧм штатӧ, а образуйтӧ столичнӧй округ Колумбия. Вашингтонын эм Белый дом — здание, кӧні олӧ президент, да Капитолий — конгресслӧн здание.

Сы вылӧ видзӧдтӧг, мый США-лӧн конституция формальнӧсӧ демократическӧй характера, збыльвылассӧ странаын ыджыдалӧны да государственнӧй олӧмӧн веськӧдлӧны крупнӧй капиталлӧн представительяс. Уна штатъясын гӧльджык населениеыс, торъя нин негритянскӧй, быдсикас помкаяс вӧсна оз лэдзсьы бӧрйысьӧмъяс вылӧ. Крупнӧй капитал интересъяслы служитӧны политическӧй партияяс—республиканскӧй да демократическӧй, кодъяс этша торъялӧны ӧта-мӧдсьыс. Найӧ киын государственнӧй властьлӧн став аппаратыс, полиция, армия. 1948 воын котыртчис прогрессивнӧй партия, коді ӧтувтӧ американецъясӧс—мир дор да СССР-кӧд сотрудничайтӧм дор сулалысьясӧс. Коммунистическӧй партия США-ын существуйтӧ 1919 восянь.

Мӧд миръӧвӧй война бӧрын США-са буржуазиялӧн реакционнӧй юкӧныс выступайтӧ век активнӧйджыка. Нуӧдсьӧны законъяс рабочӧйяс интересъяслы паныд, государственнӧй аппаратысь „неблагонадёжность“ предлог улын вӧтлыссьӧны служащӧйяс, кодъяс петкӧдлісны ассьыныс демократическӧй убеждениеяс либӧ кӧть найӧс заподозритісны таын.

Коммунистическӧй партия подвергайтсьӧ преследованиеясӧ. Сійӧ руководительяслы паныд нуӧдсьӧны судебнӧй процессъяс. Вельмӧм фашистъяс тшӧкыда нӧйтӧны да весиг виалӧны коммунистъясӧс.

США-са правительство дорйӧ медся гырысь капиталистическӧй трестъяслысь интересъяссӧ. 60 медся озыр семья, кодъяс киын США-са став озырлунъяслӧн джын дорсьыс унджыкыс, определяйтӧны государственнӧй политикасӧ.

Реакционнӧй буржуазиялысь политикасӧ нуӧдӧмӧн США-са правительство вмешивайтчӧ Францияса, Италияса, Грецияса да мукӧд странаясса пытшкӧсса делӧясӧ быдлаын антидемократическӧй вынъяс поддерживайтӧмӧн. Войнаӧн рӧзӧритӧм Европалы отсӧг ним улын США зільӧ закабалитны Европаса странаясӧс да торкны найӧ демократизациялы. Миръӧвӧй империалистическӧй лагерын, коді дасьтӧ выль война СССР-лы да народнӧй демократия странаяслы паныд, США ворсӧны ведущӧй роль.

АВСТРАЛИЯ ДА ОКЕАНИЯ.

АВСТРАЛИЯЛӧН ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКӧЙ ОБЗОР.

*

Площадь 7,7 млн. кв. км. Население 7,7 млн. морт.

Ыджда, положение да очертаниеяс.

Ыджда сертиыс Австралия — медся ичӧт свет юкӧн, но век жӧ составляйтӧ Европа площадьлысь $^4/_5$ юкӧнсӧ. Население серти сійӧ уступайтӧ Европалы унапӧв.

Австралия куйлӧ лунвыв полушариеын — ылын мукӧд свет юкӧнъясысь. Сылӧн войвыв юкӧныс, коді неуна ичӧтджык, куйлӧ тропическӧй поясын, а ыджыдджыкыс, лунвыв юкӧныс — лунвыв умеренной поясын.

Австралия медся матын куйлӧ Азиясянь; Азияӧд сійӧс йитӧ Малайскӧй архипелаг; мукӧд материкъясысь сійӧс торйӧдӧны зэв ыджыд водной пространствояс. Австралиясянь Западной Европаӧ Суэцкӧй канал пыр пароход муно 50 лун.

Австралиялӧн берегъясыс омӧля изрезаннӧйӧсь, сылӧн формаыс массивнӧй, сӧмын неуна нюжалӧ рытыввывсянь асыввылӧ; сы понда Австралияын эмӧсь местаяс 1500 *км* сайын моресянь. Сылӧн эм полуостров ***Йорк*** да кык ыджыд залив. ***Карпентария*** залив ляпкыд; берегъясыс сылӧн алькӧсӧсь, артмӧмаӧсь юясӧн вайӧм илысь да лыа мельясаӧсь. ***Большой Австралийскӧй*** залив омӧля пырӧ материкас да сылӧн берегъясыс скалистӧйӧсь, бухтаяс абуӧсь. Гаваньясӧн Австралия абу озыр, но кымынкӧ удобнӧй бухта сылӧн эм жӧ, кӧні сулалӧны сылӧн медся важнӧй портъясыс: асыввылын ***Сидней***, Ньюкасл, лунвылын ***Мельбурн*** да Аделаида, рытыввылын Перт, войвылын Дарвин. Став гырысь каръясыс Австралияын — портъяс.

Австралия берегъяс дорын матын кыссьӧны ӧпаснӧй кораллӧвӧй рифъяс. Найӧ тыртӧны ***Торресов*** пролив, коді торйӧдӧ материкысь ***Новая Гвинея*** ді, а асыв-войвылын найӧ артмӧдӧны *Большой Барьернӧй риф*, коді 2 тысяча *км* кузя, мырын медкузь риф.

Пасьтаыс рифыслӧн сӧмын 200—300 *м*, унджыкыс сійӧ ва улын. Сулалӧ сійӧ 100 *км* сайын кымын берегсяньыс да лоӧ быттьӧкӧ гы жуглысьӧн, кытчӧ кучкассьӧны да жугласьӧны гырысь гыяс Тихӧй океанлӧн. Большой Барьернӧй риф пыр эм сӧмын чукыльӧсь да ӧпаснӧй некымын проход. Тайӧ риф вылас сувтӧдлӧма маякъяс.

Австралия материксянь лунвывланьын находитчӧ ***Тасмания*** ді, кодӧс торйӧдӧ паськыд, но ляпкыд Бассов пролив, кӧні ва пытшкас эмӧсь уна скалаяс.

Материксянь асыввылын куйлӧ ыджыд кык торъя ді ***Новая Зеландия*** да Тихӧй океанын разалӧм уна посни діяс.

Карта кузя упражнениеяс. Мерайтӧй Австралия материклысь кузьтасӧ рытыввывсянь асыввылӧ. Тӧдмалӧй широтасӧ Йорк мыслысь (войвылын) да Уилсон мыслысь (лунвылын). Петкӧдлӧй Карпентария да Большой Австралийскӧй заливъяс, а сідзжӧ Торресов пролив. Висьталӧй Австралиялысь ыджыд полуостров.

Поверхность.

Австралия — тайӧ материк, вылыссяньыс сійӧ вевттьысьӧма горизонтальнӧй либӧ омӧля ньывкӧс пластъясӧн, кодъяс куйлӧны важ жугласьӧм складчатӧй гӧраяс вылын. Став рытыввыв Австралияыс — кристаллическӧй массив, коді вылыссяньыс вевттьысьӧма песчаник да известняк слӧйясӧн и вид сертиыс лоӧ ыджыд плоскогорье кодь: сӧмын кӧнсюрӧ кыпӧдчӧны негырысь возвышенностьяс либӧ паныдасьлӧны сола тыяса углубленияс.

Австралия шӧр юкӧнын куйлӧ ыджыд Центрально-Австралийскӧй низменность. Медся улын местаас сэні куйлӧ сола ты ***Эйр***, коді 12 *м*-ӧн улынджык океан уровеньысь.

Сӧмын Австралия асыввылын кыпӧдчӧны гӧраяс, кодъяс шусьӧны ***Австралийскӧй Кордильерыӧн***, а лунвыв юкӧныс шусьӧ ***Австралийскӧй Альпыӧн***. Гӧраясыс тайӧ складчатӧйӧсь и зэв важӧсь; найӧ ёна нин киссьӧмаӧсь да шылялӧмаӧсь.

Рытыввыв бокъясыс налӧн ньывкӧсӧсь, а асыввылас тайӧ гӧраясыс крутӧсь океанлань. Тані лоины сбросъяс, кодъяс дырйи артмисны удобнӧй бухтаяс. Австралийскӧй гӧраяс абу джуджыдӧсь, форма сертиыс среднеевропейскӧй массивъяс кодьӧсь: сэті кокниа позьӧ ветлыны да уналаын найӧс вомӧналӧны кӧрттуйяс.

Мупытшкыс налӧн зэв озыр изшомӧн; сійӧ куйлӧ матын Сидней да Ньюкасл портъяссянь. Колян нэмын Австралийскӧй Кордильерыын россыпьясысь перйылісны зӧлӧта, сэні сюрлывлісны гырысь самородокъяс, но ӧні тайӧ россыпьясыс быръсны нин. Зато уна зӧлӧта аддзӧма рытыввыв Австралия массивъясын; сэні эмӧсь ӧні зӧлӧта перъян приискъяс.

Карта кузя упражнениеяс. Кӧні Австралияын находитчӧны горнӧй цепьяс да кыдзи найӧ шусьӧны? Джуджыдӧсь-ӧ налӧн вершинаясыс? Кӧні куйлӧ ыджыд плоскогорье? Кӧні куйлӧ медся ыджыд низменность?

Климат, юяс да тыяс.

Австралиялӧн кык коймӧд юкӧнсьыс унджыкыс имеитӧ кос климат. Сӧмын асыввылас да войвыв доръясас овлӧны уна зэръяс гожӧмын. Тайӧ лоӧ сы понда, мый гожся кадӧ — ноябрь тӧлысьсянь апрель тӧлысьӧдз — Австралия материк ёна шоналӧ, да тӧвъяс пӧльтӧны мореяссянь материк пытшкас. Войвылас пӧльтӧны рытыв-войвыв муссонъяс, найӧ вайӧны зэв уна ва Малайскӧй архипелаг областьысь. Асыввылын тӧвъяс пӧльтӧны Тихӧй океансянь. Найӧ вайӧны уна осадокъяс гӧраяса берегъяс вылӧ; а пытшкӧсса областьясас, Центрально-Австралийскӧй низменностьӧ да Западно-Австралийскӧй плато вылӧ, тӧвъяс воӧны нин уна ва вошtӧмӧн.

Австралиялӧн рытыввыв берегъясыс косӧсь: сэні во гӧгӧр пӧльтӧны пассатъяс да нуӧны влагасӧ Австралия берегъясысь; сэтчӧ жӧ рытыввыв берегъясыс омывайтсьӧны кӧдзыд течениеӧн, коді этша сетӧ испарениеяссӧ.

Тӧлын, мӧдногӧн кӧ июньын, июльын да августын, Австралияын сулалӧ кос да шоныд поводдя; сӧмын шочиника кынмывлӧ да гӧраяс вылын усьлӧ неуна лым. Унджык осадокъяс тӧлын усьлӧны Австралиялӧн сӧмын асыввыв да лунвыв берегъяс вылын. Австралия лунвыв берегъясын климатыс сэтшӧмкодь жӧ, кутшӧм Средиземнӧй море берегъяс вылын: тӧ-

лыс сэні овлӧ зэра, зэръяссӧ вайӧны рытыв тӧвъяс.

Вообще став Австралия материк пытшкӧсса юкӧнлӧн климатыс континентальнӧй,—температура да осадокъяс резкӧя вежласьӧны.

Воысь воӧ Австралияын осадокъяслӧн количествоыс ёна вежласьӧ: кос воясӧ сэні оз тырмы кӧрым ыжъяслы, да найӧ кулӧны миллионъясӧн.

Юяс Австралияын этша, а кодъяс эмӧсь, этша ваа-ӧсь.

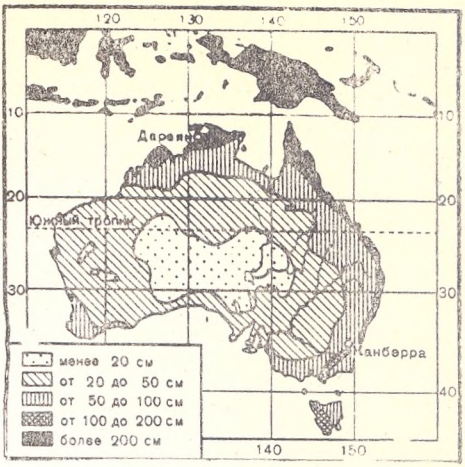

Австралияын воглӧрся осадокъяс шӧркодь количестволӧн распределяйтчӧм.

Медся ыджыд юыс — ***Муррей*** — кузьтанас миян Дон кузьта. Сійӧ этша ваа. Кос кадӧ сійӧ ӧдва воӧ океанӧдз ляпкыдик да векньыдик юӧн. Муррейлӧн уна притокъяс, и ӧти приток — ***Дарлинг*** — пӧшти кыкпӧв кузьджык Муррейысь; но кос кадӧ сійӧ пӧрӧ тупкӧса некымын тыӧ.

Ещӧ нин гӧльджыкӧсь ваӧн Австралиялӧн пытшкӧсса юяс — „крикъяс“, руслоясыс кодъяслӧн косӧсь вонас унджык кадсӧ; сӧмын недыр, зэригъясӧн, сэті визувтӧ ва, коді вошӧ либӧ лыаясын, либӧ сола тыясын. Медкузь крик — Купер, коді усьӧ Эйр тыӧ.

Тыяс Австралияын пӧшти ставыс солаӧсь, да и ваыс сэн овлӧ сӧмын гожӧмын, кор сійӧс вайӧны крикъяс.

Растительность.

Зэв уна места Австралияын босьтӧны пустыняяс да полупустыняяс, кӧні быдмӧны сутшкасьысь кустарникъяс (скрёб) да сутшкасьысь турунъяс, кодъясӧс оз сёйны некутшӧм животнӧйяс да коръясыс кодъяслӧн пурт кодь лэчыдӧсь.

Тайӧ турунъясыс быдмӧны 1—2 *м* судта гырысь пучокъясӧн; скӧтлы либӧ верзьӧма мортлы сьӧкыд писькӧдчыны татшӧм турун пӧвстӧд. Скрёб состоитӧ ляпкыд акацияясысь. Скрёбъяслӧн видыс унылӧй, коръясыс пос-

ньыдикӧсь, пемыдруд рӧмаӧсь, мукӧд дырйи ем кодьӧсь; сӧмын зэригъясӧн скрёб неуна ловзьыштлӧ, и веткаяс вылас сэки мыччысьӧны посньыдик цветъяс.

Австралияын гырысь местаяс босьтӧны туруна степьяс, кодъяс гожӧмын вевттьысьӧны мича веж турунӧн, а арын да тӧлын вижӧдӧны. Тайӧ степьяс пӧвстас паныдасьлӧны солончакъяс, кӧні быдмӧ солянка; сійӧс зэв ёна сёйӧны ыжъяс.

Австралияын сэтшӧм местаясын, кӧні зэръяс овлӧны гожӧмын и тӧлын, быдмӧны вӧръяс. Но тайӧ вӧръясыс особеннӧйӧсь: найӧ абу сукӧсь, ёнджыкасӧ сэні быдмӧны век веж эвкалиптъяс. Эвкалиптлӧн некымын породаяс быдмӧны зэв джуджыда — 150 *м*-ӧдз; тайӧ медся джуджыд пуяс му вылын; мукӧд породаясыс налӧн абу джуджыдджыкӧсь миян пожӧмъясысь да дубъясысь, но быдмӧны вывті ӧдйӧ.

Эвкалипта вӧръясын гожсай этша, сы вӧсна мый пуясыс сулалӧны шоча, а корйыс абу сук дай коръясыс бергӧдчӧмаӧсь вывлань дорышӧн, шонді югӧръяс пыröны татчӧ дзик му бердӧдзыс, кӧні быдмӧ турун. Тайӧ вӧръясыс паркъяс кодьӧсь либӧ пуяса видзьяс кодьӧсь; сэні быдлаын позьӧ ветлыны вӧла-доддьӧн да видзны скӧт.

Австралияысь эвкалиптъяссӧ нуисны мукӧд странаясӧ да вӧдитӧны сэні не сӧмын ӧдйӧ быдмӧмыс вӧсна, но и сы вӧсна, мый найӧ сетӧны зэв чорыд, дубысь ён, древесина, а коръяссьыс перйӧны чӧскыд дука маслӧяс; таысь кындзи найӧс садитӧны нюръяс косьтӧм могысь, сы вӧсна мый найӧ ӧдйӧ кыскӧны да испаряйтӧны васӧ.

Миян СССР-ын Кавказлӧн Черноморскӧй побережье вылӧ садитӧма уна австралийскӧй эвкалипт.

Медся васӧд вӧръясас Австралия асыввыв побережьеясын да Тасмания ді вылын быдмӧны ещӧ пу кодь папоротникъяс, кодъяс быдмӧны став тропическӧй поясса горнӧй вӧръясын.

Австралия войвылын, медся жар юкӧнас, кӧні усьӧ уна осадок, быдмӧны тропическӧй вӧръяс, кодъяс Малайскӧй архипелагвывса вӧръяс кодьӧсь.

Культурнӧй быдмӧгъяс европеецъяс вотӧдз Австралияын дзик эз вӧвны.

Öні Австралияын кутісны вӧдитны нянь да фруктӧвӧй пуяс. Няньяс пытшкысь медся ёна паськалӧма öзимӧй шобді, кодлы зэв ёна лӧсялӧ климатыс лунвыв Австралиялӧн, кӧні овлӧны тӧвся зэръяс.

Карта кузя упражнениеяс. Кӧні Австралияын быдмӧны тропическӧй вӧръяс? Кӧні куйлӧны саваннаяс? Кӧні туруна степьяс? Кӧні пустыняяс да полупустыняяс?

Животнӧй мир.

Австралияын дикӧй животнӧйяс дзик мӧдсикасӧсь муköд свет юкӧнъясын серти. Сэні сохранитчӧмаӧсь уна сэтшӧм животнӧйяс, кодъяс овлісны войдӧр и муköд свет юкӧнъясын, но важӧн нин пӧшти ставыс куліны. Австралияын ёна паськалӧмаӧсь сумчатӧй животнӧйяс.

Оласног сертиыс мукӧдыс на пытшкысь миян травоядной животнӧйяс кодьӧсь, мукӧдыс — хищникъяс, насекомояднӧйяс кодьӧсь да с. в.; ыджда сертиыс мукӧдыс крысаысь абу ыджыдӧсь, мукӧдыс—морт судтаӧсь.

Медся ёна паськалӧм сумчатӧйяс — кенгуру; найӧ лыддьыссьӧны Австралияын уна дас породаӧдз да олӧны сэні быдлаын. Ӧні гырысьджык кенгурусӧ ёна бырӧдӧны, сы вӧсна мый найӧ сёйӧны ыж пӧскӧтинаяс вылысь турун, а сідзжӧ и ку вӧснаыс.

Австралияын эмӧсь на кольк вайысь млекопитающӧйяс — ехидна да утконос; пресмыкайтчысьяс да пӧткаяс моз найӧ вайӧны колькъяс, но колькъяссьыс петӧм пиянсӧ вердӧны йӧлӧн. Утконос олӧ гуясын ю берег доръясын, сёянсӧ корсьӧ берегдор ил пытшкысь.

Копытнӧй животнӧйяс, европеецъясӧн тайӧ животнӧйяссӧ вайтӧдз, Австралияын дзик эз вӧвны; эз вӧвны сідзжӧ и обезьянаяс. Хищнӧй животнӧйясысь ёна паськалӧма вӧлі ледник кадсянь на дикӧй пон динго. Тайӧ понйыс гӧн рӧмнас муно руч вылӧ. Сійӧ служитлӧма войдӧр важ австралиецъяслы кыдзи джынвыйӧ гортса животнӧй, а ӧні ыж видзысьяслы вайӧ вред баляпиян вылӧ усьласьӧмӧн.

Австралия вӧръясын да весиг степьясын олӧ уна лэбач, торъя нин попугайяс, кодъяс лэбалӧны стаяясӧн; стаяас овлӧ уна тысяча штука.

Унджык австралийскӧй лэбачьясыс эмӧсь сӧмын Австралияын; сэтшӧмӧсь: еджыд орёл, сьӧд юсь, птица-лира, коді олӧ тропическӧй вӧрын, бордтӧм страус эму, ыджда сертиыс сійӧ ичӧтджык африканскӧйысь да ыджыдджык южноамериканскӧйысь.

Асыввыв Австралияса юясын олӧ двоякодышащӧй чери (цератодус), кодлӧн жабраясыскӧд ӧттшӧтш эм сідзжӧ и ӧти ты (лёгкӧй).

Гортса животнӧйяс Австралияын европеецъяс вотӧдз

эз вӧвны, не лыддьыны кӧ динго понйӧс; но европеецъяс нуисны сэтчӧ ассьыныс став гортса животнӧйяссӧ, да ӧні Австралияын зэв нин уна ыжъяс, сюра гырысь скӧт да вӧвъяс.

АВСТРАЛИЯЛӦН НАСЕЛЕНИЕ ДА ОВМӦС.

Австралияын олӧ 7,7 млн. морт. Населениеыс тшӧкыд сӧмын асыввыв крайын: сэні олӧ нёль витӧд юкӧныс Австралияса став населениесьыс. Сутшкасьысь турунъяса да скрёбъяса кос степьяс йӧзтӧмӧсь, кыдзи и пустыняяс.

Ӧнія населениеыс Австралияын — пӧшти ставыс Европаысь локтӧм йӧз, медсясӧ Англияысь переселенецъяслӧн потомокъяс.

Кызвыныс на пиысь рабочӧйяс да служащӧйяс. Уна рабочӧйяс уджалӧны видзму овмӧсын пастухъяс да батракъяс пыдди. Этшаджыкыс представляйтӧны аснаныс гырысь капиталистъясӧс — промышленникъясӧс либӧ скотоводъясӧс. Налы и принадлежитӧ странаын господствоыс.

Коренной олысьяссӧ Австралияын либӧ бырӧдӧма, либӧ зырӧма медся бесплоднӧй областьясӧ.

Ӧні коренной австралиецъяс лыддьыссьӧны сэні сӧмын 60 тысяча морт гӧгӧр, кочуйтысь племяясӧс омӧля исследуйтӧм районъясысь артавтӧг. Налӧн юкӧныс уджалӧ батракъясӧн гырысь да озыр ыж видзысьяс ордын, а мукӧдыс ӧнӧдз на нуӧдӧны кыйсьысьяслысь бродячӧй олӧм. Шыясӧн да бумерангъясӧн найӧ ветлӧны тропическӧй вӧръясын да скрёбъясын кенгуру бӧрся, кроликъяс да мукӧд пӧмыс бӧрся; ӧттшӧтш такӧд найӧ чукӧртӧны сёйны позяна дикӧй быдмӧгъяс.

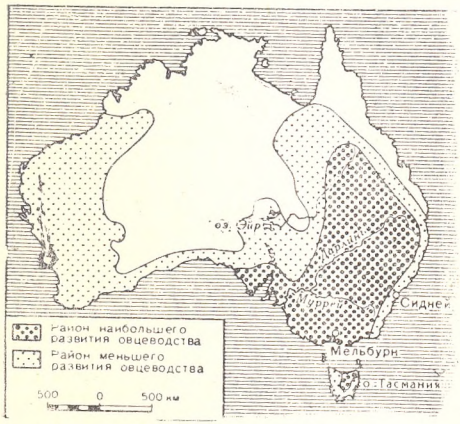

Ыж видзан районъяс Австралияын.

Экономикаын тӧдчана роль Австралияын ворсӧ видзму овмӧс: ыжъяс, сюра гырысь скӧт видзӧм да нянь кӧдзаяс вӧдитӧм.

Ыж видзӧм удайтчис паськӧдны Австралияын артезианскӧй юкмӧс уналаын вӧчӧмӧн. Татшӧм артезианскӧй юкмӧсъяссӧ кодйӧма уна тысяча, и быд юкмӧс сетӧ уна ва; ваыс локтӧ мупытшса ва лэдзан слӧйясӧд гӧра бокъяссянь, уна дас да сё километръяс сайсянь.

Вöдитöны сэні „вуруна“ да „яя“ ыжъясöс. Вурун — Австралияысь главнöй петкöдантор, и австралийскöй вурун составляйтö коймöд юкöн зарубежнöй странаясын став чукöртан вурунсьыс. Но и австралийскöй ыж яйысь, а сідзжö австралийскöй сюра гырысь скöт яйысь босьтöны ыджыд донъяс; кынтöмöн сійöс петкöдöны сэтысь холодильник-пароходъясöн.

Пöшти став ыжыс Австралияын, кöні лыддьыссьö 100 млн. гöгöр юр, принадлежитöны гырысь капиталистъяслы-овцеводъяслы, кодъяслöн овлö 10 дай унджык тысяча ыжöдз öтиыслöн.

Васöдджык климата местаясын, торъя нин Австралия асыввыв побережьеын, кöні уна бур пöскötина, уна видзöны сюра гырысь скöт,— мыйкö мында йöла скöт, но ёнджыкасö яя скöт.

Став асыввыв берег пöлöныс паськалöма видзму уджалöм шобді да маис вöдитöмöн.

Лунвыв Австралияын, кöні климатыс субтропическöй, ёна паськалöма промышленнöй садоводство.

Муяс вöдитöмлы да скötвидзöмлы зэв ёна вредитöны кроликъяс. Найöс вайисны поселенецъяс; мыйкö мында кроликъяс одичайтісны. Шоныд климат да уна турун вöсна найö вывті ёна паськалісны; кроликъяс ёна паськалісны став Австралия пасьталаыс.

Кроликъяс вöчöны вывті ыджыд вред: найö йирöны пöскötинаяс вылысь турун да му вылысь нянь кöдзаяс. Первойсö найöс бырöдлісны понъясöн, сэсся кутісны травитны найöс ядъясöн; муяс да пöскötинаяс гöгöрбок пондісны потшны сутшкасян проволокаысь вöчöм сеткаясöн. Татшöм сеткаяссö öні сувтöдöма уна тысяча километр кузя. Бöръя кадас кроликъясöс пондісны виавны яй вылö да ку вылö да кынтöмöн мöдöдны Англияö. Петкöдöны найöс 10 млн. штука гöгöр вонас, но кроликъясыс век на зэв уна. Найö сёйöны сы мында турун, мыйта эськö сёйисны 90 млн. ыж. Ыджыд засухаяс дырйи найö зэв ёна кулöны, да шойясыс налöн туплясьöны быдлаын. Но кор заводитчасны зэръяс, найö бара размножайтчöны.

Промышленность Австралияын развитчöма Сидней, Мельбурн да Аделаида кар районъясын; сэні эмöсь текстильнöй фабрикаяс — хлопчатобумажнöйяс да шерстянöйяс; заводъяс, кöні перерабатывайтöны видзму овмöс прöдуктаяс, например: зерно — пызьö, свежöй фруктъяс — консервъясö.

Горнöй промышленность вель ёна жö развитчöма. Рытыввыв Австралияын жилаясысь перйöны зöлöта да

эзысь; асыввыв Австралияын — изшом; изшом петкӧдан главнӧй порт — *Ньюкасл* — сулалӧ Сиднейсянь матын, войвывланьын сысянь.

Австралия состоитӧ квайт штатысь, кодъяс артмӧдӧны британскӧй доминион — ***Австралийскӧй Союз***. Столицаыс сылӧн неважӧн строитӧм неыджыд кар — ***Канберра***, коді расположитчӧма гӧраясын — Австралийскӧй Кордильеры лунвыв юкӧнын. Материк асыввылас расположитчӧмаӧсь штатъяс: Квинсленд, Новӧй Южнӧй Уэльс да Виктория. Новӧй Южнӧй Уэльслӧн главнӧй карыс — ***Сидней*** — войдӧр вӧлі Англияысь ыстӧм преступникъяслӧн колонияӧн, а ӧні сійӧ ыджыд порт, коді сулалӧ мирса ӧти медбур гаваньын; сійӧ — Европаысь Суэцкӧй канал пыр да Америкаысь Тихӧй океан вомӧн пароходнӧй линияяслӧн медбӧръя пункт. Зэв важнӧй портъясӧн лоӧны ***Мельбурн*** — главнӧй кар Виктория штатлӧн, да Аделаида — главнӧй кар Южнӧй Австралиялӧн. Нуӧны сэтысь вурун, кынтӧм яй, шобді да фруктъяс. *Перт* — главнӧй кар Западнӧй Австралияын — корабльяслӧн медводдза сувтанін, кор найӧ локтӧны Европасянь Индийскӧй океанӧд Австралияӧ. Сэсянь нуӧдӧма кӧрттуй асывылӧ зӧлӧта прискъясӧдз да водзӧ Мельбурнӧдз да Сиднейӧдз.

ОКЕАНИЯ.

*

Площадь 1,2 млн. кв. км. Население 3 млн. гӧгӧр морт.

*

Тихӧй океанын, Австралиясянь асыввывланьын да асыв-войвывланьын, разіпели куйлӧны зэв уна діяс, кодъяс ӧтлаын шусьӧны *Океанияӧн*.

Сӧмын кымынкӧ ді Океаниялӧн куйлӧ материксяньыс матын. Кызвын діыс сулалӧ сэсянь зэв ылын, Тихӧй океанын, сы понда природаыс налӧн ӧна торъялӧ материк природаысь.

Медся гырысь діяс Океанияын — ***Новая Гвинея*** — ыджда сертиыс мӧд ді му вылын (32 рис.), ***Новая Зеландия***, коді юксьӧ Кук проливӧн кык ыджыд ді вылӧ, да Новая Каледония. Мукӧд діясыс Океаниялӧн кызвыныс зэв посньыдикӧсь да куйлӧны чукӧрӧн-чукӧрӧн (уна дасъясӧн либӧ уна сёясӧн ӧти чукӧрас). Тайӧ ді чукӧръясыс расположитчӧмаӧсь вапытшса кузь возвышенностьяс вылын, кодъяс ставныс кыссьӧны рытыв-войвывсянь асывлунвылӧ. Тайӧ возвышенностьясыс чередуйтчӧны джуджыд впадинаясӧн; татшӧм впадина, например, асыввывланьын Марианскӧй діяссянь; медся джуджыдіньясыс му шарлӧн находитчӧны Филиппинскӧй діяс дорын (11 *км* гӧгӧр).

Кызвын діыс — кораллӧвӧйӧсь; уна діяс атолл формааӧсь; сула-

лӧны найӧ вапытшса гӧра вершинаяс да гӧра бокъяс вылын. Кораллӧвӧй діясӧн лоӧны, например, Маршальскӧй діяс, Каролинскӧй діяс да мукӧдъяс.

Ни ӧти океанын абу сы мында кораллӧвӧй ді да вапытшса кораллӧвӧй риф, кыдзи Тихӧй океанын.

Кораллӧвӧй діяскӧд ӧттшӧтш Океанияын эм уна вулканическӧй ді; татшӧмӧсь ***Гавайскӧй***, Товарищество, Самоа діяс.

Гавайскӧй діяс вылын эм некымын гырысь вулкан, например, *Мауна-Кеа* да *Мауна-Лоа*; Мауна-Лоалӧн кратеръяс пиысь ӧти, кодлӧн гӧгӧрыс 10 *км* кузя, тырӧма лаваӧн; тайӧ лаваыс кыпмӧма сӧмын кратер доръясас, а шӧрас артмӧдӧ некымын кизьӧр дон лава тыяс; сэні лаваыс пыр жваркйӧ-пуӧ, то кыптылас, то лэччылас.

Новая Зеландиялӧн войвыв ді вылас эмӧсь уна вулканъяс кыдзи действуйтысьяс, сідзи и кусӧмъяс.

Тайӧ діыс состоитӧ горнӧй массивъясысь, кодъясӧс потасъясӧн торйӧдлӧма юкӧнъяс вылӧ. Потасъяссьыс овлӧны вулканическӧй извержениеяс. Зэв уна пӧсь ключьясӧн, гейзеръясӧн, пӧсь тыясӧн, грязевӧй вулканъясӧн да пӧсь ваа известковӧй ваннаясӧн Новая Зеландия вевтыртӧ Исландияӧс и Северной Америкаӧс.

Новая Зеландиялӧн діясыс, а сідзжӧ Новая Каледония да Новая Гвинея — материковӧй происхождениеаӧсь; важӧн найӧ, тыдалӧ, составляйглӧмаӧсь Австралиякӧд ӧти материк. Тайӧ діяс вылас кыпӧдчӧны джуджыд горнӧй хребетъяс. Новая Зеландияын тайӧ гӧраясыс вевттысьӧмаӧсь, сывлытӧм лымйӧн да ледникъясӧн.

Климатыс Океанияын пӧшти быдлаын тропическӧй да сэк жӧ морскӧй, во гӧгӧр пыр ӧткодь шоныд (21-сявь 26°-ӧдз), и лун да вой, тӧв да

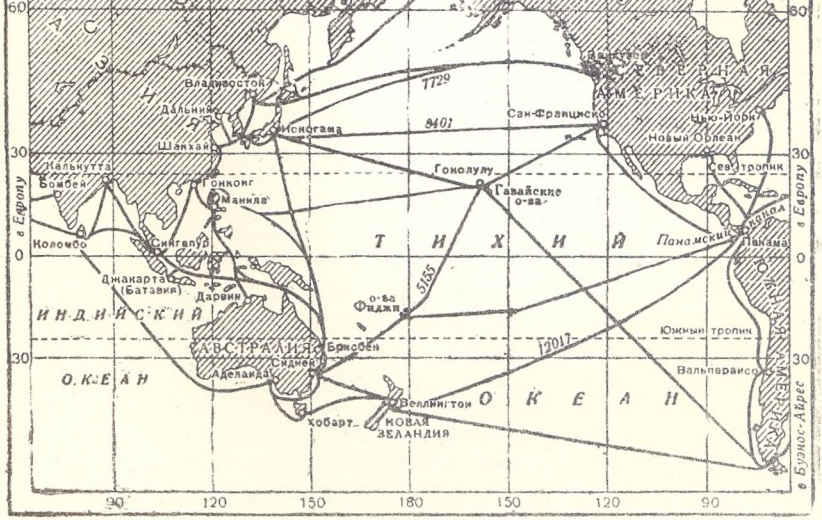

Тихӧй океан да сы вылын пароходнӧй сообщениеяслӧн линияяс.

тожӧм сэні температура серти омӧля торъялӧны — стӧчджыка, тӧлыс тані дзик оз овлы.

Зэв лёкторйӧн Океанияын лоӧны тропическӧй ураганъяс, торъя нин частӧ найӧ овлӧны Тихӧй океан рытыввылын, кӧні экваториальнӧй течениесянь заводитчӧ *Куро-Сиво* течение. Найӧ лэптӧны океанын зэв гырысь гыяс, кодъяс кайӧны атоллъяс вылӧ, уничтожайтӧны кокосовӧй пальмаяс да хлебнӧй пуяс, а сідзжӧ местнӧй олысьяслысь кокньыдик керкаяссӧ. Татшӧм ураганъяс бӧрын діяс вылын олысьяс кольӧны юрсюянінтӧг да сёянтӧг, сы понда найӧ унаысь дзикӧдз эновтӧны посньыдик діяссӧ.

Океания рытыввылын растительнӧй да животнӧй мирыс озыр, но кымын водзӧ асыввывланьӧ, сымын гӧльджык.

Новая Гвинея вылын быдмӧны тропическӧй вӧръяс да олӧны уна животнӧйяс, торъя нин сумчатӧйяс, да быдсяма лэбачьяс. Новая Зеландия вевттьысьӧма век веж субтропическӧй вӧръясӧн, но дикӧй животнӧйясыс сэні этша; замечательнӧй на пӧвстын бордтӧм лэбач киви-киви. Океаншӧрса разіпели діяс вылын дикӧй быдмӧг пӧшти абу, и животнӧй мирыс сідзжӧ зэв гӧль; млекопитающӧйяс пытшкысь сэні олӧны сӧмын бордъя шыръяс.

Сы пыдди животнӧйясӧн зэв озыр океаныс, торъя нин кораллӧвӧй діяс дорын, тані югыдлӧз сӧдз ваын зэв бура тыдалӧны полипъяслӧн причудливӧй стрӧйбаяс; на костын тысячаясӧн плавайтӧны быдсяма дзирдалан чериясда морскӧй звездаяс; пыдӧсас кыскасьӧны морскӧй черепахаяс, ракъяс, нидзувъяс, куйлӧны жемчужнӧй раковинаяс. Ва весьтас лэбалӧны морскӧй лэбачьяслӧн стаяяс.

Главнӧй культурнӧй быдмӧгъяс Океанияын — кокосӧвӧй пальма да хлебнӧй пу.

Гырысьджык діяс вылын вӧдитӧны сахарнӧй тростник, торъя нин Гавайскӧй діяс вылын, а сідзжӧ хлопок да бананъяс.

Новая Зеландия пӧскӧтинаяс вылын видзӧны миллионъясӧн ыжъясӧс да мӧсъясӧс, и скӧтвидзӧм являйтчӧ главнӧй занятиеӧн сэтчӧс олысьяслӧн, а вурун, вый да сыр — главнӧй нуан тӧварӧн.

Океания діяс куйлӧны Азия да Австралия берегъяссянь Америка берегъясӧ мунан туй вылын. Уна діяс на пытшкысь лоӧны важнӧй промежуточнӧй станцияясӧн морскӧй сношениеяс вылӧ. Сэні пароходъяс босьтӧны шом да нефть запасъяс; сэні жӧ стрӧиталӧма радиостанцияяс, кодъяс кутӧны йитӧд мунысь суднояскӧд.

Океанияын Британскӧй империялы относитчӧ ***Новая Зеландия*** доминион, зэв уна посни діяс да Новая Гвинея дінӧн джынйыс. Новая Зеландиялӧн главнӧй порт — *Веллингтон*, коді сулалӧ войвыв ді вылас, Кук проливын; сійӧ портсыс нуӧны вурун, кынтӧм яй, сливочнӧй вый — ставыс тайӧ мунӧ Англияӧ.

Мукӧд государствояслӧн колонияясысь медся важнӧйӧсь ***Гавайскӧй*** діяс, кодъяс принадлежитӧны США-лы; сэтчӧ сувтлӧны корабльяс, кодъяс мунӧны Азия берегъяссянь Се-

вернӧй Америка берегъяслань. Тайӧ діяс пытшсьыс ӧти ді вылын сулалӧ важнӧй порт *Гонолулу* да военнӧй база *Пирл-Харбор*.

Кутшӧмсюрӧ діяс Океанияын принадлежитӧны Франциялы; медыджыдыс на пытшкысь—*Новая Каледония*, кӧні эм никельлӧн месторождение.

Уна діясӧн — *Маршальскӧй, Каролинскӧй* да *Марианскӧй* діясӧн — владейтіс Япония. Ӧні наӧн веськӧдлӧны США.

Карта кузя упражнениеяс. Кутшӧм двойнӧй ді куйлӧ Австралиясянь асыв-лунвылын да ылын-ӧ сысянь? Сравнитӧй глобус вылын Новая Зеландиялысь положениесӧ Англия положениекӧд. Висьталӧй діяслысь ыджыд группаяс, кодъяс куйлӧны Австралиясянь асыввывланьын. Корсьӧй Тихӧй океан вылысь Австралиясянь медся ылыс діяссӧ.

Австралияӧс да Океанияӧс восьтӧм да исследуйтӧм историясысь.

Австралияӧс да Океанияӧс восьтісны европеецъяс став мукӧд свет юкӧнъяс бӧрын, не лыддьыны кӧ Антарктидаӧс, кодӧс восьтісны сёрӧнджык на.

Кругосветнӧй плавание вӧчигӧн *Магеллан* (1521 воӧ) аддзис аслас туй вылын Марианскӧй діяс. Сы бӧрын европейскӧй мореплавательяс восьтісны Новая Гвинея.

Самӧй Австралия материкӧ восьтісны XVII нэм заводитчигӧн голландецъяс. Малайскӧй архипелагвывса асланыс колонияяс дорті плавайтігӧн найӧ случайнӧ веськалісны материк берег вылӧ. Голландец *Тасман* кытшовтіс Австралияӧс лунвывсянь да аддзис туй вывсьыс ді, кодӧс шуисны сы нимӧн — Тасманияӧн. Тайӧ дісӧ Тасман чайтліс материк лунвыв помӧн да муніс водзӧ асыввылӧ; сэні сійӧ восьтіс Новая Зеландия да уна мукӧд діяс Тихӧй океан вылысь.

Но тайӧ восьтӧмъяс йывсьыс дыр нинӧм эз кывлыны Европаын, да XVIII нэм помын английскӧй мореплаватель *Кук* восьтіс Австралияӧс мӧдысь. Тихӧй океан вывті плавайтігӧн сійӧ восьтіс Австралия материклысь асыввыв берегсӧ. Бӧрынджык сійӧ ещӧ кыкысь плавайтліс Тихӧй океан кузя да восьтіс діяс: Новая Каледония, Гавайскӧй діяс да уна мукӧд діяс. Гавайскӧй діяс вылын Кукӧс виисны туземецъяс. Кук восьтӧмъяс бӧрын английскӧй правительство кутіс мӧдӧдны Австралияӧ преступникъясӧс, сэсся англичана пондісны и асьныс мунны сэтчӧ да регыдӧн исследуйтісны сылысь став побережьеяссӧ. Сӧмын пытшкӧсса пустыннӧй областьясыс дыр кольліны тӧдмавтӧг. Найӧс вӧлі исследуйтлӧма сӧмын XIX нэмын, сэки уна путешественникъяс сэні кулісны тшыгла.

Австралия діясысь медсьӧкыд вӧлі исследуйтны Новая Гвинеяӧс. Сійӧс изучитӧм могысь ыджыд удж вӧчис замечательнӧй русскӧй путешественник *Миклухо-Маклай*, коді дыр оліс папуасъяс пӧвстын.

Русскӧй мореплавательяс восьтісны уна діяс Тихӧй океан вылысь.

АНТАРКТИКА.

Му шарлӧн паськыд областьяс, кодъяс прилегайтӧны полюсъяс дінӧ да полярнӧй кругъяс дінӧ, шусьӧны войвыв полушариеын Арктикаӧн да лунвыв полушариеын Антарктикаӧн.

Тайӧ кык область костас эм тӧдчана географическӧй различие. Арктика центрын куйлӧ Северӧй Ледовитӧй океан. Арктикалӧн сушаыс состоитӧ Европалӧн, Азиялӧн да Америкалӧн тайӧ океансӧ кытшалысь полярнӧй районъясысь, а сідзжӧ на дінӧ прилегайтысь діясысь. Сы вӧсна Арктика оз вермы лыддьысьны торъя свет юкӧнӧн. Талы паныд, Антарктика кызвыйӧннас состоитӧ материкысь, коді шусьӧ ***Антарктидаӧн***. Тайӧ материкыс ыджыджык Европаысь. Сылӧн площадьыс — 14 млн. *кв. км*-ысь ыджыджык. Антарктическӧй материк вылын олысьяс абуӧсь.

Антарктида омывайтсьӧ куим океанӧн — Атлантическӧйӧн, Тихӧйӧн да Индийскӧйӧн. Тихӧй океан, сушаӧ пырӧмӧн, артмӧдӧ ***Росслысь море*** да ***Беллинсгаузенлысь море.***

Антарктика ваясын эмӧсь уна діяс.

Антарктикаын материк существуйтӧм йылысь вӧчлісны предположениеяс древньӧй грекъяс на, но некодлы эз удайтчыв сійӧс пröверитны. XVIII нэм помын английскӧй мореплаватель *Кук* мӧдӧдчис Новая Зеландия ді вывсянь корсьны Антарктическӧй материк. Во чӧж плавайтӧм бӧрын сійӧ воис выводӧ, мый татшӧм материкыс абу. Куклӧн тайӧ ошибочнӧй висьталӧм вӧсна Антарктидаӧс корсьны дугдісны. Но 1819–1821 воясын русскӧй морскӧй офицеръяс *Фаддей Беллинсгаузен* да *Михаил Лазарев* кык корабль вылын, кодъясӧн найӧ командуйтісны, морскӧй министерство поручение серти мӧдӧдчисны Антарктикаӧ сійӧс исследуйтӧм могысь. Русскӧй исследовательяслӧн тайӧ путешествиеыс сетіс зэв ыджыд результатъяс. Кык во да джын чӧж плавайтігӧн Беллинсгаузен да Лазарев кытшовтісны Антарктида гӧгӧр, став исследовательяс пиысь первойясӧн куимысь матыстчылісны сылӧн берегъяс

дорӧ, восьтісны вель уна антарктическӧй діяс, мысъяс да заливъяс. Найӧ подробнӧя опишитісны найӧс да пасъялісны карта вылӧ, водзӧ исследованиеяслы туйсӧ восьтӧмӧн. Сідз, самӧй Антарктида дінсянь матын, рытыввыв долготалӧн 85° да 75° костын русскӧй экспедицияӧн вӧлі восьтӧма *Пётр Первыйлысь* ді да *Александр Первыйлысь му*. Войвылынджык, русскӧй исследовательяс волісны да пасъялісны карта вылӧ вель уна діяс, кодъяс пиысь ӧтияслы нимсӧ сетісны 1812—1813 воясся Отечественнӧй войнаын русскӧй армиялӧн победаяс честь кузя (Бородино, Малый Ярославец, Смоленск, Березина, Полоцк діяс), а мукӧдъяслы — русскӧй мореплавательяс честь кузя (адмирал Мордвинов, вице-адмирал Шишков, Михайлов діяс). Кымынкӧ діяслы, кодъясӧс вӧлі восьтӧма Беллинсгаузенлӧн экспедицияӧн лунвыв широталӧн 60° да 65° костын, вӧлі сетӧма нимъяссӧ сійӧ экспедицияса участникъяслысь (Демидов, Анненков, Лесков, Завадовский діяс). Тихӧй океанса антарктическӧй мореясысь ӧтиӧс вӧлі шуӧма Беллинсгаузен мореӧн.

Русскӧй исследовательяслӧн открытиеяс опровергнитісны Куклысь да уна иностраннӧй мореплавательяслысь да учёнӧйяслысь утверждениесӧ, быттьӧ Антарктическӧй материк оз существуйт. Беллинсгаузенлӧн да Лазаревлӧн открытиеяс вылӧ мыджсьӧмӧн ӧткымын иностраннӧй исследовательяс занимайтчисны Антарктика изучайтӧмӧн. На пиысь медся известнӧйӧсь: англичанин *Росс*, коді исследуйтіс (XIX нэм первой джынйын) Антарктидалысь тихоокеанскӧй побережьесӧ, норвежец *Амундсен*, коді 1911 воын восьтіс лунвыв полюс, англичанин *Скотт*, коді 1912 воын пӧгибнитіс аслас спутникъяскӧд лунвыв полюссянь бӧр локтігӧн. 1929 восянь Антарктика исследуйтӧмӧн занимайтчис американец *Бэрд*. Но и ӧнӧдз на Антарктидаӧс исследуйтӧма омӧля.

Антарктидалӧн материк — сійӧ кызвыннас джуджыд равнина, код вылын торъялӧны горнӧй хребетъяс да впадинаяс. Ӧти хребетлӧн вершинаясыс кыпалӧны 4 *км* вылӧ море уровеньсянь. Равнинаыс вевттьысьӧма лымлӧн да йилӧн кыз слӧйӧн. Мукӧд местаясас артмалӧмаӧсь зэв гырысь йи обрывъяс 70 метр судтаӧдз. Медыджыдыс на пиысь — ***Росслӧн йи барьер***. Тайӧ барьер став кузьталаыс пӧшти некӧн оз позь чеччыны корабль вывсянь материк вылӧ.

Климатыс Антарктидалӧн суровӧй. Гожӧмыс зэв дженьыд, та дырйи гожся тӧлысьяслӧн (декабрь — январь) шӧр темпера-

тураыс нульысь улын. Частӧ пӧльтӧны ыджыд тӧвъяс, кодъяс мукӧд дырйи вуджӧны зэв вына лымъя буряясӧ. Растительность паныдасьлӧ сӧмын Антарктидалӧн войвыв юкӧнын, полюссянь медся ылі юкӧнын. Сійӧ зэв жебиник — нитшъяс, лишайникъяс, зэв ляпкыдик кустарник.

Животнӧйяс пиысь Антарктическӧй материк вылын эмӧсь сӧмын лэбачьяс да насекомӧйяс. Лэбачьяс пиысь торъялӧны пингвинъяс. Найӧ оз лэбавны, а ветлӧдлӧны му вывті да плавайтӧны океанын чериясь моз сунласьӧмӧн. Насекомӧйяс— гутъяс да гагъяс—тані бордтӧмӧсь. Берегдорса мореясын олӧны тюленьяс да дельфинъяс, восьса океанын — китъяс.

Антарктикалӧн хозяйственнӧй тӧдчанлуныс ӧнія кадӧдз ёна ограниченнӧй. Постояннӧй население материк вылын абу. Но Антарктикаӧ быд во мунӧны суднояслӧн флотилияясь, кодъяс кыйӧны морскӧй зверӧс — китӧс да тюленьӧс. Тайӧ медсясӧ норвежскӧй да английскӧй судноясь, мыйкӧ мында американ-

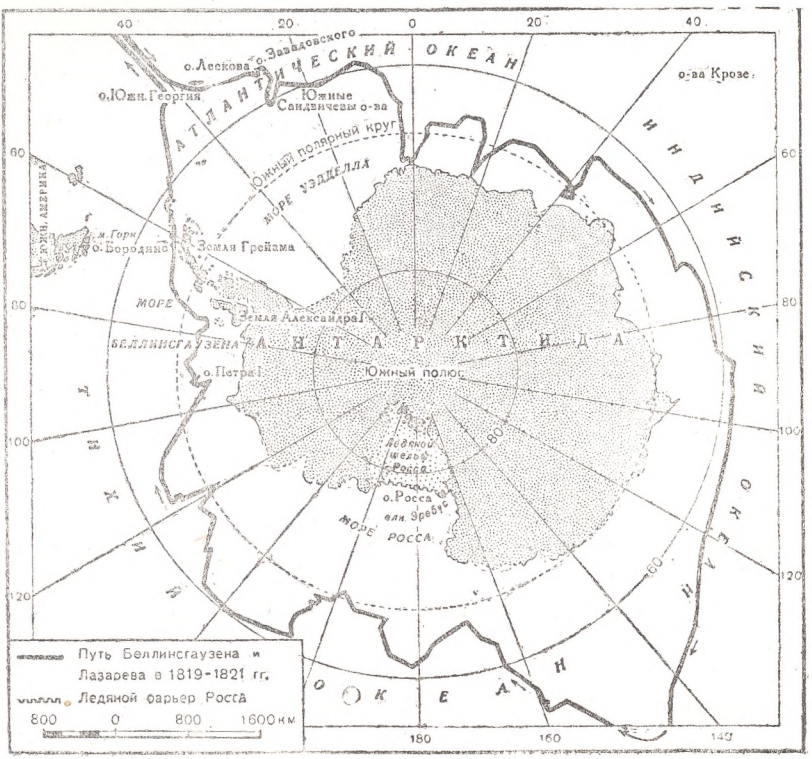

Антарктика.

скӧйяс да японскӧйяс. Бӧръя воясӧ Антарктикаын уджалӧны и сӧветскӧй китобойнӧй суднояс. Китӧс да тюленьӧс медся ёнасӧ кыйӧны налысь гос перйӧм могысь, кодӧс используйтӧны унапӧлӧс маслӧяс да майтӧг вӧчӧм вылӧ, а сідзжӧ маргаринӧ сорлалӧм вылӧ. Китлӧн да тюленьлӧн куясыс мунӧны кучика кӧлуйяс — бумажникъяс, сумкаяс, портфельяс — вӧчӧм вылӧ.

Китъясӧс кыйӧм нуӧдсьӧ специальнӧй китобойнӧй суднояс вывсянь. Найӧс снабдитӧма особӧй гарпуннӧй пушкаясӧн. Мукӧд суднояс вылын кормаыс ньывкӧсӧн лэччӧ морелань сы могысь, медым удобнӧ вӧлі палуба вылӧ лэптыны виӧм китлысь тушасӧ. Тайӧ жӧ суднояс вылын разделывайтӧны китъяслысь тушаяссӧ: кульӧны кусӧ, сывдӧны госсӧ. Татшӧм судноясыс являйтчӧны кыдз быттьӧ плавайтысь фабрикаясӧн. Тюленьяс кыйӧны негырысь судноясвывсянь.

Войдӧр китобойнӧй промыселӧн занимайтчылісны Арктика ваясын. Но китъясӧс хищническӧя виалӧм вӧсна во нелямын сайын кымын Арктикаын китъясыс коли этша, да сы вӧсна найӧс кыйӧмыс вуджис Антарктикаӧ.

Антарктида материк вылысь аддзӧма ценнӧй ископаемӧйяслысь — ишомлысь, зӧлӧталысь, эзысьлысь, свинечлысь, кӧртлысь — месторождениеяс. Ставыс тайӧ кыскӧ Антарктика дінӧ капиталистическӧй странаяслысь вниманиесӧ.

Антарктида весьтӧд мунӧны медся дженьыд авиационнӧй туйяс Африкалӧн, Австралиялӧн да Южнӧй Америкалӧн лунвыв юкӧнъяс кост.

Антарктикаын поводдя бӧрся наблюдение нуӧдӧм вермас отсавны мукӧд странаясын поводдя водзвыв тӧдмалӧмлы.

Антарктика дінӧ интерес кыптӧмкӧд йитӧдын некымын капиталистическӧй государствояс йӧзӧдісны торъя діяс да Антарктическӧй материклысь юкӧнъяс асланыс владениеясӧн: Англия, Австралия, Новая Зеландия, Франция, Норвегия, Аргентина, Чили, США зільӧны босьтны асланыс киӧ Антарктикасӧ. 1948 воын найӧ предложитісны организуйтны Антарктика вылын международнӧй управление тайӧ управлениеын ыджыд роль ворсны арталӧмӧн.

Сӧветскӧй Союз оз вермы кольччыны бокын Антарктика вылын контроль йылысь вопросын. Сылӧн эм право Антарктикаӧн управляйтӧмын участвуйтӧм вылӧ, сы вӧсна мый русскӧй исследовательяслы принадлежитӧ сійӧс восьтӧмын да изучайтӧмын заслуга.

ВАЖНЕЙШӧЙ ЮЯСЛӧН КУЗЬТАЫС ДА НАЙӧ БАССЕЙНЪЯСЛӧН ПЛОЩАДЬЫС

Свет юкӧнъяс	Кузьтаыс км-ын	Бассейнлӧн площадьыс тысяча кв. км-ын
1. Европа.		
Волга	3688	1380
Дунай	2850	816
Днепр	2285	503
Дон	1967	422
Сев. Двина Сухонакӧд	1293	411
Рейн	1326	225
Эльба (Лаба)	1154	148
Висла	1124	199
Луара	1000	121
Одер (Одра)	903	119
Сена	770	78
Рона	757	99
По	652	75
2. Азия.		
Обь Иртышкӧд	5206	2946
Енисей	3807	2707
Лена	4264	2418
Янцзыцзян	5200	1175
Амур Аргунькӧд	4478	1937
Хуанхэ	4100	980
Инд	3180	960
Брамапутра	2900	670
Евфрат	2700	673
Сыр-Дарья Нарынкӧд	2860	219
Аму-Дарья	2540	227
Ганг	2700	1060
3. Африка.		
Нил	6500	2800
Конго	4600	3690
Нигер	4160	2092
Замбези	2660	1330
Оранжевая	1860	1020
Сенегал	1430	441
4. Северӧй Америка.		
Миссисипи (Миссурикӧд)	7330	3275
Маккензи	4046	1766
Св. Лаврентий ю.	3058	802
Юкон	3700	855
Колорадо	2900	590
Рио-Гранде-дель-Норте	2800	570
Колумбия	2250	772
5. Южнӧй Америка.		
Амазонка	5500	7050
Ла-Плата Паранакӧд	4700	3104
Ориноко	2400	944
6. Австралия.		
Муррей Дарлингкӧд	3490	910

ТОРЪЯ СТРАНАЯСЛӦН ПЛОЩАДЬ, НАСЕЛЕНИЕ ДА ГЛАВНӦЙ КАРЪЯС[1]

Странаяс	Площадь тысяча кв. км-ын	Население млн. олысьясӧн	Важнейшӧй каръяс
ЕВРОПАСА СТРАНАЯС			
а) Народнӧй демократия странаяс да Германскӧй демократическӧй республика			
Польша	312	24	**Варшава,** Лодзь, Краков, Вроцлав
Румыния	238	16	**Бухарест,** Яссы, Галац, Клуж
Чехословакия . . .	128	12	**Прага,** Брно, Братислава, Острава, Пльзень
Венгрия	93	9	**Будапешт,** Сегед, Дебрецен
Болгария	111	7	**София,** Пловдив, Сталин
Албания	28	1,1	**Тирана,** Влора (Валона)
Германскӧй демократическӧй республика .	357	66	**Берлин,** Гамбург, Кёльн, Мюнхен, Лейпциг, Эссен, Дрезден, Франкфурт на Майне
б) Капиталистическӧй странаяс			
Англия (Великобританиялӧн да Севернӧй Ирландиялӧн Соединённӧй королевство . . .	244	50	**Лондон,** Глазго, Бирмингем, Ливерпуль, Манчестер, Шеффилд, Лидс, Эдинбург, Белфаст
Италия	302	46	**Рим,** Милан, Неаполь, Генуя, Турин, Палермо, Венеция, Мессина
Югославия	255	16	**Белград,** Загреб, Любляны, Субботица
Франция	551	41	**Париж,** Марсель, Лион, Бордо, Ницца, Сент-Этьен, Лилль
Испания	503	28	**Мадрид,** Барселона, Валенсия, Севилья, Бильбао
Нидерланды	34,5	10	**Гаага,** Амстердам, Роттердам
Бельгия	30	8,5	**Брюссель,** Антверпен, Шарлеруа
Португалия	92	8,5	**Лиссабон,** Оппорто
Греция	130	7,8	**Афины,** Салоники

[1] Население лыд йылысь даннӧяс босьтӧма 1948 вося „Ежемесячнӧй статистическӧй бюллетеньысь", кодӧс издавайтӧ Объединённӧй Нацияс Организациялӧн Статистическӧй управление.

Странаяс	Площадь тысяча кв. км-ын	Население млн. олысьясон	Важнейшöй каръяс
Австрия	84	7	**Вена**, Грац, Линц
Швеция	449	7	**Стокгольм**, Гётеборг, Мальме
Швейцария	41	4,6	**Берн**, Цюрих, Женева,
Дания	43	4	**Копенгаген**
Финляндия	337	4	**Хельсинки**, Тампере
Норвегия	323	3,2	**Осло**, Берген
Ирландия (Эйре) . . .	69	3	**Дублин**

АЗИЯСА СТРАНАЯС

а) Народнöй демократия странаяс

Китаiскöй народнöй республика . . .	9600	475	**Пекин**, Шанхай, Кантон, Тяньцзинь, Ханькоу, Нанкин, Мукден, Циндао, Харбин
Монгольскöй народнöй республика . .	1500	1	**Улан-Батор**
Корейскöй народно-демократическöй республика	221	30	**Пхеньян**, Сеул
Демократическöй республика Вьетнам .	350	22	**Ханой**, Сайгон

б) Капиталистическöй странаяс

Индия	3100	336	**Дели**, Калькутта, Бомбей, Мадрас, Джамшедпур
Япония	370	80	**Токио**, Осака, Нагойя, Киото, Кобе
Индонезиялöн Соединённöй Штатъяс . .	1904	76	**Джакарта** (Батавия)
Пакистан	949	76	**Карачи**
Турция	768	19	**Анкара**, Стамбул, Измир
Иран	1645	17	**Тегеран**, Тавриз
Афганистан	650	7	**Кабул**
Саудовскöй Аравия . .	1585	6	**Эр-Рияд**, Мекка
Ирак	302	5	**Багдад**, Мосул, Басра

Странаяс	Площаль тысяча *кв. км*-ын	Население млн. олысьясӧн	Важнейшӧй каръяс
АМЕРИКАСА СТРАНАЯС			
Америкаса Соединённӧй Штатъяс	7839	146	Нью-Йорк, Чикаго, Филадельфия, Детройт, Лос-Анжелос, **Вашингтон**, Бостон, Сан-Франциско
Бразилия	8500	48	**Рио-де-Жанейро**, Сан-Паулу
Мексика	1969	23,9	**Мексико**
Аргентина	2800	16	**Буэнос-Айрес**
Канада	10000	13	Монреаль, Торонто, **Оттава**, Квебек
Колумбия	1139	10,5	**Богота**
Перу	1249	7,2	**Лима**
Чили	742	5,6	**Сант-Яго**
Куба	114	5,1	**Гавана**
Венесуэла	914	4,4	**Каракас**
Боливия	1090	3,8	**Ла-Пас**
Эквадор	455	3,4	**Кито**
АФРИКАСА СТРАНАЯС			
Нигерия	877	20	Лагос
Египет	1000	20	**Каир**, Александрия
Южно-Африканскӧй Союз	1222	11,8	Иоганнесбург, Кейптаун, **Претория**
Эфиопия (Абиссиния)	900	11	**Аддис-Абеба**
Алжир	2205	8	**Алжир**
Англо-египетскӧй Судан	2511	6,4	Хартум
АВСТРАЛИЯ ДА НОВАЯ ЗЕЛАНДИЯ			
Австралийскӧй Союз	7704	7,7	Сидней, Мельбурн, Аделаида, **Канберра**
Новая Зеландия . . .	268	1,8	**Веллингтон**

ОГЛАВЛЕНИЕ

ЕВРОПА

Физико-географическöй обзор . 3
Население 29
Европалöн политическöй карта . 31

Народнöй демократия странаяс да Германскöй демократическöй республика

Польша 34
Чехословакия 40
Венгрия 45
Румыния 48
Болгария 52
Албания 55
Германскöй демократическöй республика 58

Капиталистическöй странаяс

Англия (Великобритания) . . . 63
Франция 77
Италия 86
Югославия 93

АЗИЯ

Физико-географическöй обзор . 98
Население 117
Азиялöн политическöй карта . 118

Народнöй демократия странаяс

Китайскöй народнöй республика 120
Монгольскöй народнöй республика 130
Корейскöй народно-демократическöй республика 131

Капиталистическöй странаяс

Япония 133
Индия да Пакистан 142
Турция 152

АФРИКА

Физико-географическöй обзор . 158
Африкалöн население да политическöй карта 168

АМЕРИКА

Физико-географическöй обзор . 175
Население 190
Америкалöн политическöй карта 192
Америкаса Соединённöй Штатъяс 193

АВСТРАЛИЯ ДА ОКЕАНИЯ

Австралиялöн физико географическöй обзор 212
Австралиялöн население да овмöс 218
Океания 220

АНТАРКТИКА

Приложениеяс 224

Редактор *Г. Терентьев.* Техн. редактор *И. Оплеснин.*

Ц 03545. Тираж 8000 экз. Заказ № 1922. Бумага 60×92¹/₁₆=7,75 бум. листов — 15,5 печ. листов + 2 л. карты. Уч.-издат. листов 14 + 1,36 карт. Подписано к печати 29/XI—1950 г. Цена 5 руб. 25 коп.

Отпечатано в типографии Управления Полиграфиздата при Совете Министров Коми АССР.

АБОНЕМЕНТ
Республиканской библиотеки
Коми АССР, г. Сыктывкар

1 р и с. Норвежскӧй фьордын.

Бурджыка видзӧдлӧй фьордъяслы характернӧй берегъяс вылӧ — найӧ обрывистӧйӧсь, джуджыдӧсь, чорыд породаяслӧн обнажениеясӧн. Сӧмын ӧткымынлаын сюрлӧны ляпкыдджыкинъяс да небыд породаа участокъяс. Фьордъяслӧн ва поверхностыс лӧнь, сэні оз овлыны буряяс. Тӧвнас фьордъяс кынмывлӧны.

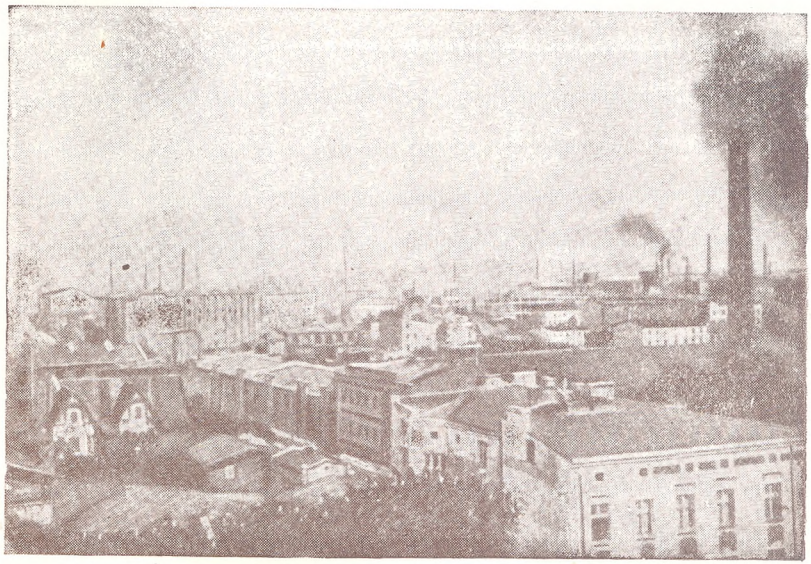

2 р и с. Лодзьлӧн промышленнӧй район

Лодзь видлы, Польшаса ыджыд текстильнӧй центрлы, характернӧйӧсь зэв уна тшыналаи фабричнӧй трубаяс.

АБОНЕМЕНТ

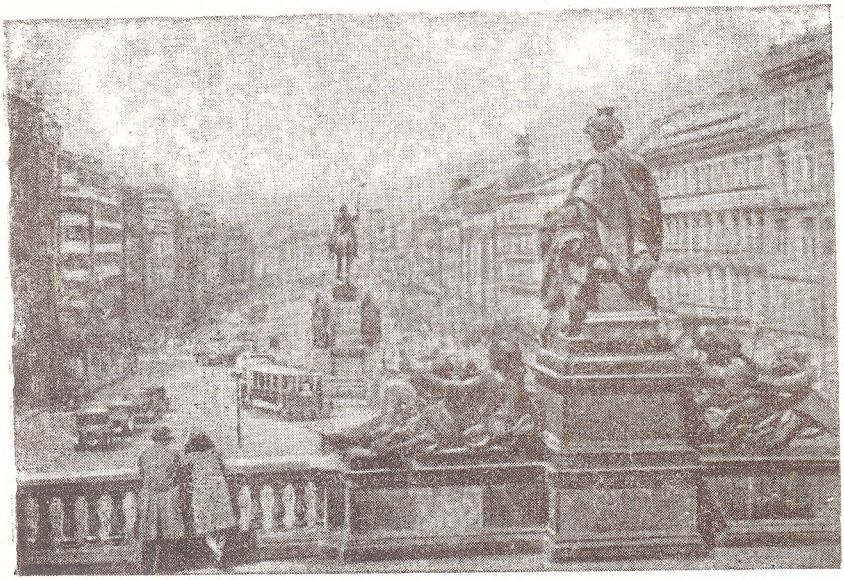

3 р и с. Прага. Карлӧн центрыс (Венцлавлӧн площадь).

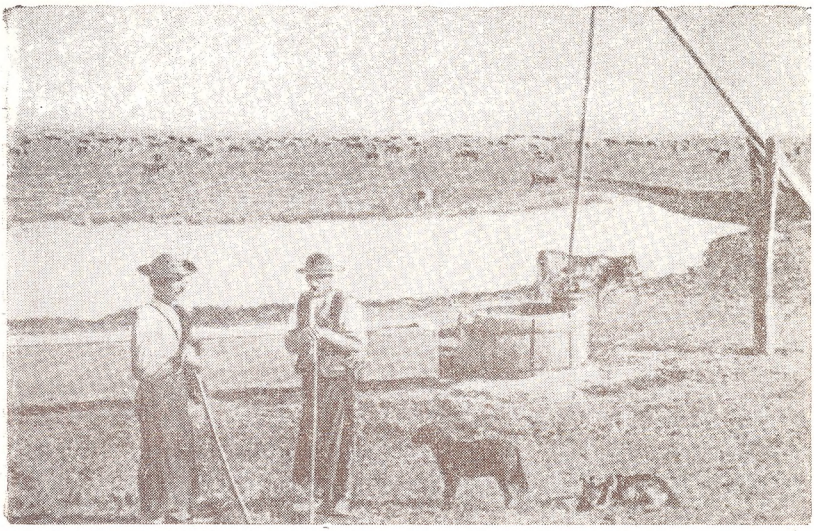

4 р и с. Венгерскӧй пуштаын вид.

Передньӧй план вылын — пастухъяс пуштаын юкмӧс дорын. Саяс — йирсьысь скӧт.

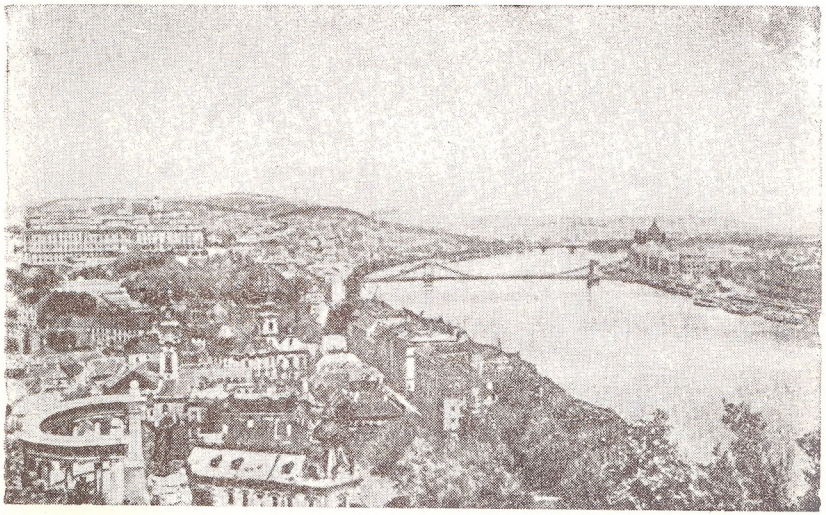

5 р и с. Будапештлӧн общӧй вид да Дунай.

Рисунок веськыдвылас — Дунайлӧн увтас берег, кӧні сулалӧ венгерскӧй столицалӧн ӧти юкӧныс — Пешт. Шуйгавылас —джуджыд, мылькъя берег, кӧні расположитчӧма карлӧн мӧд юкӧныс— Буда. Буда да Пешт йитчӧны ӧта-мӧдныскӧд посъясӧн. Тайӧ посъяссӧ вӧлі взорвитӧма немецъясӧн, ӧні найӧс восстановитӧма.

6 рис. Дунай вылын Железнӧй Ворота.

Румыния да Югославия граница дорын Дунай визувтӧ гӧраяс костӧд, дзескыдінті; тайӧ местасӧ шуӧны Железнӧй Воротаӧн.

Документ
Республиканский фонд

7 рис. Бухарестын.

Ӧти улича карлӧн центральнӧй (важ) юкӧныс.

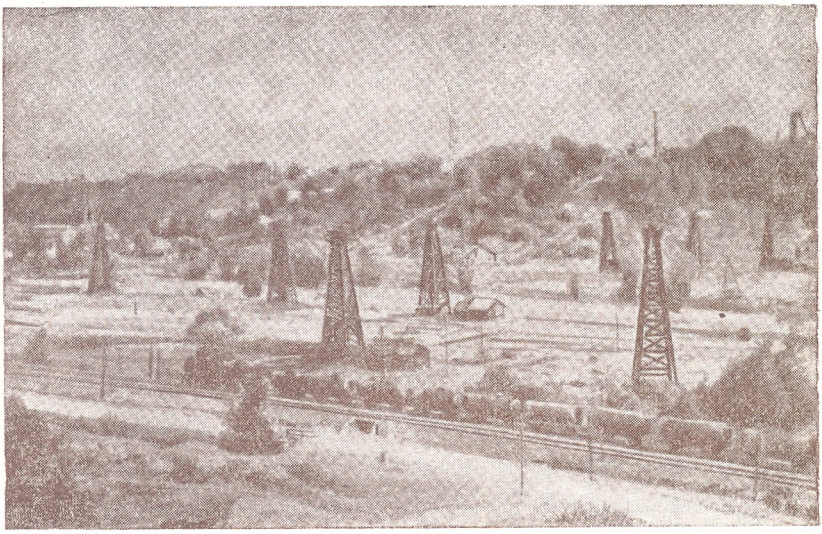

8 рис. Румыниялӧн нефтепромышленнӧй район (Кымпина кар).

Фотография вылын — нефтянӧй вышкаяс муын буритӧм скважинаяс весьтын, кытысь перйӧны нефть. Кӧрттуй вылын тыдалӧ поезд цистернаясӧн, кӧдъясын нуӧны нефть.

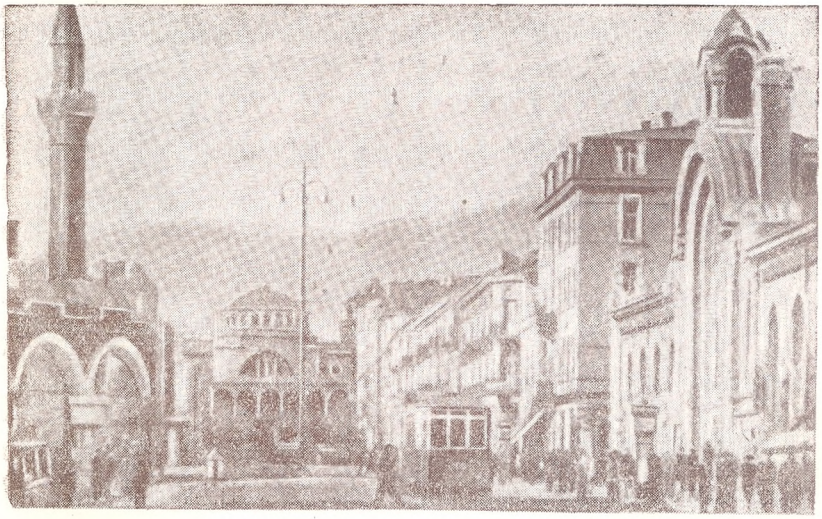

9 рис. Софияын.
Центральнӧй площадьясысь ӧти.

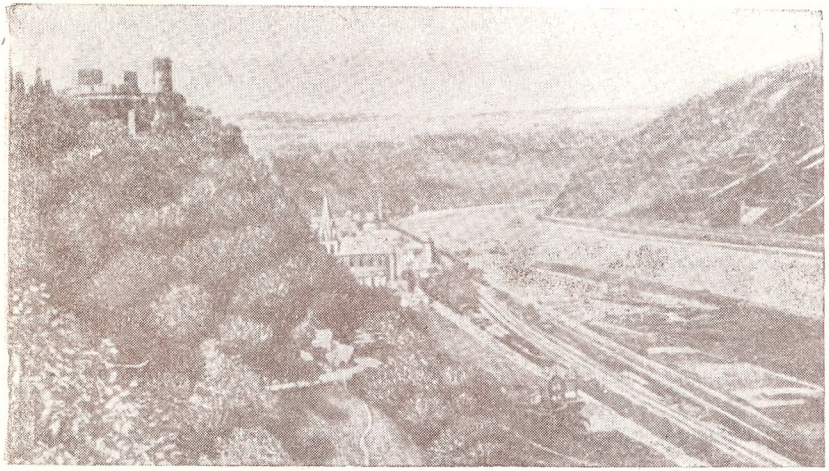

10 рис. Рейн ю шӧр юкӧнас.

Рейн аслас шӧр юкӧннас визувтӧ неджуджыд гӧраяс пӧвстті. Шуйгавылас гӧра вылын тыдалӧ старинӧй замок. (Рейн вылын уна сохранитчӧма татшӧм замокыс, кодъясын средньӧй векъясын олісны феодальнӧй князьяс). Гӧра подулас — неыджыд кар. Мӧдарас джуджыд берег вылын, тыдалӧны обработайтӧм участокъяс — град йӧръяс да виноградникъяс.

11 рис. Лондонын Темза ю да английскӧй парламентлӧн здание.

Передньӧй план вылын — Темза ю вомӧн пос, сы вылын тыдалӧны лондонскӧй кык судта автобусъяс. Темза вылын буксирнӧй пароход кыскӧ изшом тыра баржаяс. Парламент здание вылын (веськыдвылас) торъя ёна тыдалӧ часовӧй башня. Мӧд башня вылын (шуйгавылас) парламент заседаниеяс дырйи лэптыссьӧ флаг.

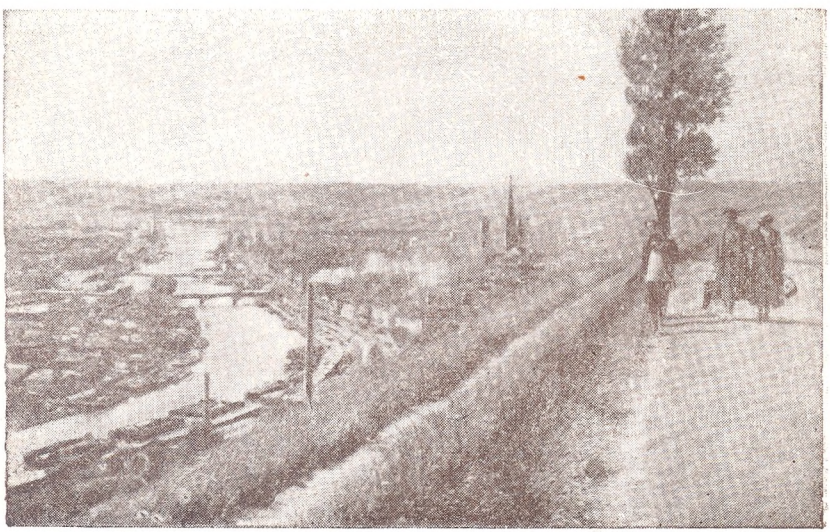

12 рис. Северо-Французскӧй низменность да Сена ю улысса течениеас.

Кыдзи тыдалӧ фотография вылын Северо-Французскӧй низменность волнистӧй: туйыс (веськыдвылын) тӧдчымӧн вылынджык ю берегъяс дорысь да берег вылас сулалысь Руан карысь.

13 р и с. Французскöй Альпыын долина да Монблан.

Гöра бокъяс вевттыськöмаöсь лыска вöрöн. Тайö долинаыс куйлö Альпы гöрааслöн вылысса юкöнас. Фотография вылын тыдалö долинаын посёлок. Задньöй план вылын — сывлытöм лымйöн вевттыськöм Монблан горнöй массивлöн юкöн. Тыдалö Монблан вывсянь лэччысь ледникъяс пиысь öти ледник.

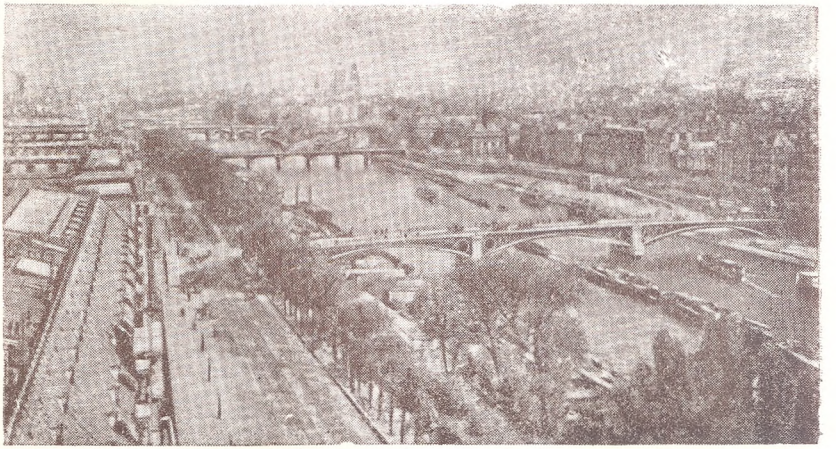

14 р и с. Парижлöн вид.

Задньöй план вылын тыдалö Сена шöрын куйлысь Сите ді — Парижлöн центр. Сы весьтын кыпöдчöны Парижскöй богоматерь соборлöн кык башня; соборыс — XII—XIII нэмъяссa архитектурнöй искусстволöн памятник.

АБОНЕМЕНТ

15 рис. Неапо̀льлӧн общӧй вид (воздухсянь) да Везувий.

Передньӧй план вылас тыдалӧны Неапольлӧн уличаяс. Снимок шӧрын — Неаполитанскӧй залив. Шуйгавылас — порт, кӧні тыдалӧны пароходъяс, веськыдвылас — мол (изйысь вӧчӧм стена, кодӧс строитӧма портсӧ буряысь видзӧм могысь). Задньӧй план вылас — вулкан Везувий.

16 рис. Венецияын. Ыджыд канал

Венецияын керкаяс петӧны веськыда ва вылӧ. Веськыдвылас — гондолаяслӧн (плоскодоннӧй пыжъяслӧн) пристань. Гондолаяс пиысь ӧти муно̀ каналӧд. Гондола бӧжын сулалысь гондольер (пыжӧн ветлысь) сынӧ да веськӧдлӧ ӧти пелысӧн.

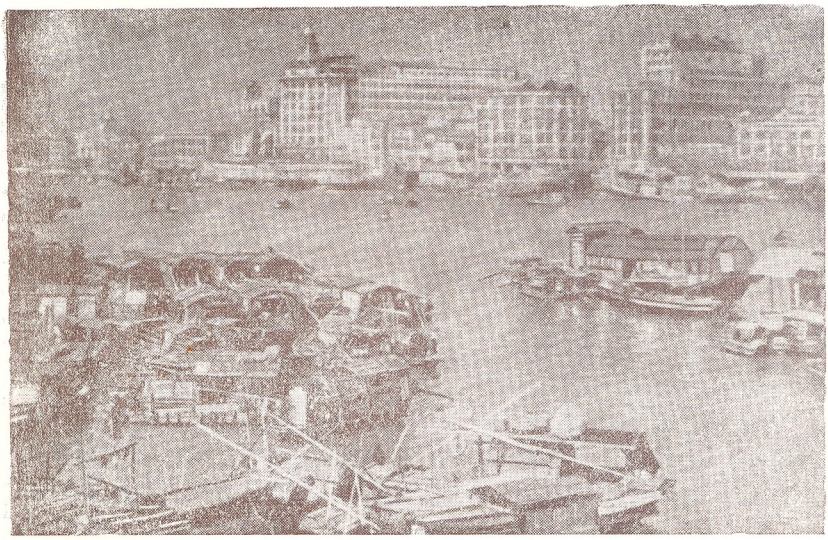

17 р и с. Китайскӧй кар Кантон Сицзянлӧн рукавъяс пиысь ӧти вылын.

Задньӧй план вылын — уна судта керкаяс. Передньӧй план вылын — вевта пыжъяс, кодъяс войдӧр уна китайскӧй беднякъяслы служитлісны оланін пыдди. Набережнӧй дорын тыдалӧ морскӧй пароход. Сійӧ свободнӧя вермӧ кайны ю кузя Кантонӧдз, коді сулалӧ моресянь 150 *км* сайын.

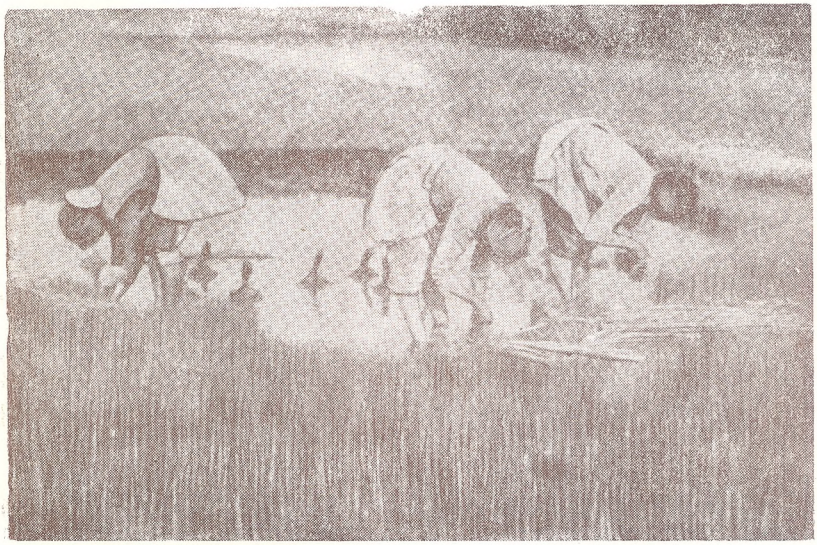

18 р и с. Китайскӧй крестьянкаяс рисӧвӧй му вылын уджалігӧн.

Рис быдтӧны ваӧн ойдӧдӧм муяс вылын.

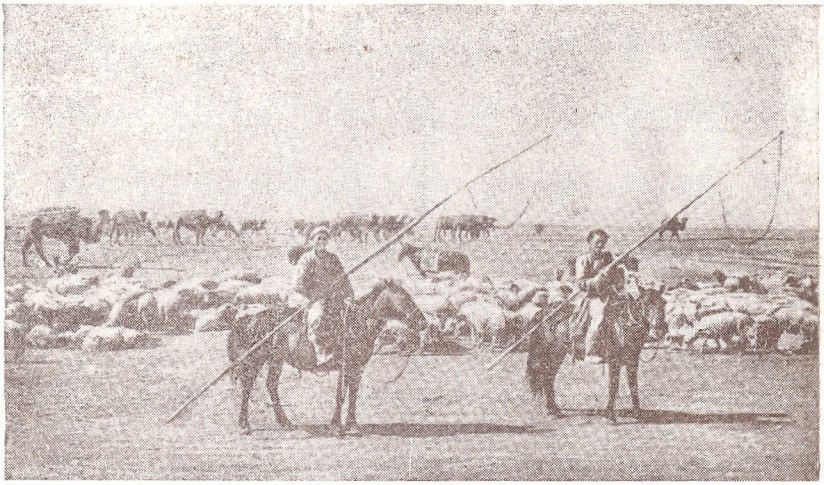

19 р и с. Монголияын плоскогорье Гоби.

Гобиса кос степьяс используйтьсьöны кыдзи пöскöтинаяс. Фотография вылын — монголъяс — пастухъяс ыж да верблюд стаданас. Вöвъяс вылын верзьöмöн пукалысь пастухъяслöн киясас кузь зібъяс, на помын гезйысь вöчöм петляяс. Сійöн найö куталöны стадаысь пышйысь животнöйясöс.

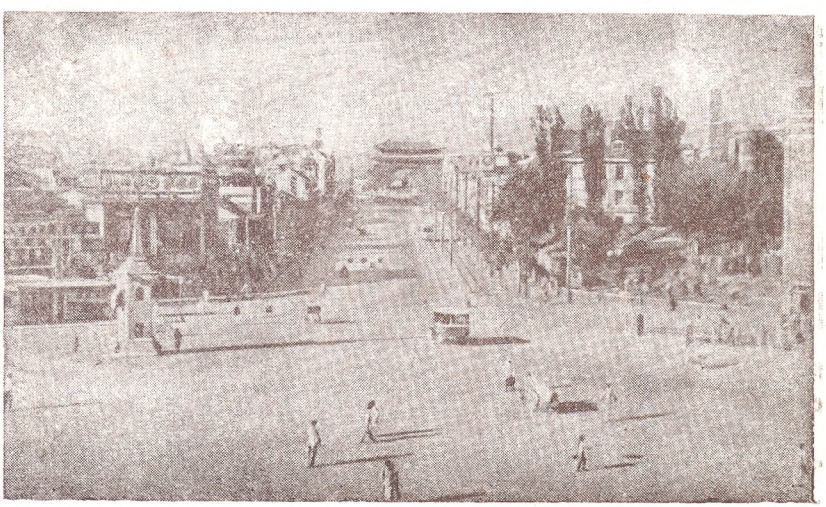

20 р и с. Сеул, Кореялöн крупнейшöй кар.

Кар центрлöн вид.

21 р и с. Японияын Фудзияма вулкан.

Фудзиямалӧн лымйӧн вевттысьӧм конус кыпӧдчӧ сы гӧгӧрса местаяс вылын да тыдалӧ ылысянь. Рисунок передньӧй план вылын — японскӧй сикт.

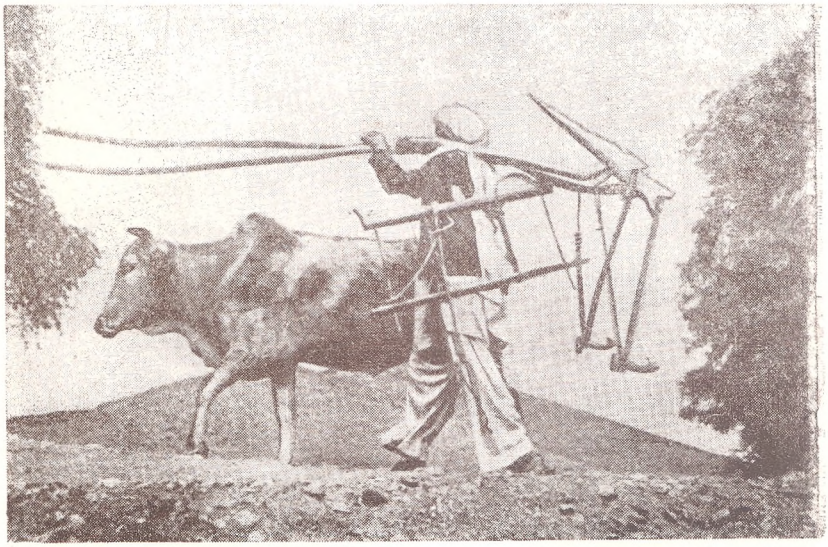

22 р и с. Индийскӧй крестьянин зебу-ӧшкӧд да гӧрйӧн.

Крестьянин мунӧ гӧрны. Сійӧ нуӧдӧ гӧрба зебу-ӧшкӧс да нуӧ пельпом вылас медпрӧстӧй пу орудие — гӧр.

АБОНЕМЕНТ
Республиканская библиотека

23 р и с. Индияса столица Дели улича вылын.

Обратитӧй внимание, мый лавкаяслысь вывескаяссӧ гижӧма английскӧй кыв вылын. Тротуар шӧрын куйлӧ мӧс. Сійӧс оз вӧтлыны, сы вӧсна мый индийскӧй религия лыддьӧ мӧскӧс священнӧй животнӧйӧн.

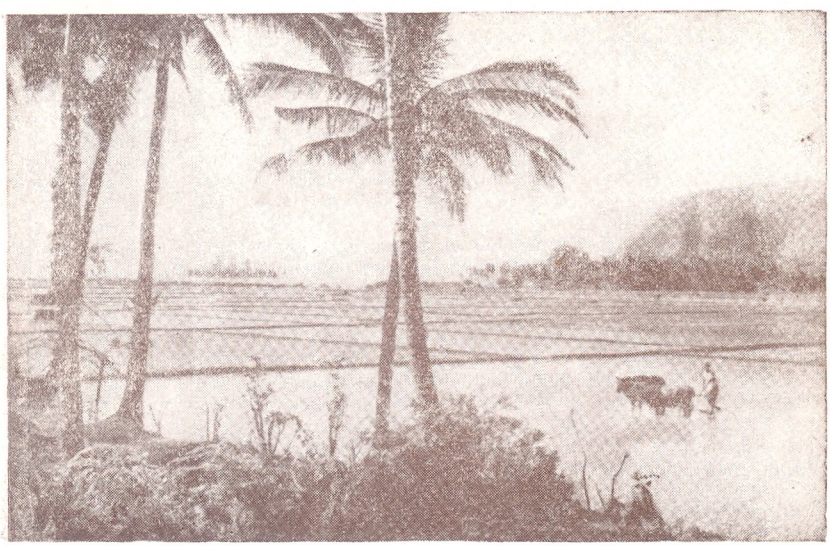

24 р и с. Индонезияын (Ява ді вылын) рисӧвӧй му гӧрӧм.

Рис улӧ гӧран муыс вевттьысьӧма ваӧн. Передньӧй да задньӧй план вылас — тропическӧй растительность (пальмаяс). Шуйгавылас тыдалӧ океанскӧй пароход.

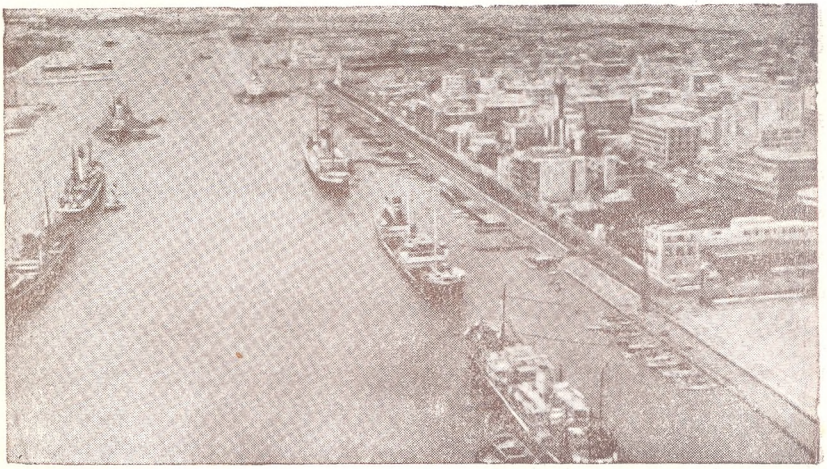

25 р и с. Суэцкӧй канал да Порт-Саид кар.

Суэцкӧй канал, кодӧс кодйӧма 1869 воын, мунӧ Египет территория вывті, но принадлежитӧ англо-французскӧй обществолы. Каналӧн управляйтӧмын главнӧй роль ворсӧны англичана. Фотография вылын тыдалӧны каналӧд мунысь ыджыд судноясс. Веськыдвылас—египетскӧй кар Порт-Саид.

26 р и с. Египет пустыняын пирамидаяс пиысь ӧти.

Пустыняын, Египет асыв-войвылын, кыпӧдчӧны изйысь вӧчӧм зэв ыджыд сооружениеяс — пирамидаяс. Найӧс стрӧитлӧмаӧсь зэв важся кадъясӧ, кыдз памятникъяс фараонъяс (древне-египетскӧй царьяс) гуяс вылын. Фотография вылын петкӧдлӧма на пиысь медджуджыдыс (137 *м* судта) — Хеопслӧн пирамида.

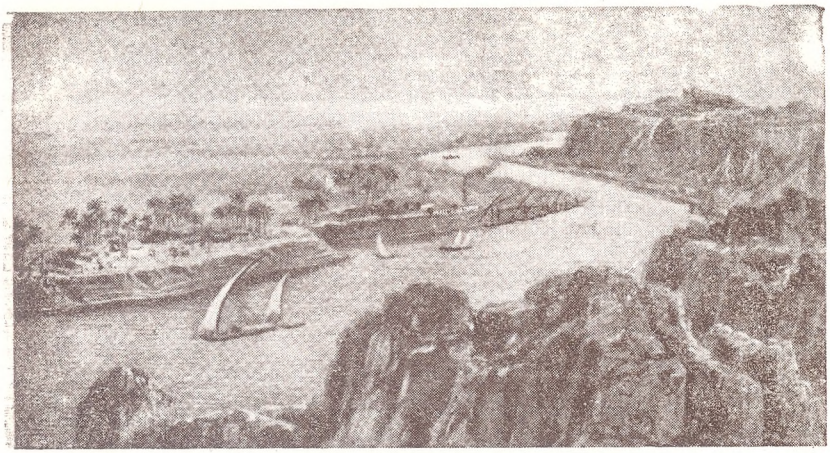

27 рис. Нил юлӧн шӧр юкӧныс.

Веськыдвылын изъя да лжуджыд берег. Шуйгавылын увтас берег, коді Нил разливъяс дырйи ойдлӧ. Берег вылас тыдалӧны пальмая да сикт. Ылынджык — хлопкӧвӧй муяс.

28 рис. Саванна Восточнӧй Африкаын да горнӧй массив Килиманджаро.

Бура видзӧдлӧй саваннаса растительность вылӧ. Передньӧй план вылын веськыдвылас — баобаб пу. Задньӧй план вылас кыпӧдчӧ Килиманджаролӧн лымйӧн вевттьысьӧм вершина.

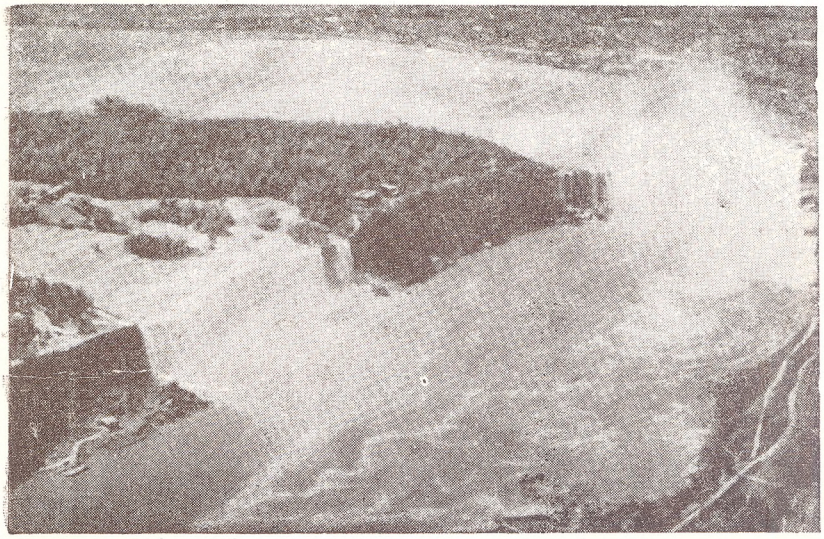

29 р и с. Ниагара ю да сылӧн водопад (самолёт вывся ӏь вид).

Ниагара ю, коді йитӧ Эри да Онтарио тыяс, образуйтӧ водопад, кодлӧн джуждаыс 49 *м*. Неыджыд ді (Козий) юкӧ водопадсӧ кык юкӧн вылӧ, кыдзи тайӧ тыдалӧ фотография вылын. Водопадлӧн ӧти юкӧныс – США территория вылын, мӧд юкӧныс – Канада территория вылын.

30 р и с. Гигантскӧй секвойя Калифорнияын (США-лӧн рытыв-лунвылын).

Калифорнияын быдмысь пуяс пӧвстын эм кымынкӧ медся пӧрысь да гырысь пу. Фотография вылын петкӧдлан секвойялы 3,5 тысяча воысь не этшаджык. (Мед тайӧс тӧдмавны, сійӧ ствола вӧчисны отверстие да лыддисны древесина вылысь кытшъяссӧ.

ДЕПАРТАМЕНТ

31 рис. Нью-Йорклӧн общӧй вид воздухсянь.

Фотография вылын — Нью-Йорклӧн лунвыв юкӧныс (Манхеттен). Тані эм уна 20—30 судта керкаяс. На пӧвстын торъялӧны ещӧ на джуджыд „небоскрёбъяс". Задньӧй план вылын — набережнӧй да суднояслы причалъяс.

32 рис. Новая Гвинеяса тропическӧй вӧрын.

11 9728

Донис 5 шайт 25 кöп. 2ш 65к